

Treball de fi de grau

Títol

Autor/a

Tutor/a

Departament

Grau

Tipus de TFG

Data

Full resum del TFG

Títol del Treball Fi de Grau:

Català:

Castellà:

Anglès:

Autor/a:

Tutor/a:

Curs:

Grau:

Paraules clau (mínim 3)

Català:

Castellà:

Anglès:

Resum del Treball Fi de Grau (extensió màxima 100 paraules)

Català:

Castellà:

Anglès:

Compromís d'obra original*

L'ESTUDIANT QUE PRESENTA AQUEST TREBALL DECLARA QUE:

1. Aquest treball és original i no està plagiat, en part o totalment
2. Les fonts han estat convenientment citades i referenciades
3. Aquest treball no s'ha presentat prèviament a aquesta Universitat o d'altres

I perquè així consti, afegeix a aquesta plana el seu nom i cognoms i el signa:

***Aquest full s'ha d'imprimir i lliurar en mà al tutor abans la presentació oral**

El sostén y la falta corta están haciendo más por la libertad
de las mujeres que muchos políticos.
(Clara Campoamor, *La mujer olvidada*, minut 0:09:31).

ÍNDEX

PART I.....	8
1. INTRODUCCIÓ	9
2. ESTRATÈGIA D'INVESTIGACIÓ	12
3. LA DONA AL SEGLE XXI	14
3.1 Responsabilitats familiars	16
3.2 Responsabilitats empresarials	19
3.3 Responsabilitats en el poder	23
3.4 Origen del feminisme	34
3.4.1 Feminisme il·lustrat	37
3.4.2 Feminisme liberal-sufragista	38
3.4.3 Feminisme contemporani	40
3.5 Organitzacions feministes	42
4. BIOGRAFIA.....	48
4.1 Infantesa i joventut	48
4.2 Maduresa	51
4.2.1 República, sempre república!	53
4.2.2 El decret de les faldilles	54
4.2.3 La lluita per aconseguir el vot femení.....	55
4.2.4 Gir dretà de l'any 1933	58
4.2.5 Després del Cop d'Estat: L'exili.....	60
4.2.6 Les seves obres.....	61
4.2.7 Cronologia	61
PART II.....	63
5. EL VOT FEMENÍ DES DELS ULLS DE CLARA CAMPOAMOR.....	64

6. PRIMERES BATALLS PER LA DEFENSA DELS SEUS IDEALS.....	70
6.1 Modificació de l'article 23	70
6.3 Dues dones enfrontades, dues opinions: Campoamor i Kent.....	79
6.3.1 Primer enfrontament de Victoria Kent i Clara Campoamor	80
6.3.2 Segon enfrontament de Victoria Kent i Clara Campoamor	84
6.4 L'Obtenció d'un ideal: reaccions enfront el vot	94
 PART III	 104
 7. LA DONA DURANT EL FRANQUISME.....	 105
 8. CONCLUSIONS	 119
 9. BIBLIOGRAFIA.....	 126
9.1 LLibres	126
9.2 Fonts d'informació en línia	128
 ANNEX.....	 135

PART I

Aquest apartat configura la contextualització del treball per tal que el lector s'apropi de millor manera a un marc de referència històric concret, el de la Segona República Espanyola. Abordem, primerament, els motius que ens han portat a posar en valor la figura de Clara Campoamor, personalitat clau per a l'obtenció del sufragi femení. També exposem aquí l'estratègia d'investigació que hem seguit per a dur a terme aquest treball i la relació de l'obra de Campoamor, -duta a terme les primeres dècades del segle XX-, amb un present encara marcat per pautes socials desiguals entre sexes. Així també, repassem la biografia de la protagonista, una història de vida marcada per l'esforç i la superació constants.

1. INTRODUCCIÓ

Ens situem a l'any 2015, l'estricta actualitat, només fent una simple ullada, podem veure en quin moment històric vivim, l'etapa del progrés, de la modernitat, de les telecomunicacions i els avenços, una etapa on quedar obsolet és qüestió de molt poc temps. Però tot i els grans avenços, hi ha una cosa que no ha canviat, bé si més no, no ha canviat totalment, parlem de la concepció del món que continua marcada per l'home, pel sexe dominant, pel sexe més fort.

El món on vivim, continua relegant a les dones, les que encara patim certes discriminacions que limiten l'exercici dels nostres drets i de les nostres llibertats en molts àmbits de la societat, com en l'ingrés en el món laboral, la remuneració salarial, l'ocupació de llocs de representació pública o en la concepció social col·lectiva en general. Hem de tenir en compte que la història sempre l'escriuen els guanyadors, en aquest cas els homes, i que el present té una relació molt estreta amb el passat, per això, les herències del passat encara es reconeixen amb molta facilitat al present. Per aquest motiu, les autores d'aquest treball creiem que per entendre el paper i la situació de la dona a la societat actual és imprescindible fer una mirada endarrere i veure com hem arribat a aquest punt, les millores que hi ha hagut, i els i les artífex d'aquestes millores, és a dir, perquè, com i gràcies a qui s'ha donat aquest progrés.

Com que seguim vivint en un món dominat pels homes, podem considerar que encara vivim en una societat patriarcal. Tot i així, a mesura que passen els anys, les dones anem obtenint més progressos i avenços. Un dels avanços clau en aquest món patriarcal ha estat la concessió del sufragi femení, que a Espanya es va atorgar l'any 1931 amb l'inici de la Segona República Espanyola.

Ara bé, aquest dret tan important és pràcticament desconegut per la nostra societat. Quants sabem qui hi va estar al darrere? Quants sabem com es va aconseguir? Quins esforços es van haver de fer per tal d'aconseguir-lo? Quins obstacles van haver de vèncer aquells qui el van defensar? Poca gent ens qüestionem aquesta mena d'assumpptes, perquè avui dia el vot femení està aprovat i assumit per tothom. No li donem importància, no el valorem, ni tan sols sabem quan es va obtenir ni com. Aquí trobem el gran problema de la societat, no valorem un dret perquè sempre ha conviscut

entre nosaltres, però realment, cada millora i progressió en termes de drets i llibertats té una gran lluita al darrere i, fins i tot, alguns, estan tacats de sang.

El gran conjunt de la societat sap qui és Clara Campoamor? No. Campoamor és un personatge clau de la història contemporània espanyola que ha quedat oblidat, sense obtenir el reconeixement que li pertoca, sense ser recordada. Clara Campoamor va ser la ferma defensora del sufragi femení, una personalitat clau en la seva assumpció. Campoamor, després d'anys de suor i llàgrimes va aconseguir el seu anhel i desig democràtic pel que tant havia lluitat: el vot femení. Precisament, aquest desconeixement envers aquest personatge tant rellevant de la nostra història recent és el que ens ha portat a realitzar aquesta investigació; per posar en valor la seva obra i per reivindicar la seva importància.

Hem de destacar la casualitat temporal, volem fer un incís en la situació actual per tal de demostrar que el passat està totalment lligat al present, i que la història es repeteix una vegada rere l'altra. Estem parlant de la coincidència de les eleccions municipals del 24 de maig de 2015, en un context que, com llavors, -durant els anys 30 del segle XX-, també es viu una època de canvi, basada en la desafecció política, en el malestar social generalitzat i amb una greu crisi econòmica de fons.

En aquella època, les eleccions municipals, que van tenir lloc el 12 d'abril de 1931, van adoptar un caràcter plebiscitari on van guanyar les forces republicanes i van alterar i transformar el règim de govern del moment. En només dos dies, la monarquia d'Alfons XIII va convertir-se en una república, en la Segona República Espanyola.

Les eleccions actuals, també municipals, no són plebiscitàries, però sí que tenen una forta càrrega que s'emmarca en la mateixa línia degut al malestar d'una gran part de la població espanyola, per la crisi de legitimitat del poder polític, que està sotmès a interessos financers, la greu crisi econòmica que seguim arrastrant i el procés independentista català que s'ha accelerat en els darrers anys.

Així doncs, basades en la cerca dels perquès del masclisme en un moment històric en què vivim una crisi política i social generalitzada, les autores d'aquest treball, amb competències complementàries i interessos similars, abordem la implantació del vot de

les dones, entès com un avenç valuós en la història d'Espanya i com un progrés que va suposar un abans i un després per al gènere femení i pel conjunt de la societat.

Bona lectura.

2. ESTRATÈGIA D'INVESTIGACIÓ

Des d'una mirada contemporània, situada a l'any 2015, tractem d'analitzar el paper que va desenvolupar la personalitat de Clara Campoamor en el context de la Segona República Espanyola, període històric comprès entre els anys 1931 i 1936, i en què el seu principal èxit va ser l'obtenció del sufragi femení. Així mateix, concretant en les accions que va dur a terme durant la seva vida, aprofundim en la seva biografia i en la seva tasca com a diputada en el Parlament, càrrec que va ocupar els anys 1931 i 1932 amb el Partit Radical Republicà.

El treball s'estructura en tres parts, a banda de la introducció i les conclusions. La primera de les quals esdevé una mena de contextualització del tema, per tal que el lector es posi en situació i s'introdueixi en el tema que aborda el treball. Aquesta primera secció inclou la relació de l'obra de Clara Campoamor amb l'actualitat, explicitant l'estat actual del rol del sexe femení en la societat i mirant amb perspectiva la seva progressió des de la Segona República. També inclou una explicació de l'evolució de les organitzacions feministes que han sorgit durant els mateixos anys a l'Estat espanyol i la biografia de la protagonista del treball, en la qual s'incorpora una breu cronologia.

La segona part del treball esdevé l'anàlisi i la investigació del pensament i obra de Clara Campoamor. En ella s'inclou l'explicitació de la necessitat de la concessió del vot femení des dels ulls de Campoamor i la seva concepció del feminisme. També inclou les fites més rellevants de la seva trajectòria professional, com la seva participació en la redacció de l'avantprojecte de la Constitució de 1931, el seu primer discurs al Parlament, pronunciat l'1 de setembre del mateix any, els enfrontaments dialèctics que va mantenir amb Victòria Kent, una altra diputada pel Partit Republicà Radical Socialista i, finalment, la victòria de Campoamor amb l'obtenció del sufragi femení l'1 de desembre de 1931.

Finalment, la tercera secció, és la que clou el treball. En ella s'incorpora l'explanació de la situació de les seves idees durant la dictadura franquista, que van restar en un emplaçament de clandestinitat, la rellevància dels èxits i de les idees de Clara Campoamor, que van suposar un abans i un després en el curs de la història, i les conclusions.

Les estratègies seguides per a dur a terme la investigació han estat, primerament, la cerca de documentació bibliogràfica, amb nombrosos títols del Fons Especial de la Dona, un espai de referència de la xarxa municipal de biblioteques de Barcelona. Amb aquests títols, sobretot, hem pogut desenvolupar la tasca d'anàlisi de lleis, discursos i ponències de l'època, a banda d'aprofundir en la ideologia de Campoamor amb les seves pròpies publicacions.

També hem entrevistat a Juana Gallego, professora titular de la Universitat Autònoma de Barcelona des de 1989 especialitzada en Gènere i Comunicació, que ens ha situat en el marc de referència social en el qual ens trobem en l'actualitat respecte l'assumpte de la dona i, hem cercat fonts d'informació a Internet, per tal d'extreure dades fiables i poder elaborar taules estadístiques amb xifres de el Instituto Nacional de Estadística.

Així doncs, el treball que presentem a continuació configura un assaig periodístic de caire històric per tal d'examinar i relacionar la situació present de la dona remuntant-nos en un moment clau del passat: l'obtenció del sufragi femení defensat per Clara Campoamor. Una lluita que, en ocasions, va haver de lliurar de manera gairebé solitària però que va aconseguir gràcies a la seva dedicació i esforç. Aquest, va ser un gran èxit que va suposar un trencament per a la societat d'aquell moment i que avui dia es considera un dret inqüestionable.

En algun capítol del treball, concretament en els capítols on es cometen els discursos dels diputats del Parlament, el capítol 6, no hi ha una gran riquesa de fonts d'informació ja que els discursos s'han extret dels mateixos llibres, sobretot del llibre Fagoga, C., Saavedra, P. *La sufragista española*.

3. LA DONA AL SEGLE XXI

Des dels inicis, en totes les societats, néixer home o dona ha suposat una diferència, i això conseqüentment, ha condicionat la vida dels individus. Els homes van ser els encarregats de les tasques físiques que requerien força, i com que eren ells els qui tenien la força, eren ells els qui tenien el poder, el control, i el van exercir. El grup social masculí va convertir-se en el poder, en l'autoritat, en superior, i les dones van quedar delegades a un segon pla, al tarannà del seu poder. Aquestes diferències socials han estat presents al llarg de la història, el sexe marcava el destí i les possibilitats de progrés a la vida, però amb la lluita i la persistència de moltes dones, s'ha aconseguit esquarterar aquest model de societat.

Abans de la proclamació de la Segona República Espanyola, per situar-nos en el temps estem parlant del segle XIX i principis del segle XX, i també durant la dictadura franquista hi havia un seguit de lleis i d'articles que subordinaven la dona i establien la supremacia de l'home, és a dir, lleis que discriminaven a la dona pel simple fet de ser dona.

La legislació espanyola establia un control social per garantir el sistema, un sistema que diferenciava entre els gèneres, i permetia remarcar el poder de l'home sobre la dona. El Codi Civil i el Codi Penal tenien diferents articles que relegaven a la dona, sobretot a la dona casada, com a ciutadana de segona. La dona, quan es casava havia de renunciar a la seva pròpia autonomia i deixar-se dominar pel marit, sotmetre's al seu desig. Concretament, aquestes articles (56-62) es trobaven dins el Títol Quart: Del matrimoni, Capítol Primer dins la Secció Quarta: Dels drets i obligacions entre el marit i la dona, del Codi Civil de l'any 1889 ¹:

“La mujer está obligada a seguir a su marido donde quiera que fije su residencia. Los Tribunales, sin embargo, podrán con justa causa eximirla de esta obligación cuando el marido traslade su residencia a ultramar o a país extranjero”.

A finals del segle XIX, era impensable que la dona realitzés qualsevol tasca (fora de la llar) sense el seu marit o sense l'autorització d'aquest. La dona, com a tal, no tenia cap

¹ Article 58 Títol Quart: Del matrimoni, Capítol Primer dins la Secció Quarta: Dels drets i obligacions entre el marit i la dona, del Codi Civil de l'any 1889. Disponible a: <http://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1889-4763>

dret, els drets li eren denegats, un cop es casava, i eren concedits al marit en la seva totalitat, i aquest l'exercia sobre la dona, ja que havia un article al Codi Civil de 1889 que així ho estipulava (article 60)².

“El marido es el representante de su mujer. Ésta no puede, sin su licencia, comparecer en juicio por sí o por medio de Procurador”.

Avui en dia, davant la llei, els homes i les dones són iguals, tenen una igualtat jurídica. Actualment, no com a l'antiguitat, no hi ha cap llei que discrimini ni limiti els drets d'algun dels dos sexes, concretament de les dones. Tot el contrari, a la majoria de països s'han formulat lleis que estipulen i assegurin la igualtat entre tots els ciutadans. A Espanya, aquesta llei queda recollida al Títol I: Dels drets i deures fonamentals, Capítol Segon. Drets i llibertats 1^a. Dels drets fonamentals i de les llibertats, a l'article número 14 de la Constitució Espanyola de l'any 1978:³

“Los españoles son iguales ante la ley, sin que pueda prevalecer discriminación alguna por razón de nacimiento, raza, sexo, religión, opinión o cualquier otra condición o circunstancia personal o social”.

L'article 14 ratifica la igualtat entre homes i dones davant la llei, és a dir, ratifica una igualtat formal, una igualtat jurídica. Però aquesta llei no garanteix que socialment, políticament, laboralment... els individus siguin iguals, o més ben dit, siguin considerats i/o tractats de la mateixa manera i tinguin les mateixes situacions d'avantatges i desavantatges. Juana Gallego, professora titulada de la Universitat Autònoma de Barcelona, explica en una entrevista la situació actual que viuen les dones [Veure annex I].

“Actualmente no hay ningún tipo de restricción legal, ahora bien no quiere decir que haya igualdad entre hombres y mujeres en la sociedad, es decir, sigue habiendo desigualdad. Por lo tanto estamos hablando de una igualdad formal, legal, normativa pero no de una igualdad cultural, política, laboral... Se arrastra una situación de desventaja”.

² Article 60 Títol Quart: Del matrimoni, Capítol Primer dins la Secció Quarta: Dels drets i obligacions entre el marit i la dona, del Codi Civil de l'any 1889. Disponible a: <http://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1889-4763>

³ Sinopsi de l'article 14, que forma part del Títol I: Dels drets i deures fonamentals, Capítol Segon. Drets i llibertats de la Constitució Espanyola de l'any 1978. Disponible a: <http://www.congreso.es/consti/constitucion/indice/titulos/articulos.jsp?ini=14&tipo=2>

Com bé apunta la feminista i professora Juana Gallego, tot i els progressos aconseguits, les dones segueixen vivint en una situació de desavantatge, és a dir, segueixen tenint un paper secundari en determinats contextos o situacions. Segons la Federació de Dones Progressistes, hi ha tres tipus de diferències entre els homes i les dones: en les responsabilitats familiars, en responsabilitats empresarials (a l'hora de repartir la feina equitativament, els sous, els horaris, les condicions i les relacions laborals), i una la última diferència, en el poder (tots els membres de la societat estan capacitats per prendre decisions, i ser valorades de la mateixa manera)⁴.

3.1 RESPONSABILITATS FAMILIARS

Les responsabilitats familiars són les més clares de veure, i les que a la vegada no es veuen, és a dir, són petits casos que no se'ls dóna importància però que realment en tenen molta. Les tasques de la llar s'han de repartir de forma equitativa entre els cònjuges, i no pas carregar-les les dones i a la fi, realitzar una segona jornada laboral a casa després d'haver acabat la primera i remunerada. Ens referim a que és la dona qui cuina, neteja la roba, acompanya els nens al metge... i tot ho ha de compaginar amb la seva carrera professional. Petits casos que socialment no se'ls dóna importància però que si s'analitzen mostren les grans diferències existents entre els gèneres, i que continuen deixant a la dona en un segon pla, relegada a casa.

Podem considerar que el problema es troba en el propi progrés de la dona, en la seva incorporació al món laboral i el fet de seguir amb les mateixes obligacions. La dona ha canviat, la societat i les seves pautes també, encara que no el suficient. La societat segueix mantenint una estructura patriarcal⁵, és a dir, el una estructura social que situa als homes al poder i sobre les dones, mentre aquestes estan submises a la maternitat i a tasques considerades de segona categoria. En gran mesura, es situa a la dona i als fills

⁴ Federación Progresista de Mujeres, *Nuevo Contrato Social de Mujeres-Hombres*. Any 1999.

⁵ Segons el Diccionari sobre els conceptes bàsics del feminisme, elaborat per la Comissió contra el Patriarcat (CAJEI) el patriarcat neix arrel de dos fets: l'aparició de la propietat privada i la presa de consciència dels homes de la seva participació en la procreació. Utilitza com a excusa per a perpetuar-se, un suposat origen en les diferències biològiques entre els dos sexes, quan en realitat el seu origen és purament cultural, és a dir construït socialment. Disponible a: <http://arran.cat/wp-content/uploads/2013/11/diccionari-sobre-conceptes-basics-del-feminisme.pdf>

en una dependència cap al marit o patriarca (és qui controla els mitjans necessaris per a viure).

Examinant la societat patriarcal, veiem que el divorci crea situacions de desavantatge entre els dos cònjuges, no és un tracte d'igual a igual. El divorci és un tema recurrent en la societat, que sempre ha existit. Ja a l'any 1931, quan s'estava discutint la Constitució al Parlament, concretament, quan es discutia l'article 41 (que després va passar a ser l'article 43) sobre la llei del divorci, va ser un dels temes que més es va discutir (a més del vot femení). Clara Campoamor va ser ferma defensora de la llei de divorci, i va pronunciar diferents discursos a favor de la llei, per convèncer als diputats que era necessària. El dia 15 d'octubre de 1931 va intervenir al Parlament pronunciant aquestes paraules a favor de la llei del divorci:⁶

“Porque en el matrimonio, señores diputados, no solamente existe la necesidad de auxilio, no solamente está la afinidad espiritual, no solamente hay aquel aspecto sexual que el otro día exponía con gran delicadeza el doctor Juarros; en la unión del hombre con la mujer creo yo que se realizan todos los anheles e ideales de la pareja cuando ésta va encaminada por nobles motivos a esa unión; pero cuando ésta falta, a qué condenar a los hombres y a las mujeres a permanecer unidos por medio de un vínculo indisoluble. Hacer eso es condenarlos a mutilar la personalidad o, caso contrario, a la hipocresía; es condenarlos al adulterio, a la ficción y a la falsedad. Es eso lo que se quiere pedir que se excluya el divorcio de la ley”.

Però, actualment ha augmentat la seva presència, ha crescut de forma exponencial a Espanya. L'any 2013 es van divorciar un total de 95.427 parelles, i es van separar 4.900. Si sumem les dues dades, un total de 100.327 parelles van posar fi a la seva relació. El 48% d'aquestes parelles tenien fills menors d'edat al seu càrrec, segons dades del Instituto Nacional de Estadística (INE).⁷

⁶ Fagoga, C. Saavedra, P. *Clara Campoamor. La sufragista española*. Ministerio de Trabajo y asuntos sociales. Madrid, 2007. Pàgina 241.

⁷ Dades extretes de la nota de premsa del 22 d'octubre de 2014: Estadística de Nulidades, Separaciones y Divorcios, Año 2013. Elaborat per el Institut Nacional de Estadística. Disponible a: <http://www.ine.es/prensa/np867.pdf>

Taula 1: Total de divorcis i separacions a Espanya (2007-2013)

Any	Separació	Divorci	Total S i D	% amb fills
2007	11.583	125.777	137.510	52,0%
2008	8.761	110.036	118.939	54,0%
2009	7.680	98.359	106.166	53,6%
2010	7.248	102.933	110.321	48,5%
2011	6.915	103.604	110.651	48,4%
2012	6.369	104.262	110.764	47,9%
2013	4.900	95.427	100.327	48,0%

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'INE

La qüestió recau en què el divorci o separació amb fills, mostra clarament la desigualtat entre els dos sexes, mostra, de forma evident, l'estructura patriarcal en què vivim. L'home, queda lliure, s'allibera de tota responsabilitat amb els fills ja que aquests continuen sota la tutela i la cura de la mare. L'any 2013 només en un 5,5% dels casos, el pare va quedar-se amb la custòdia dels nens. La mare es va quedar amb la seva custòdia en el 76,2%. La diferència, un 17,9%, la custòdia va ser compartida entre els dos progenitors. Finalment, el 0,3%, es degut a que la custòdia dels nens s'atorga a altres institucions o a familiars (avis, tiets...).

Per plantejar-ho de forma diferent, la dona o mare es fa càrrec de la casa, dels fills i de totes les obligacions de forma directe, i en canvi, l'home marxa de casa, queda lliure, i s'ha de dedicar a treballar per mantenir als seus fills. Exactament, es segueix un patró social (el patriarcal) que estipula que les dones han de ser qui es quedin amb els fills, les que tindran cura i els faran créixer. Dins d'aquest model social les dones són les responsables de la maternitat, havent de renunciar a altres aspectes de la seva vida.

Taula 2: Percentatge de la custòdia a la mare, pare, ambdós i altres (2007-2013)

Any	Total S i D	% Mare	% Pare	% Ambdós	% Altres
2007	137.510	85,5%	4,8%	9,7%	--
2008	118.939	88,0%	4,0%	9,7%	0,3%
2009	106.166	84,0%	5,6%	9,7%	0,7%
2010	110.321	83,2%	5,7%	10,5%	0,6%
2011	110.651	81,7%	5,3%	12,3%	0,7%
2012	110.764	75,1%	9,7%	14,6%	0,6%
2013	100.327	76,2%	5,5%	17,9%	0,3%

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'INE

Rara vegada (només un 5,5% l'any 2013) s'atorga la custòdia al pare de forma directe, i quan es fa, ràpidament es tendeix a pensar que és culpa de la mare perquè no està capacitada o senzillament perquè ha fet alguna cosa que ha suposat que perdés els fills. Que la mare no tingui la custòdia dels fills, està jutjat per la societat i qüestiona el paper de la mare com a dona, perquè no ha estat capaç de complir amb les obligacions que li marca la societat patriarcal. Aquest és un episodi totalment discriminatori envers la mare perquè els fills són dels dos cònjuges, i no hauria de suposar cap problema que el pare tingués la custòdia dels nens i la mare es quedés amb aquesta certa llibertat.

3.2 RESPONSABILITATS EMPRESARIALS

Pel que fa a les responsabilitats empresarials, la dona fa pocs anys que s'ha incorporat plenament al món laboral. És veritat que sempre hi ha estat vinculada. A partir de la Revolució Francesa, va començar a expandir-se un moviment social que lluita per la reivindicació dels drets de la dona o millor dit, de la igualtat de drets. Però no és fins al segle XX que la dona agafa un paper important, és a dir, no és fins a principis de segle que la dona comença a tenir una jornada laboral completa i ja no es dedica a treballar unes hores per estar ocupada o distreta. Sinó que la dona s'incorpora al món laboral perquè progressa, es desenvolupa i necessita una autosuficiència per poder realitzar tots els canvis.

A més a més, un dels principals motius d'aquesta incorporació és degut a la guerra, concretament, degut a la Primera Guerra Mundial (1914-1918). Els homes eren enviats al front, per tant, havien de deixar els seus llocs de treball per anar a lluitar, però la productivitat no podia aturar-se (la majoria de països van adoptar l'economia de guerra, és a dir, canviar la producció de les fàbriques per les abastir les necessitats del front) i van ser les dones qui van ocupar aquests llocs. I, un cop acabada la guerra, els homes retornen i es tornen a incorporar al món laboral, però això no va significar la sortida total de les dones, van començar a compartir, mínimament, les jornades laborals, encara que moltes dones van retornar a les seves tasques pròpies (a la casa) ja que el marit s'encarregava de mantenir-les econòmicament.

A Espanya, durant el període de la Segona República la dona es va anar incorporant al món laboral, va haver un creixement de dones que realitzaven tasques i labors extra domèstiques. Aquest progrés és degut al reconeixement dels estudis realitzats per les dones (moltes dones havien estudiat però no els hi era reconegut, i per tant, no podien exercir la seva professió), la possibilitat d'ocupar llocs treball públics, la incorporació a la fàbrica.... entre molts altres motius.

Però, la Guerra Civil (1936-1939) va frenar el progrés social femení, de fet no només el va frenar, el va fer retrocedir de forma escandalosa. Es va tornar a produir el mateix fenomen que uns anys abans, l'home és destinat al front i és la dona qui s'encarrega d'abastir el país, ocupant el seu lloc a les fàbriques. Però, altre vegada, un cop acabada la guerra, les dones son despatxades de les fàbriques i els seus llocs de feina, en favor dels homes. Encara que això no era tot, amb el nou règim dictatorial franquista, la dona va perdre tots els progressos, els drets i va ser considerada com una ciutadana de segona categoria, sempre per darrere de l'home, i tractada com un objecte.

A més, el règim va establir un seguit de lleis que van limitar l'accés al sector laboral per part de les dones. Només hi podien accedir les dones solteres o separades ja que s'havien de mantenir per si soles, les dones casades que no tenien prou ingressos amb el sou del marit o el seu marit era inhabilitat per treballar. També les dones que fossin caps de família i amb el seu sou l'haguessin de mantenir, i les dones que tenien algun títol que els permetés exercir una professió sense cap alternativa com a mitjà de vida, havia de ser l'últim recurs.

Totes les diferències entre els homes i les dones estan relacionades entre sí, i el fet que la dona s'incorpori al món laboral està relacionat amb el número de divorcis, la quantitat de fills que ha disminuït de forma substancial, l'emancipació de la dona, les condicions laborals... però si totes estan relacionades i accentuen les diferències entre generes (en aquest cas, segregació laboral) és degut a la societat patriarcal, perquè la dona ha canviat, ha progressat però els esquemes o els models socials segueixen sent molt semblants als antics.

María José Martínez, professora associada de la Universitat del País Basc, explica en el seu estudi sobre les dones, *Las mujeres y la segregación laboral en la Unión Europea*, que a la societat actual, tot i que les dones estan totalment incorporades al món laboral, segueixen existint desigualtats de gènere. Els homes i les dones no tenen la mateixa consideració ni condicions a la feina, i això és el que s'identifica com a segregació laboral:⁸

“La segregació laboral es produeix quan existeix una clara distinció entre els sectors d'activitat i els llocs de treball que ocupen els homes i les dones, de manera que apareixen como a dos col·lectius de treball independents i separats. Es pot manifestar en dos angles diferents, des de la segregació vertical (repartiment desigual d'homes i dones a l'escala jeràrquica, mostra les dificultats que tenen les dones per promocionar-se dins de la seva professió) i des de la segregació horitzontal (les dones es concentren en sectors d'activitat i en certs llocs d'ocupació)”.

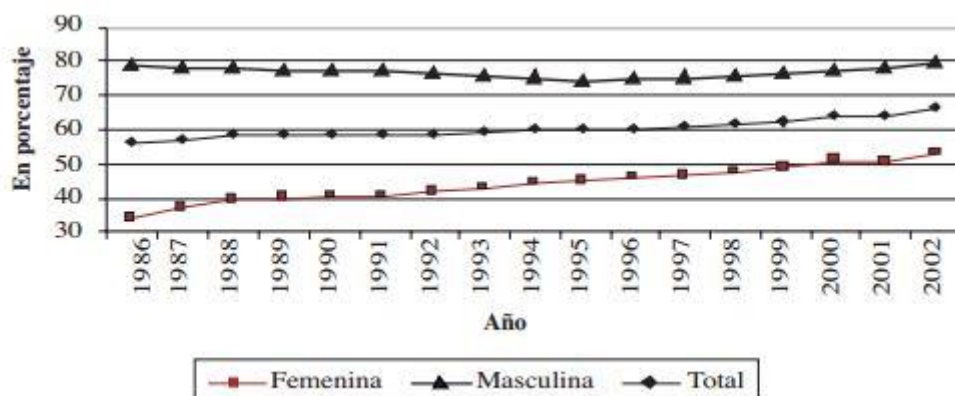
La incorporació de la dona al treball ha estat de forma progressiva. Actualment el món laboral està format tant per dones com per homes, de forma més o menys equitativa. Però les condicions entre els dos sexes són diferents, no només ens referim a les condicions laborals, sinó també als sous que es cobren, als horaris, els càrrecs de responsabilitat...

Segons la feminista i professora titulada de la UAB, Juana Gallego, les condicions laborals són diferents perquè el model de la societat no ha canviat, no s'ha adaptat a la inserció laboral femenina, i seguim vivint sota les pautes del patriarcat, fet que provoca una diferència salarial, diferència en oportunitats laborals ...:

⁸ Martínez, María José. *Las mujeres y la segregación laboral en la Unión Europea*. Universitat del País Basc.

“Si comparas las masas salariales de hombres y de mujeres globalmente considerado, los hombres ganan más que la masa salarial de las mujeres, pero no a nivel individual. Las mujeres cobran menos porque tienen peores puestos, menos salario, menos pluses de disponibilidad, de nocturnidad... por lo cual al juntar toda la masa salarial masculina acaba siendo mayor que la masa salarial femenina”.

Taula 3: Evolució de l'activitat laboral a Espanya (1986-2002)

Font: Gomes, S. Martí, C. *La incorporación de la mujer al mercado laboral: implicaciones personales, familiares y profesionales y medidas estructurales de conciliación Trabajo-Familia*. 2004. Universidad de Navarra. Pàgina 4. Disponible a: <http://www.iese.edu/research/pdfs/DI-0557.pdf>

Abans de l'any 1986 (primer any que cita el gràfic) ja havia una introducció de les dones al mercat laboral, concretament l'auge va començar durant la Primera Guerra Mundial. El gràfic ens mostra la tendència durant el període de temps comprès entre l'any 1986 i l'any 2002, que ens serveix per reafirmar aquesta predisposició de les dones per entrar al món laboral.

Actualment, dotze anys més tard, la tendència s'ha mantingut, o més ben dit, ha augmentat fins al punt que l'activitat laboral està composta de forma igualitària tant per homes com per dones. Segons dades de l'INE, al quart trimestre de l'any 2014 la població activa⁹ era de 23.026,8 milions de persones. Si ho dividim per sexe, havia un total de 12.382,0 milions d'homes, i 10.644,9 milions de dones. Però, això no significa

⁹ Segons l'Institut d'Estadística de Catalunya (IDESCAT) la població activa és el conjunt de persones que subministren mà d'obra per a la producció de béns i serveis econòmics o que estan disponibles i fan gestions per incorporar-se a la producció esmentada. Comprèn les persones de 16 anys i més que estan ocupades o bé desocupades

que tots treballin, ja que hem de comptar amb la taxa d'atur (5.457,7 milions), és a dir, en total (al IV de 2014) havia 9.558,3 milions d'homes ocupats (representa una taxa l'activitat¹⁰ del 65,95%) i 8.010,8 milions de dones ocupades (una taxa d'activitat del 53,90%)¹¹.

3.3 RESPONSABILITATS EN EL PODER

Finalment, la última diferència, la trobem en les responsabilitats en el poder, és a dir, la diferència entre els homes i les dones que es situen en els llocs més importants, o en els llocs claus per prendre decisions. Estem parlant de càrrecs de responsabilitat dins d'empreses privades, de càrrecs de responsabilitats dins d'empreses públiques, o càrrecs públics... Aquests llocs de poder acostumen a ser ocupats per homes, en un gran percentatge, i que una dona ocupi algun d'aquests càrrecs és poc habitual ja que les dones tendeixen a rebutjar-los o si més no, exercir-los durant un breu període de temps.

Ens tornem a trobar davant d'una problemàtica relacionada amb l'estructura social actual, ja que la societat patriarcal està estructurada perquè sigui la població masculina, qui treballi, i darrere hi hagi la població femenina per atendre a totes les necessitats i/o obligacions que s'escapin de l'horari d'oficina. Juana Gallego, considera que les dones ja no poden fer més, que estan al seu propi límit, al seu límit mentre no canviï el patró social, un patró social que les ofega i les condiona:

“Las mujeres están derrengadas, están cansadas, trabajan muchísimo en casa y fuera. Lo que ha fallado es que las estructuras siguen con el mismo patrón del laboral masculino, es decir, el patrón del hombre que llega a casa y se pone a leer el periódico. Con lo cual mientras ese patrón empresarial no cambie, mientras haya que estar 10 horas en el trabajo y al llegar casa dedicarte a organizarlo todo, mientras eso no cambie, los hombres y las mujeres están en una situación muy diferente. Estas mujeres arrastran todo ese déficit, ya no pueden hacer más. Tienen formación, carreras

¹⁰ Segons l'Institut d'Estadística de Catalunya (IDESCAT) la taxa d'activitat es la diferència entre la població activa i la població major de 16 anys, multiplicat per 100. (Població activa / Població de 16 anys i més) * 100

¹¹ Dades extretes de la nota de premsa del 22 de gener de 2015: Encuesta de población activa, IV trimestre de 2014. Elaborat per el Instituto Nacional de Estadística. Disponible a <http://www.ine.es/daco/daco42/daco4211/epa0414.pdf>

universitarias, dominan idiomas, tienen de todo. Pero si las estructuras sociales siguen siendo iguales y no cambian, no se puede hacer nada”.

Actualment, les dones estan igual o millor preparades que els homes per exercir càrrecs de poder, però si realment no es situen a aquests llocs és per l'estructura social. Hi ha una certa relació entre l'obtenció del vot femení i la proliferació de les dones en la política, és a dir, des de que les dones (a l'any 1931) van obtenir el sufragi, s'han anat incorporant a la vida política, encara que a ritmes diferents. És cert, però que s'estan duent a terme canvis determinats en les estructures de sindicats, partits polítics i empreses per a que més dones puguin arribar a càrrecs de poder. Però, la tan buscada igualtat, encara no s'ha aconseguit, si més no, en la política.

La representació política continua sent masculina de forma majoritària, encara continuen existint barreres i moltes resistències que impedeixen la progressió de la dona en aquest món o sector. Ara bé, les dones que han aconseguit penetrar a la política són clars exemples que la igualtat encara no està present, però que s'està lluitant per trencar els motlles que estableixen les diferències de gènere.

La gran major part de les dones tenen dues jornades laborals, una remunerada amb horaris concrets i pactats, i una altra no remunerada i sense horari, o millor dit, de dedicació absoluta, completa. Ens referim al fet de ser mare, o no cal anar tant lluny, al simple fet de tenir una casa per mantenir. Els homes i les dones no tenen la mateixa implicació en les tasques de la llar ni en la cura dels fills. Són les dones qui carreguen aquesta segona jornada, mentre els homes, un cop acaben la seva jornada laboral a l'oficina, es dediquen a l'oci o senzillament al descans. Amb això no estem dient que tots els homes facin el mateix, però a *grosso modo*, és així. Aquestes són les pautes de la societat patriarcal que vivim actualment.

Precisament per això, “és normal”, “justificable” o “es pot entendre” que no trobem tantes dones en llocs i/o càrrecs de poder, perquè d'alguna manera han prioritzat algun aspecte de la seva vida degut a que és pràcticament impossible conciliar aquestes dues jornades laborals. I la societat actual, no està preparada perquè la majoria de les dones anteposin la seva carrera professional a la seva vida personal. Però, cada vegada, hi ha més dones que ocupen aquests càrrecs de poder i estan intentant compaginar aquestes

dues facetes (més dones involucrades en política, és a dir, cada vegada hi ha més alcaldesses, diputades, presidents de govern...).

Taula 4: Percentatge de dones al Congrés dels Diputats (1982-2011)

Eleccions	Escons	Dones	% Dones
1931-1933	470	3	0,6%
1933-1936	472	1	0,2%
1936-1936	473	2	0,4%
1977-1979	350	21	6%
1979-1982	350	17	5%
1982-1986	350	16	4,6%
1986-1989	350	22	6,3%
1989-1993	350	45	12,9%
1993-1996	350	55	15,7%
1996-2000	350	77	22%
2000-2004	350	99	28,3%
2004-2008	350	126	36%
2008-2011	350	127	36,3%
2011-2015	350	126	36%

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'INE i del Congrés dels Diputats

Com bé podem veure a la taula, l'any 1931, en les primeres eleccions de la Segona República, tres dones van aconseguir entrar al Congrés dels Diputats. Per primera vegada a Espanya, una dona (en aquest cas tres) van entrar en un món que els hi havia estat sempre prohibit, i que era exclusiu per als homes. Estem parlant de Clara Campoamor (diputada pel Partit Republicà Radical per Madrid)¹², Victoria Kent

¹² El Partit Republicà Radical (PRR) va ser creat l'any 1908, durant el període de la Restauració Borbònica, per Alejandro Lerroux. En els seus primers anys no va tenir molta notorietat política, era un partit minoritari, però durant la Segona República va ser molt important. A les eleccions de 1931 van aconseguir un total de 90 escons (les Corts Constituents estaven formades per 470 escons), i es va convertir en el segon partit més votat i amb més representació dins de la cambra. A les eleccions de 1933, van obtenir encara més escons, 102 (de 472 totals). L'any 1935, després dels escàndols de corrupció (estraperlo), Alejandro Lerroux va sortir del govern, i el partit mai se'n va recuperar (a les eleccions de 1936 va obtenir només 5 escons). Finalment, amb la victòria del bàndol rebel a la guerra civil, el partit va ser il·legalitzat.

(diputada pel Partit Republicà Radical Socialista per Madrid)¹³ i Margarita Nelken (diputada pel Partit Socialista Obrer Espanyol per Badajoz)¹⁴, tres dones pioneres en la política espanyola que són exemple, avui en dia, de la lluita constant i la defensa dels seus ideals.

Cal fer un apunt, la diputada Margarita Nelken va entrar al Congrés a finals de l'any 1931, va entrar un temps més tard (cap a l'octubre), però va ser la única que va aconseguir mantenir la seva carta com a diputada durant les tres legislatures de la Segona República. Nelken era contrària a la concessió del vot a la dona.

Campoamor i Kent van estar a les llistes per Madrid dels seus respectius partits, i Nelken a les llistes per Badajoz, van ser escollides pel sufragi masculí, és a dir, les primeres dones diputades ho van ser gràcies als vots dels homes, homes que les havien escollit.

La principal dificultat en la tasca de Campoamor, Kent i Nelken era representar la dona (o la feminitat) en un món barrat, fins al moment, a les dones, i sense el seu suport electoral (ja que no havia establert el sufragi femení). Eren dones, defensores dels drets femenins sense el suport del seu col·lectiu. A l'any 1931, les dones podien ser electes o escollides diputades, però no podien ser electores. Això es coneixia com a sufragi passiu. Aquest fet es va produir degut a la modificació de l'article 4 del Títol Primer: Del dret Electoral de la Llei Electoral per Diputats de les Corts i Regidors del 8 d'agost de 1907¹⁵:

¹³ El Partit Republicà Radical Socialista (PRRS) neix arran del fracàs en el pronunciament contra la dictadura de Primo de Rivera ja que va accentuar les diferències entre els membres d'Aliança Republicana. Alguns dels seus membres més radicals de l'esquerra, mentre es trobaven a la presó, Álvaro de Albornoz, Marcelino Domingo, Benito Artigas y Ángel Galarza, van decidir fundar un nou partit polític (setembre de 1929). La ideologia del partit es pot sintetitzar en què era el partit que tenia el discurs més radical, més republicà, més anticlerical, més liberal i democràtic, precisament per això va tenir un creixement tant fort i ràpid. Amb la victòria del bàndol rebel a la guerra civil, el partit va ser il·legalitzat.

¹⁴ El Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) va ser creat l'any 1879 per Pablo Iglesias. Durant més de cent anys va ser definit com a un partit de classe obrera, socialista marxista. A les eleccions de 1931 va ser el partit més votat, va obtenir un total de 131 diputats. Amb la victòria del bàndol rebel a la guerra civil, el partit va ser amb la restauració parlamentària es va convertir en un dels grans partits del panorama polític, cosa que perdura fins l'actualitat.

¹⁵ Article 4 del Títol Primer: Del dret Electoral de la Llei Electoral per Diputats de les Corts i Regidors del 8 d'agost de 1907. Pàgina 14. Disponible a: <http://www.ehu.es/ituna/pdf/LegislacionElectoral1933.pdf>

“Son elegibles para el cargo de Diputados a Cortes y Concejal todos los españoles varones de estado seglar, mayores de veinticinco años, que gocen todos los derechos civiles”.

El decret que modificava l'article 4 de la Llei Electoral de 1907, es va aprovar el dia 8 de maig de 1931 i permetia a les dones i als sacerdots ser elegits com a diputats¹⁶:

“Serán elegibles para Diputados todos los ciudadanos de la República mayores de veintitrés años, sin distinción de sexo ni estado civil .Las mujeres y los sacerdotes son elegibles”.

Posteriorment aquesta modificació es va afegir a la Constitució que va ser aprovada aquest mateix any, exactament va quedar redactat a l'article 53 de la Constitució¹⁷:

“Serán elegibles para Diputados todos los ciudadanos de la República mayores de veintitrés años, sin distinción de sexo ni de estado civil, que reúnan las condiciones fijadas por la Ley Electoral. Los Diputados, una vez elegidos, representan la nación. La duración legal del mandato será de cuatro años, contados a partir de la fecha en que fueron celebradas las elecciones generales. Al terminar este plazo se renovará totalmente el Congreso. Sesenta días, a lo sumo, después de expirar el mandato o de ser disueltas las Cortes habrán de verificarse las nuevas elecciones. El Congreso se reunirá a los treinta días, como máximo, después de la elección. Los Diputados serán reelegibles indefinidamente”.

El motiu pel qual es negava el sufragi femení era atribuït a condicions físiques, psicològiques i biològiques de la dona. Molts diputats, contraris a atorgar el vot a la dona, van defensar la idea que aquestes estaven manipulades pels seus marits i per l'Església (els partits de dreta) i que no tenien criteri propi, ni eren capaces de jutjar i prendre decisions per elles mateixes. Roberto Novoa Santos, contrari del vot de la dona va argumentar que les dones no eren capaces de raonar, que la seva estructura biològica no els ho permetia, va pronunciar aquestes paraules per justificar la seva ideologia¹⁸ :

¹⁶ Modificació de l'article 4 del Títol Primer: Del dret Electoral de la Llei Electoral per Diputats de les Corts i Regidors del 8 d'agost de 1907. Pàgina 15. Disponible a: <http://www.ehu.es/ituna/pdf/LegislacionElectoral1933.pdf>

¹⁷ Article 53 dins el Títol IV: Les Corts, de la Constitució Espanyola de l'any 1931. Pàgina 15. Disponible a: http://www.congreso.es/docu/constituciones/1931/1931_cd.pdf

¹⁸ Discurs del diputat pel partit minoritari, Federació Republicana Gallega, Roberto Novoa Santos, publicat al Diari de les Sessions de les Corts Constituents de la Segona República Espanyola, el dia 2 de desembre de 1931

“Por mi parte no he sido nunca sospechoso, de largos años a acá, defendiendo o postulando un criterio acerca de la inferioridad o de la capacidad mental del sexo femenino, y esto no huele a reacción ; esto no es un retorno ancestral, no es una posición reaccionaria ante un régimen o ante una convicción profundamente liberal y sentida; es la expresión de una convicción biológica de que los sexos no son desiguales, sino diversos simplemente, y que la única estructura biológica es la pareja humana. La mujer es toda pasión, todo figura de emoción, es todo sensibilidad; no es, en cambio, reflexión, no es espíritu crítico, no es ponderación”.

A més a més, Novoa havia estudiat medicina i exercia com a tal, i va reafirmar la seva negativa envers el vot femení dient que les dones es deixaven emportar per l'emoció, pels sentiments i que precisament per això, les dones eren pura histèria, i que aquest histerisme anava arrelat a la condició pròpia de ser dona¹⁹:

“Y es que a la mujer no la dominan la reflexión y el espíritu crítico; la mujer se deja llevar siempre de la emoción, de todo aquello que habla a sus sentimientos, pero en poca escala o en una mínima escala de la verdadera reflexión crítica. Por eso yo creo que, en cierto modo, no le faltaba razón a mi amigo Basilio Álvarez al afirmar que se haría del histerismo una ley.- El histerismo no es una enfermedad, es la propia estructura de la mujer; la mujer es eso: histerismo; y por ello es voluble, versátil, es sensibilidad de espíritu y emoción. Esto es la mujer. Y yo pregunto: ¿en qué despenadero nos hubiéramos metido si en un momento próximo hubiéramos concedido el voto a la mujer?”.

El diputat Novoa representa gran part del pensament en contra del vot femení, que justificaven la seva negació degut a característiques físiques, o millor dit, teories socials físiques i als estereotips més comuns envers les dones. Aquests diputats ho justificaven amb l'argument que les dones no tenien la suficient maduresa per poder exercir el dret a vot sense posar en perill el futur de la Segona República (un període que va suposar un trencament amb la societat del moment, progressista, partidari de la igualtat entre els sexes... en el qual s'havia d'anar molt en compte en les decisions que es prenen ja que no estava consolidat, i qualsevol decisió o llei —no presa de forma unànime per les Corts

¹⁹ Discurs del diputat pel partit minoritari, Federació Republicana Gallega, Roberto Novoa Santos, publicat al Diari de les Sessions de les Corts Constituents de la Segona República Espanyola, el dia 2 de desembre de 1931.

Constituents- podia esdevenir una greu crisi, aixecaments militars, pronunciaments, atacs... que desestabilitzessin el govern republicà).

Si retornem a la taula número 4, podem veure que a mesura que s'instaura el vot femení, les dones comencen a introduir-se en l'activitat política, és a dir, quan més avançat i consolidat està el sufragi femení, més dones ocupen càrrecs de poder. Als primers anys (durant la Segona República) només hi va haver 3 dones que van aconseguir fer-se lloc en aquest món verolin. Però, no és fins l'entrada a la democràcia, o el període de transformació democràtica, que les dones comencen a tenir una presència significativa.

A l'any 1977, 21 dones van sortir escollides com a diputades, i juntament amb 6 dones senadores més, van participar en la redacció de la Constitució Espanyola (1978). En total 27 dones que són conegudes, com les Mares de la Constitució²⁰. Algunes d'aquestes diputades van destacar que una de les labors més complicades i amb més controvèrsia que van afrontar va ser la redacció de l'article 27, que parla sobre el dret universal a l'educació, i es troba dins del Títol I: Dels drets i deures fonamentals, Capítol Segon. Drets i llibertats 1ª. Dels drets fonamentals i de les llibertats, Secció Primera: Dels drets fonamentals i de les llibertats públiques²¹:

1. Todos tienen el derecho a la educación. Se reconoce la libertad de enseñanza.
2. La educación tendrá por objeto el pleno desarrollo de la personalidad humana en el respeto a los principios democráticos de convivencia y a los derechos y libertades fundamentales.
3. Los poderes públicos garantizan el derecho que asiste a los padres para que sus hijos reciban la formación religiosa y moral que esté de acuerdo con sus propias convicciones.

²⁰ Les 27 mares de la Constitució són (per ordre alfabètic): Juana Arce Molina, Soledad Becerril, Gloria Begué Cantón, Pilar Brabo, Carlota Bustelo, Virtudes Castro García, María Dolores Calvet Puig, Asunción Cruaños Molina, María Victoria Fernández, Carmen García Bloise, Dolores Ibárruri, María Izquierdo Rojo, Rosina Lajo Pérez, Belén Landáburu, Marta Mata, Amalia Miranzo Martínez, Mercedes Moll de Miguel, Mercedes Moll de Miguel, Elena María Moreno González, Dolores Blanca Morenas Aydillo, Palmira Plá Pechovierto, María Dolores Pelayo Duque, María Teresa Revilla, María Rubiés Garrofé, Ana María Ruiz-Tagle, Inmaculada Sabater Llorens, Esther Tellado Alfoso i Nona Inés Vilariño Salgado.

²¹ Primers cinc apartats de l'article 27 dins del Títol I: Dels drets i deures fonamentals, Capítol Segon. Drets i llibertats 1ª. Dels drets fonamentals i de les llibertats, Secció Primera: Dels drets fonamentals i de les llibertats públiques. Disponible a: <http://www.congreso.es/consti/constitucion/indice/titulos/articulos.jsp?ini=27&tipo=2>

4. La enseñanza básica es obligatoria y gratuita.

Un dret tan bàsic d'avui en dia i inqüestionable, com l'educació, va ser un dels aspectes que més discussió va portar fa, encara no, 50 anys. Es poc probable que alguna persona, actualment, dubti que l'educació ha de ser igual per a tots (per homes i dones, rics i pobres...) i al que tots hi tenim dret. Aquest progrés, el van aconseguir aquestes 27 dones, que van aconseguir incorporar matisos per fer de l'educació (i altres serveis bàsics) un dret universal, sense cap mena de distinció. La lluita de la dones dins de la política va ser molt important per establir la igualtat formal, jurídica i legal entre tots els ciutadans espanyols.

Les Mares de la Constitució van deixar relleu a altres dones, per a que aquestes, situades en càrrecs de poder prenguessin decisions per tal d'aconseguir que la societat progressés. L'any 1993, i amb la democràcia plenament consolidada, van ser escollides 55 dones com a diputades, el 15,7% del Congrés dels Diputats (format per 350 escons o diputats), un clar exemple que la política ja no era només cosa d'homes, sinó que les dones també hi estaven interessades i estaven totalment capacitades per formar-ne part com a subjectes actius, i no com a objectius passius (tal i com havien estat tractades fins al moment).

En només 10 anys, és a dir, tres legislatures el nombre de dones que tenien un escó al Congrés dels Diputats es va duplicar. Es va passar de 55 diputades (l'any 1993) a 126 (l'any 2004), un creixement del 50 per cent, 126 representats dels ciutadans de l'Estat i que s'havien obert pas, dins aquest món masculinitzat històricament. Però les dones no només eren diputades, cada vegada hi havia més senadores (a l'any 1982 havia un 4,4% de dones, és a dir, 10 senadores i l'any 2004 un 25,1%, és a dir, 57 senadores), alcaldesses (a l'any 1983 havia un 2,4% de dones, l'any 2003 un 12,56%), presidentes de les conselleries, personal al servei de l'administració (a l'any 2003 havia més dones (el 56,6%, és a dir, 236.189 dones) treballant a l'administració que homes (el 43,4%, és a dir, 102.482 homes)²².

²² VV. AA. *Mujeres, política y medios de comunicación. Homenaje a Clara Campoamor*. Fundación Audiovisual de Andalucía. Sevilla. 2008. Pàgines 53-59.

Amb el pas dels anys, la població femenina ha anat mostrant el seu interès en la política, no només acudint a la urnes exercint el seu dret a vot, també presentant-se a les candidatures de representació de la societat. Segons Arantxa Elizondo²³, professora de la Universitat del País Basc, que les dones estiguin presents en la vida política és indispensable per aconseguir la igualtat (un dels principis bàsics de la democràcia). Per tant, la incorporació de les dones a la política és un senyal de la consolidació de la democràcia, ja que tots els grups socials han d'estar representats en les institucions que prenen les decisions que els afecta.

Però, no sempre tenir representació en les institucions de poder asseguren que les decisions preses afavoreixen als interessos dels qui representen, sinó que els afavorits són el propi govern i els seus interessos. L'any 1931, Victoria Kent, ens mostra un clar exemple d'aquesta situació. Kent era una ferma defensora i propulsora de l'obtenció del sufragi femení, com a diputada va defensar-lo davant les ofenses i les agressions dels altres diputats que estaven en contra. Però, finalment, en el moment clau per la seva obtenció, el partit PRRS i Kent van decidir retirar el suport al vot femení (traint el seu programa electoral) ja que consideraven que les dones no estaven preparades, i que atorgar-los aquest dret suposaria un perill enorme pel futur de la Segona República²⁴.

“Señores Diputados, no es cuestión de capacidad; es cuestión de oportunidad de la República. Por esto pido el aplazamiento del voto femenino o su condicionalidad; pero si condicionamos el voto de la mujer, quizá pudiéramos cometer alguna injusticia. Si aplazamos el voto femenino no se comete injusticia alguna, a mi juicio. Entiendo que la mujer, para encariñarse de un ideal, necesita algún tiempo de convivencia con el mismo ideal. La mujer no se lanza a las cuestiones que no ve claras y por esto entiendo que son necesarios algunos años de convivencia con la República”.

El Partit Republicà Socialista no va ser l'únic en contradir el seu programa electoral, la majoria de partits d'esquerra (també inclòs el Partit Radical de Lerroux, un ferm defensor del sufragi femení) van retirar el suport al vot femení perquè creien que donar el vot a la dona, era donar el vot als confessionaris. Consideraven que les dones estaven

²³ Elizondo, E. Mujeres presentes, mujeres representantes: la paridad política como medio y fin. *La mujer como sujeto de la acción política*. Sevilla, Centro de Estudios Andaluces, 2006.

²⁴ Fagoga, C. Saavedra, P. Página 159.

totalment influenciades i manipulades pel mossèn que les confessava, i que el govern quedaria en mans dels partits de dretes (partits defensors de la religió catòlica, l'Església i la tradició espanyola). Arturo Álvarez Buylla, diputat pel Partit Radical, va pronunciar aquestes paraules el dia després que s'aprovés la concessió del vot a les dones²⁵:

“Al perder esta votación se ha inferido una puñalada, como dijo un hombre eminente de este Parlamento que pertenece a vuestros bancos, una puñalada tramera a la República. Ahora bien, contra esta puñalada tramera, nosotros tenemos un remedio: el peligro del voto de las mujeres está en los confesionarios y en la Iglesia; arrojando a las órdenes religiosas, hemos salvado el peligro de la votación de hoy”.

Aquests partits van negar el vot a la dona, simplement per la seva intenció de vot, o més ben dit, per por a perdre poder amb el vot femení. És cert que, posteriorment (l'any 1933), el primer cop que es va exercir el sufragi femení, els partits de dretes van sortir guanyadors de les eleccions. Des de la perspectiva històrica, s'ha vinculat la victòria dels partits de dretes amb el vot femení, per tant, històricament parlant es pot entendre la por que tenien els partits més progressistes i d'esquerres de perdre les eleccions, i perdre part del seu poder i influència.

Precisament per això, la intenció de vot és un aspecte polític que és té molt en compte, és a dir, els partits polítics actuen i prenen decisions segons la variació de la intenció de vot de la societat. Per tal de conèixer-la, el Centre d'Investigació Sociològica (CIS) realitza diverses enquestes d'opinió, amb una periodicitat mensual, per tal de fer el seguiment de les opinions i actituds de la societat espanyola davant de les situacions i esdeveniments de l'actualitat, segons explica el mateix Centre d'Investigació.

L'estudi és molt ampli i es basa en preguntes, diferents preguntes referents a l'actualitat més estricte. Des de l'any 1996, podem trobar als baròmetres una sèrie de preguntes, que es repeteixen amb una periodicitat concreta (mensuals, trimestrals...) i que estan relacionades amb l'evolució de la situació política actual i la futura, l'evolució de la situació econòmica actual, la intenció de vot a les eleccions generals, l'estimació de vot, entre d'altres. Aquesta periodicitat permet veure el progrés i els canvis de pensament sobre aquestes qüestions.

²⁵ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 180.

Taula 5: Intenció de vot de les eleccions generals (juliol 2011)

Partit polític	% Vots	N. respostes
PP	29,3%	724
PSOE	25,9%	642
IU (ICV Catalunya)	3,7%	92
UPyD	2,5%	63
CiU	1,9%	47
PNV	1,1%	26
ERC	0,7%	17
CC	0,2%	6
BNG	0,2%	5
NaBai	0,2%	4
UPN	0,1%	2
No ho sap encara	13,2%	327
No votaria	10,6%	263
En blanc	4,1%	102
No contesta	3,5%	86
Altres partits	2,8%	69

Font: Elaboració pròpia a partir de dades del CIS

A la taula 5, podem veure quina era la intenció de vot dels ciutadans de cara a les eleccions generals de novembre de 2011. L'opinió pública ja estipulava el Partit Popular com a guanyador de les eleccions, ara bé, no d'una forma tan abastadora com ho va ser (obtenint la majoria absoluta). L'estudi estava pensat per realitzar-se a 2.500 persones, de totes les edats i de tot el país, però la mostra va ser de 2.472 persones. Cal destacar el gran percentatge (més d'un 30%) que no votaria a cap dels partits ja que no acudiria a les urnes, faria un vot en blanc, no ha contestat a la pregunta, no tenia clar encara a quin partit votaria o senzillament votaria a altres (partits minoritaris).

L'any 1933, l'opinió pública i política creia que a les eleccions guanyarien els partits de dretes, així mateix va passar l'any 2011 (i la majoria dels anys), que els sondeigs

donaven la victòria al PP. Ambdós resultats electorals, van complir amb els baròmetres d'intenció de vot . Per tant, podem concloure que la intenció de vot és un factor a tenir en compte en el món de la política, i més des de l'emancipació de la dona, perquè ja no hi ha un únic model (tal i com es pensava l'any 1933, que creien que les dones votarien el que digués el mossèn). Actualment hi ha tants models com dones hi ha.

Un cop ens situem en aquest punt, on hem pogut veure i exemplificar que la dona del segle XXI no té res a veure amb la dona de la Segona República, és necessari i imprescindible saber els motius que les ha incentivat al canvi i veure el procés seguit, influenciat i impulsat pels diferents corrents progressistes (com ara el moviment feminista) que proliferaven per tot Europa.

3.4 ORIGEN DEL FEMINISME

Podem dir que hi ha hagut una revolució que ha canviat per complet la vida de les dones al llarg dels anys. A diferència de revolucions nacionals, aquesta força social, el feminisme, ha viatjat a través de continents, dècades i també ideologies. Gradualment s'han anat produint canvis i, a més a més, s'han anat introduint noves idees amb una única premissa: les dones no son menys que els homes i son tan capaces com ells.

El feminisme té els seus propis orígens històrics, tot i que aquest terme és relativament nou. Va ser a l'any 1880 quan el feminisme va ser definit per primer cop a França. Més tard, a l'any 1890, va ser estès pels països europeus i al 1910 per tot el continent americà. La seva etimologia està formada per la paraula *femme* provinent del francès, i el sufix *-isme*, fent referència a un moviment social o una ideologia política. Va ser en aquell moment quan es van anar creant molts termes acabats en *-isme*, com socialisme i comunisme. Però era el terme feminisme, concretament a França, estava relacionat amb la dona.

Aquest concepte sempre ha portat polèmica, pel fet d'estar associat amb el radicalisme i perquè les seves defensores o partidàries no estaven en acord amb l'etiqueta que se'ls havia adjudicat. Moltes dones de classe mitja van rebutjar la idea de ser anomenades feministes ja que portava associada diferents connotacions negatives. Aquestes dones (que rebutjaven el terme feminisme) no reclamaven drets universals que els hi

pertocaven com a ciutadanes, reclamaven el sufragi femení i els seus drets com a mares, es a dir, algunes feministes van prioritzar la seva ideologia al seu patró biològic.

Un cop explicat l'origen del terme feminisme, és important esmentar com Estelle Freedman al seu llibre *No turning back: The History of Feminism and the Future of Women*²⁶ defineix aquest concepte. Freedman estava especialitzada en la història i els estudis feministes, i va proposar la següent definició:

“Feminism is a belief that women and men are inherently of equal worth. Because most societies privilege men as a group, social movements are necessary to achieve equality between women and men, with the understanding that gender always intersects with other social hierarchies”.

Traducció:

“El feminisme és el pensament que creu que les dones i els homes tenen el mateix valor. El fet que, un gran nombre de societats prioritzin els homes com a grup, ha provocat la creació de moviments socials per aconseguir la igualtat entre homes i dones, amb l'enteniment que el gènere sempre es creua amb altres jerarquies socials”.

Freedman va ser molt meticulosa i precisa a l'hora d'escollir les seves paraules per definir el concepte feminisme. Va remarcar quatre factors o idees importants: valor igualitari, priorització i/o privilegi de l'home, moviments socials i jerarquies d'intersecció. La seva explicació és que la paraula igualtat dona per fet que l'experiència històrica dels homes és la convencional, a la qual totes les dones haurien d'aspirar. Aquesta és la raó per la qual s'utilitza el mateix valor enlloc d'igualtat. La idea de valor igualitari atorga el mèrit a algunes tasques tradicionalment femenines, com ara la procreació i la cura dels nens, tal i com es valoren altres tipus de treballs realitzats per homes.

La paraula privilegi engloba diferents factors, des de drets polítics fins a drets personals. Per exemple, quan parlem de drets formals, hauríem de pensar amb el sufragi universal, però quan tractem els drets personals, fem referència a la supremacia de la figura de l'home.

²⁶ Freedman, E. *No turning back: The History of Feminism and the Future of Women* (2002).

Hi ha moltes facetes que relacionen els moviments socials amb el feminisme, per exemple, les manifestacions al carrer, la reunió de candidats polítics concrets (al ser defensors dels drets femenins), etc. Les dones han participat en molts moviments socials, com per exemple drets civils, socials, fonamentalisme, però aquests moviments no estan catalogats com a feministes ja que no estan adreçats explícitament a defensar els drets de les dones.

L'últim concepte, la jerarquia social, està molt lligat al gènere basat en classe, raça, sexualitat i cultura. Les jerarquies encara estan presents avui dia en alguns països, tot i que a moltes cultures existeix un grup de dones que saben com aprofitar les oportunitats per treure'n benefici. En alguns països, algunes dones tenen un estatus més elevat que els homes. Aquestes ignoren les jerarquies i creen un feminisme que es basa en els interessos i beneficis de les dones.

Podem dir que la intenció del feminisme era i és enaltir la figura de la dona, com a ésser racional i responsable, és a dir, un ésser independent. El feminisme reclamava (i segueix reclamant) la igualtat entre la posició social dels homes i les dones. Però no només en la posició, sinó que la igualtat de drets, igualtat en oportunitats... A més, també pretenia fer-les participar en llocs públics, per poder millorar el món polític que, en el passat, estava governat només per homes. Per tant, a l'estar governat per homes, el món era explicat a través dels seus ulls i eren ells qui s'enduïen el protagonisme, o senzillament, es considerava que el que feien era més important, menyspreant el treball i les labors que realitzaven les dones, segons explica Juana Gallego al seu llibre *De reinas a ciudadanas*²⁷.

“El mundo ha sido explicado por los hombres, y todo lo que han hecho o dicho ha sido considerado más importante que las cosas que han hecho o dicho las mujeres. Todos hemos caído en la trampa de denostar las actividades u ocupaciones tradicionalmente realizadas por las mujeres”.

Per acabar de comprendre aquest moviment, considerem necessari fer una breu introducció a les diferents etapes del feminisme proposades per la filosofa, catedràtica, i experta en feminisme, Amelia Valcárcel, la qual considera el feminisme com a una

²⁷ Gallego, J. *De reinas a ciudadanas*. Medios de comunicación, ¿motor o rémora de para la igualdad?. Aresta Mujeres. 2013. Pàgina 128.

tradició política de la modernitat, igualitària i democràtica amb la idea que cap individu ha de ser exclòs de cap bé ni cap dret a degut al seu sexe²⁸.

“Feminismo es aquella tradición política de la modernidad, igualitaria y democrática, que mantiene que ningún individuo de la especie humana debe de ser excluido de cualquier bien y de ningún derecho a causa de su sexo. Feminismo es pensar normativamente como si el sexo no existiera”.

Valcárcel, no només aporta definició a la història del feminisme, també proposa una divisió en diferents etapes del moviment, concretament, tres etapes o tres onades. La primera és el feminisme il·lustrat que va des dels inicis fins a la Revolució Francesa (1789). La segona és el feminisme liberal-sufragista, comença amb el Manifest de Seneca (1848) i acaba amb la fi de la Segona Guerra Mundial (1945). I la tercera etapa, el feminisme contemporani, comença l'any 1968, i no té final, encara estem vivint dins d'aquesta etapa, arriba fins al segle XXI.

El feminisme és un pensament polític típic de la Il·lustració, i sorgeix com la correcció més gran i profunda del sistema democràtic, ja que és un dels seus pilars, i si una democràcia no és feminista, llavors no podem dir que ens trobem davant d'una democràcia total i completa, com bé diu Valcárcel a l'estudi prèviament citat.

3.4.1 Feminisme il·lustrat

La primera etapa destaca, no per la seva excel·lència, sinó pel discurs d'igualtat entre home i dona. És llavors, quan s'escriu el primer gran clàssic del pensament feminista, que fins i tot s'ha considerat la seva obra fundacional, la *Vindicació* (1792) de Mary Wollstonecraft, que és una crítica i rebuig al model social que recolzava l'exclusió de les dones al camp de l'educació.

Precisament, l'educació, és una de les reivindicacions durant la primera onada. L'educació va deixar de dependre de la família ja que el nou estat liberal se'n va fer càrrec. Va ser l'encarregat de controlar i d'estabilitzar els diferents nivells educatius (actualment vigents): educació primària, mitjana i superior.

²⁸ Valcárcel, A. *Qué es y qué retos plantea el feminismo*. 2004. Urban red 12 mujer ciudad. Pàgina 3. Disponible a: <http://ameliavalcarcel.es/wp-content/uploads/2014/01/que-es-y-que-plantea-el-feminismo.pdf>

Per poder accedir a l'exercici d'activitats professionals era necessari haver recorregut els diferents nivells educatius. Però, l'Estat va deixar fora a les dones. Les dones van quedar formalment excloses dels nivells educatius mitjans i superiors. Com a molt, podien accedir a la primària. Per tant, van ser excloses de tots els drets i els béns liberals, i van quedar delegades i sota el poder de l'home.

L'altra reivindicació, està totalment relacionada, ja que es volia aconseguir el reconeixement d'igualtat en la intel·ligència. No relegar a un segon pla a la dona, per tant, tampoc a la seva intel·ligència. Es pretenia eradicar la convicció social que les dones eren menys capaces i astutes que els homes, pel simple fet de ser dones, és a dir, eradicar la convicció que el gènere determinés la intel·ligència i la capacitat.

3.4.2 Feminisme liberal-sufragista

Abans que comences la segona etapa, els filòsofs més influents i importants de l'època, Hegel, Schopenhauer, Kierkegaard i Nietzsche, van reivindicar la idea extrema de la religió, que la dona era un ésser inferior. És a dir, van abandonar la nova conceptualització de sexes (aconseguida a la primera onada) per arravatar a la societat el pensament feminista que començava a imposar-se. Però, no tots els ciutadans estaven en acord amb les idees d'aquests quatre filòsofs, la lluita a favor del moviment feminista era de forma individual i gairebé escassa.

Ara bé, l'any 1848, hi va haver una gran onada de moviments socials, manifestos i agitacions socials. I, una setantena de dones i una trentena d'homes, van aprofitar el clímax social, i es van reunir al hall de Seneca (Nova York), i van signar l'anomenat Declaració de Sentiments. El manifest el formen 12 decisions, dividides en dos grans apartats: les exigències per poder aconseguir la ciutadania civil de les dones, i els costums i la moral que s'han de canviar. Segons Elizabeth Cady Stanton²⁹, una de les

²⁹ Elizabeth Cady Stanton va néixer Johnstown el 12 de novembre de 1815. Staton va ser una activista, abolicionista i un personatge important en la lluita del moviment feminista per l'obtenció dels drets de les dones d'Estats Units. La seva Declaració de Sentiments (o Manifest de Seneca) va significar un creixement dels moviments revolucionaris pels drets de les dones. També va ser la presidenta de l'Associació Nacional del Sufragi de la Dona, quasi 20 anys (1892-1900). Finalment, va morir a Nova York el 26 d'octubre de 1902.

líders en la redacció de la Declaració, els homes sempre han estat per davant de les dones³⁰:

“The history of mankind is a history of repeated injuries and usurpations on the part of man toward woman, having in direct object the establishment of an absolute tyranny over her”.

Traducció:

“La historia de la humanitat és una historia plena d’injustícies i usurpacions per part de l’home cap a la dona, establint una total tirania cap a ella”.

Durant el passat, les dones van haver de suportar i afrontar un gran nombre d’injustícies. Amb la Declaració de Sentiments, Staton va reconèixer que l’única forma de posar fi a aquestes injustícies era mitjançant la lluita amb un moviment suficientment fort, el moviment feminista, per tal de trencar amb el sistema patriarcal, que li extreia la veu a la dona. Durant la segona onada es va seguir la lluita a favor de l’educació de la dona, a favor de l’educació igualitària entre els dos gèneres (home/dona) o sexes (masculí/femení), ja que l’alfabetització era imprescindible per poder corregir la desigualtat jurídica i política.

L’educació es trobava dins d’una altra reivindicació, el sufragi (engloba l’educació i el sufragi de la dona), la igualtat total en participació ciutadana, un vot per cada ciutadà, sense desigualtats ni diferències per gènere. El sufragisme va ser un moviment de revolta internacional.

Les dones no podien accedir als trams superiors de l’educació, però quan se’ls va reconèixer el dret, els seus estudis no eren reconeguts (no tenien el títol) ni tampoc podien posar-los en pràctica, és a dir, exercir la professió. No va ser fins als anys 1880, que algunes universitats europees van començar a admetre algunes dones als seus estudis.

I, a mesura que la dona obtenia més coneixement i estava més formada (progressió de la dona) es feia més complicat la negació cap al sufragi femení, perquè hi havia petits grups selectes de dones que lluitaven a favor dels drets del seu sexe. El feminisme

³⁰ Cady, E. *The Seneca Declaration of Women’s Rights*. Estats Units. 1848 .

liberal-sufragista va aconseguir els seus objectius a diferents països, per exemple, les dones van votar a Espanya per primera vegada l'any 1933, i ja, anys abans, els seus estudis podien ser reconeguts i podien exercir-los.

3.4.3 Feminisme contemporani

Un cop finalitzada la Segona Guerra Mundial, la democràcia, progressivament, es va anar instaurant als diferents països. A aquestes democràcies, es va aconseguir per primera vegada instaurar el sufragi universal, exceptuant alguns països, com Espanya³¹, Holanda, Alemanya o Gran Bretanya, que ja l'havien instaurant anteriorment. A més a més, per primera vegada, també es van assegurar els drets educatius a tota la població. Les dones, per tant, s'afrontaven a una nova era, una nova generació de dones.

Però aquesta nova generació de dones va ser entretallada, és a dir, es va frenar el seu progrés perquè els homes que retornaven del front reclamaven els seus llocs de treball (que eren ocupats per dones). I, moltes van ser despatxades dels llocs que ocupaven perquè els homes els poguessin recuperar. Aquestes dones lliures, capaces i formades van retornar a la llar, i moltes van decidir quedar-s'hi ja que eren competents per dirigir la unitat domèstica com si fos una unitat empresarial, és a dir, moltes dones no trobaven lògic ni lícit tornar a sortir al mercat laboral, per ocupar càrrecs de qualificació mitjana o baixa, podent ser les seves pròpies caps.

La dona “moderna” organitzava i dirigia la vida familiar i la vida del marit. Aquest moviment es coneix com la mística femenina, les dones amb dret a vot i oportunitats tornaven a les llars, i es creia que s'havia d'acceptar la divisió tradicional de la societat. A l'any 1963, Betty Friedman escriu *La mística de la feminitat*³², i precisament aquest llibre és el motor d'encesa de la tercera onada ja que va proposar una ruptura amb la mística femenina, és a dir, la ruptura amb el retorn a les tasques de la casa per part de la dona competent i amb coneixement.

Les primeres feministes dels anys 70 (1970) van diagnosticar el problema social, l'ordre patriarcal que mantenia les diferències de gènere i estipulava els rols de cadascun.

³¹ Espanya també l'havia instaurat anteriorment (1931), però amb el règim dictatorial del general Franco (1939) el vot de la dona es va tornar a suprimir.

³² Friedman, B. *La mística de la feminitat*. 1963

Aquestes feministes utilitzaven el terme Patriarcat per denominar al règim socio-moral i polític que mantenia i perpetuava la jerarquia masculina, una jerarquia que es va alimentant i reproduint a ella mateixa.

Encara que les dones haguessin guanyat els drets polítics (exercir el dret a vot), drets educatius, drets laborals, ocupaven càrrecs de la seva professió o relacionats amb els seus estudis (amb excepció d'algunes professions com ara: l'exèrcit, el clergat, les magistratures, llocs destacats en política, enginyeries, arquitectura, medicina...), les dones no havien aconseguit tenir la mateixa rellevància ni ocupar els càrrecs d'igual a igual amb els homes. La dona, seguia relegada a un paper secundari. No només ho era a la pràctica, sinó que també a la teoria ja que no s'havien canviat, pràcticament, les legislacions i les normatives que establien els patrons socials, per tant, la igualtat entre els gèneres era només en aparença, ja que no estava estipulada als textos jurídics.

La lluita feminista durant aquesta dècada va ser molt forta, el moviment va ser molt reivindicatiu i era protagonista d'agitacions socials importants. Va aconseguir que es revisessin i canviessin els textos jurídics, és a dir, les lleis que regnaven la societat, per poder fer us de la llibertat abstracta aconseguida fins al moment.

El canvi, no només era legislatiu, també es pretenia transformar i revolucionar la moral, els costums, i els modals. Aquest conjunt era conegut com la transformació dels mores. El feminisme d'aquest període, va qüestionar la divisió entre l'esfera pública i privada, ja que pretenia intercedir en aspectes més íntims i privats de la societat (intercedir en lleis relacionades amb la llar, els fills, el comportament, el tracte...). Aquest fet, es feia molt evident quan es duïen a terme els nous judicis, judicis sobre temes de sexualitat i les noves llibertats sexuals de les dones lliures.

Les feministes tenien dos grans lemes que resumien la seva lluita; "abolició del patriarcat" i "el personal és polític". El primer lema englobava i engloba l'objectiu global, transformar el model de societat. Avui en dia, encara seguim vivint en una societat patriarcal. El segon lema plantejava una nova forma d'entendre la política, és a dir, les claus de la política estaven i estan subjectes a la cultura.

La lluita feminista no acaba als anys setanta, ni tampoc als anys vuitanta, ni als noranta. La lluita segueix vigent ja que encara no s'han assolit plenament els objectius plantejats, tot i que s'hagin aconseguit alguns progressos.

Actualment ens trobem dins de la tercera onada del feminisme que pretén aconseguir una paritat política, és a dir, que els llocs de poder estiguin formats tant per homes com per dones, sense cap mena de discriminació ni prejudicis. Aconseguir els drets civils de les dones, històricament abolits o relegats als drets de l'home. Igual que els drets reproductius, i la llibertat en la maternitat, no és imprescindible formar un matrimoni per poder gaudir de la maternitat, i la no maternitat, tenir poder de decisió sobre el propi cos (lleï de l'avortament). Redefinir el paper de la dona dins de la societat; no quedar relegada a casa ja que és totalment capaç d'ocupar llocs de poder en l'esfera pública.

Precisament per això, perquè la lluita encara no està finalitzada en ple segle XXI, hi ha diverses associacions feministes que s'encarreguen de defensar els drets "oblidats" de les dones.

3.5 ORGANITZACIONS FEMINISTES

És complicat situar exactament en el temps quan comença o acaba un determinat període o moviment polític, social o econòmic. El feminisme, però, a Espanya, va estar marcat per un moment clau: el començament i el desenvolupament de la Primera Guerra Mundial, l'any 1914. Tot i que Espanya es va mantenir neutral en el conflicte, les conseqüències que va tenir aquest fet van repercutir de forma important al país. La repercussió més important va ser la substitució dels homes en els seus llocs de treball. Con ja hem dit anteriorment, a Espanya, la dona no va intervenir tant com en els països bel·ligerants en la vida política nacional, però sí que va haver d'assumir les conseqüències de la guerra. La pujada de preus va fer que moltes dones, casades i solteres, que vivien de petites rentes, haguessin d'incorporar-se al món del treball. L'augment de la producció, exigida a Espanya pels països participants a la guerra, va crear també nous llocs de treball. És a dir, a Espanya la dona també va haver de sortir de casa.

Les primeres entitats amb programes coherents van aparèixer a principis de segle amb la Junta per la Repressió de Trata de Blanques, la Junta de Dames de la Unió Iberoamericana de Madrid o l'Associació Nacional de Dones Espanyoles, que es va crear el 1918 i que durant la Segona República va passar a anomenar-se Associació Política Femenina Independent.

No obstant, tot i que ja existien les organitzacions femenines, no és fins la Segona República (amb el transcendental debat sobre el sufragi femení) quan cristal·litza definitivament en la societat espanyola la consideració sobre el paper de la dona.

L'organització més important va ser l'Agrupació de Dones Antifeixistes o Dones contra la Guerra i el Feixisme que, dirigida pels comunistes i fundada l'any 1933, va comptar amb el suport de dones republicanes i socialistes, i va aconseguir atraure a un gran nombre de dones que pertanyien a la classe mitjana.

Una altra agrupació de dones que va estar activa durant els anys de la Guerra Civil va ser Dones Lliures, que es va fundar uns mesos abans del seu esclat. Poc després de la seva creació, el número de participants i/o afiliats va augmentar ràpidament i es calcula que va arribar a tenir unes 20.000 afiliades³³. L'organització es mostrava disposada a potenciar, per tots els mitjans, l'emancipació femenina. No obstant, les discrepàncies polítiques van fer impossible una entesa durant la guerra entre l'organització Dones Lliures i l'Agrupació de Dones Antifeixistes.

Podem considerar que l'abril és el mes més transcendental en la història contemporània d'Espanya, ja que el dia 1 d'abril de 1939 va acabar la Guerra Civil. Però, també a l'abril, vuit anys abans (1931), el dia 14, concretament, es va proclamar la Segona República, un període marcat pel seu caràcter progressista i per la lluita a favor dels drets i l'emancipació de la dona. Però, altre cop a l'abril, s'instaura la dictadura franquista, els anys més foscos per la lluita feminista degut a la seva clandestinitat i l'abolició dels drets aconseguits uns anys abans.

³³ Caballé, A. *El feminismo en España. La lenta conquista de un derecho*. Cátedra. Madrid. 2013. Pàgina 214-220.

El franquisme va implantar moltes restriccions i, malgrat que van afectar a homes i dones, van incidir de forma especial a les condicions de vida de la societat femenina, tant en la vida familiar com en les seves activitats laborals i polítiques.

L'any 1940, amb de Pilar Primo de Rivera, germana del fundador de la Falange Espanyola i peça clau en la fundació de la Secció Femenina, braç polític femení de la Falange, es forjava un nou model de dona, inspirat en l'idea nazi que encaixés amb els preceptes morals del Règim. Van adaptar el lema dels nazis alemanys dirigit a les dones per expressar els que havien de ser els seus àmbits quotidians, o més ben dit, les seves obligacions: "Kinder, Küche, Kirche" (Nens, Cuina, Església) a la modalitat espanyola de "Casa, Cocina, Calceta" o el més falangista "Dios, patria y hogar"³⁴.

Amb la implantació del règim franquista, la posició de la dona, doncs, encara va quedar més soterrada i, de manera clandestina, al marge de la legalitat, van aparèixer altres organitzacions, en contrapartida a la Secció Femenina de la Falange. A principis dels anys 50 va néixer a Barcelona la Asamblea Democràtica de Dones de Sant Medir, que a partir de l'any 1965 es diria Moviment Democràtic de Dones, que va ser impulsada per dones militants o simpatitzants del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC)³⁵.

Paral·lelament, es van formar altres entitats com associacions de dones preocupades per una problemàtica específica com l'Associació Espanyola de Dones Universitàries, que lluitava per promoure els drets de les dones a les universitats de l'Estat i que va ser creada l'any 1953, primer a Oviedo i després a Madrid. L'any 1965 es va celebrar a Barcelona la primera Asamblea General en la qual es va constituir el Moviment Democràtic de Dones, que poc a poc s'estendria a altres zones del país.

El moviment feminista va tractar de sensibilitzar el públic sobre l'opressió de la dona i va introduir la temàtica de la igualtat dins dels partits, especialment en el Partit

³⁴ Folguera, P. *El feminismo en España. Dos siglos de historia*. Pablo Iglesias. Madrid. 2007. Pàgina 123-155.

³⁵ El Partit Socialista Unificat de Catalunya, fundat el 23 de juliol de 1936, és el resultat de la unió del Partit Comunista de Catalunya, el Partit Català Proletari, la Unió Socialista de Catalunya i la Federació Catalana del PSOE. Es va dissoldre el 20 de maig de 1997.

Comunista Espanyol (PCE)³⁶ i dins de sindicats com Comissions Obreres³⁷. Amb les seves veus les organitzacions de dones van augmentar el volum de l'oposició contra la dictadura i els governs de la Transició.

L'any 1975, les Nacions Unides van proclamar per primera vegada un any Internacional de la Dona i la seva celebració a Espanya va coincidir exactament amb el fosc període que s'estava vivint entorn la malaltia i la mort del General Franco. El moviment de dones es va implicar directament en els esdeveniments polítics del moment, l'agenda política de la Transició va quedar transformada obligant als polítics a tenir en compte els temes de matrimoni, divorci, anticonceptius i discriminacions sexuals d'una forma en que les elits no havien tingut en compte fins aquell moment.

El moviment feminista va intentar fer possible que els temes d'igualtat entre homes i dones, d'organització de la família i de control sobre la fertilitat s'acceptessin com a temes propis de la vida pública i, fins i tot, parlamentària.

D'aquesta manera, durant els anys de la Transició van aparèixer entitats com l'Associació de Dones Juristes (l'any 1971) amb l'objectiu d'obtenir millores principalment legislatives per al col·lectiu femení, l'Associació Espanyola de Dones Empresàries, que data també de l'any 1971. També, l'Associació Espanyola de Dones Separades l'any 1973, que té el fi d'informar i ajudar les dones en situació de crisi matrimonial, el Seminari Col·lectiu Feminista el 1975, que va constituir un col·lectiu jurídic de caràcter feminista, el Front d'Alliberació de la Dona l'any 1976, que va intentar conciliar la militància feminista amb una alternativa global de lluita pel feminisme³⁸. L'any 1977 es va crear la Unió per l'Alliberació de la Dona, que es definí com una

³⁶ El Partit Comunista Espanyol (PCE), creat el 14 de novembre de 1921, és el resultat de l'escissió del PSOE formada per la unió del Partit Comunista Espanyol, impulsat per la Federació de Joventuts Socialistes, i el Partit Comunista Obrer Espanyol, fundat pels delegats d'esquerra del Congrés del Partit Socialista Obrer Espanyol.

³⁷ L'entitat Comissions Obreres (CCOO) és una confederació sindical d'àmbit espanyol que ajunta diverses organitzacions territorials. Les primeres comissions obreres van ser creades durant els anys 1960 a Astúries, Catalunya, Madrid i a les províncies basques de Guipúscoa i Biscaia com a moviment al marge del sistema franquista.

³⁸ Folguera, P. *El feminismo en la era del cambio*. Historia 16 - Monográfico "La Mujer en España". Historia Viva. Madrid. 1988.

entitat interclassista i considerà política i feminisme com inseparables³⁹, l'Associació Universitària per l'Estudi del Problema de la Dona, que va funcionar durant l'any 1976. L'Associació de Mares Solteres per la Igualtat Jurídica i social dels seus fills l'any 1977 o l'Associació Castellana de Planificació Familiar el 1978.

Així, durant els anys de la Transició la problemàtica de la dona es va fer, en certa mesura, més visible i va adquirir unes dimensions i un pes més rellevants en la societat. En l'actualitat, però, tot i haver millorat la situació de la dona exponencialment, encara és una qüestió que està sent abordada. A més, existeixen diverses organitzacions que escometen les diverses cares de la societat patriarcal com l'Institut de la Dona, posat en marxa el 1983, la Federació de Dones Joves, nascuda el 1986, l'Assemblea Feminista de Madrid, datada de finals dels anys 80. A més, Ca La Dona, creada el 1988 o la Xarxa Feminista, de l'any 1996, un conjunt d'entitats que, entre moltes d'altres, treballen, reivindiquen i lluiten per aconseguir la igualtat real d'oportunitats.

Per exemple, l'Institut de la Dona, és un organisme autònom adscrit al Ministeri de Sanitat, Serveis Socials i Igualtat, que té com a funcions promoure i fomentar la igualtat d'ambdós sexes, facilitant les condicions per la participació efectiva de les dones en la vida política, cultural, econòmica i social, així com la d'impulsar polítiques actives per l'ocupació i l'auto ocupació de les dones i la de fomentar i desenvolupar l'aplicació transversal del principi d'igualtat de tracte i no discriminació⁴⁰.

Així doncs, algunes de les línies d'acció de l'organisme són estudiar la situació de les dones espanyoles en l'àmbit legal, social, econòmic, educatiu, cultural i sanitari, recopilar informació i documentació relativa a les dones, dur a terme iniciatives per sensibilitzar sobre la igualtat de gèneres, esdevenir agents actius en la formació d'igualtat entre dones i homes, gestionar les dades estadístiques sobre la situació de les dones espanyoles -obtingudes d'acord al Sistema Estatal d'Indicadors de Gènere dissenyat pel propi Institut de la Dona. Amb aquestes dades s'elaboren informes i s'impulsen mesures per contribuir a eliminar les discriminacions existents respecte les dones a la societat i fomentar relacions amb les institucions de naturalesa anàloga i

³⁹ *El País*. 15 Març 1977. Disponible a: http://elpais.com/diario/1977/03/15/sociedad/227228405_850215.html

⁴⁰ Conócenos. Instituto de la Mujer. Disponible a: <http://www.inmujer.gob.es/elInstituto/conocenos/home.htm>.

similars de les Comunitats Autònomes i de l'Administració Local, mitjançant altres òrgans de cooperació en aquest àmbit material⁴¹.

A nivell autonòmic, Ca la Dona, per exemple, és un organisme català nascut l'any 1988 a Barcelona que s'ha convertit en un punt de referència per a moltes dones. Esdevé un espai de trobada i relació entre dones i grups de dones, obert a la participació i a les propostes de les dones que ho desitgin. És un lloc d'experiències polítiques, de reflexió i de producció de pensament. També recull i transmet informació diversa relacionada amb els recursos que existeixen per les dones: on adreçar-se en cas de maltractaments, adreces de centres de planificació familiar, col·lectius d'assessorament sobre la SIDA, sindicats, etc.

A més a més, Ca la Dona també és un punt d'informació on conflueix i circula informació sobre notícies, convocatòries, campanyes, concursos i altres activitats relacionades amb altres grups de dones de Barcelona, Catalunya i del món⁴².

⁴¹ Lineas de acción. Instituto de la Mujer. Disponible a:
<http://www.inmujer.gob.es/elInstituto/lineasAcciones/home.htm>.

⁴² Inici. Ca la Dona. Disponible a: <http://www.caladona.org/>.

4. BIOGRAFIA

4.1 INFANTESA I JOVENTUT

Originària de Madrid, Carmen Eulalia Campoamor Rodríguez, va néixer el dia 12 de febrer de 1888. Carmen i Eulàlia serien dos noms que mai utilitzaria en la seva vida, ja que va optar per fer servir el de la seva àvia materna, Clara, l'única àvia que va conèixer, perquè els seus avis restants havien mort anys abans que ella nasqués⁴³.

Clara Campoamor. Font: *Mundo Gráfico*, 1 de juliol de 1931. Número 1026, Pàgina

Clara, doncs, filla de María Pilar Rodríguez Martínez, costurera, i Manuel Campoamor Martínez, comptable en un diari, va ser batejada a l'església de San Ildefonso per un sacerdot anomenat Francisco Franco. Un fet curiós, ja que el sacerdot que la va batejar es deia com l'home que unes dècades després la perseguiria per maçona⁴⁴ i faria que s'exiliés a l'estranger, a banda d'eliminar radicalment els èxits i progressos aconseguits per a les dones durant la Segona República.

La família de la seva mare provenia de Madrid i Toledo, i la del seu pare, de Cantàbria i Astúries. Va tenir dos germans, però un d'ells va morir ben aviat i el que va sobreviure fou Ignacio Campoamor Rodríguez, qui arribaria a ocupar un lloc de responsabilitat política durant la Segona República.

La seva infantesa va ser rutinària, ja que es va ocupar durant els primers anys de la seva existència en ajudar amb les labors i tasques domèstiques de la seva mare i la seva àvia. La seva situació econòmica no era gaire folgada, ja que va estar marcada per un únic sou regular, el que rebia el seu pare per la feina al diari. I a banda d'aquest incentiu, la

⁴³ Lafuente, I. *La mujer olvidada. Clara Campoamor y su lucha por el voto femenino*. Temas de Hoy. Madrid. 2006. Pàgina 42.

⁴⁴ Segons el Diec, una maçona és una persona que pertany a alguna associació secreta internacional de persones unides per a propòsits fraternals que usa com a emblemes certs instruments de l'ofici de mestre de cases, com nivells, escaires. Aquests grups són anomenats francmaçoneria.

família només contemplava la contribució rebuda amb els treballs de costura que feia la seva mare i amb les propines que rebia la seva àvia com a portera. La família sobrevivia amb la quantitat justa per viure, sense pobresa i escassetat però sense luxes.

Afortunadament, en una època en la qual molts nens i, la gran majoria de les nenes, no podien accedir a l'educació, Clara Campoamor, va poder escolaritzar-se. Va aprendre a llegir de ben jove en el context d'un pla educatiu que durant la seva primera escolarització contemplava l'aprenentatge de la doctrina cristiana, nocions d'Història Sagrada, lectura i escriptura, gramàtica i exercicis d'ortografia i geografia i història, sobretot, d'Espanya. A més a més, pel fet de ser una dona, va haver d'aprendre les "tasques pròpies del seu sexe", elements de dibuix aplicat a aquestes tasques, i lleugeres nocions d'higiene domèstica. Mentrestant, els nois aprenien altres disciplines "adients i corresponents al seu sexe" com física, dibuix lineal i algunes nocions d'indústria i comerç⁴⁵.

L'any 1898, amb només 10 anys, Clara va viure la mort del seu pare. Quan va emmalaltir la família va pensar que la causa de la malaltia era la sobrecàrrega de feina al diari a causa de la multiplicació d'esforços que havia de fer per cobrir les notícies que arribaven de Cuba i Filipines, feina per elaborar-les i donar-les abans i millor que la competència. Tot i així, però, el seu cansament i la seva pèrdua de pes van ser irreversibles i poques setmanes després va morir.

Clara va continuar anant a escola dos anys més, però la mort de Manuel va deixar a la família en una situació econòmicament molt precària. Per això, a causa de la falta de fons de la família, quan sortia de l'escola, Clara procurava ajudar la seva mare en tot allò que podia, ocupant-se del seu germà petit Ignacio o donant-li un cop de mà en el seu treball de costurera.

Primer repartia pel barri els encàrrecs que li feien quan la mare els anava enllestint i, després, la seva mare li encarregava algunes tasques de costura, amb la intenció que s'anés captivant per l'ofici. Va començar a marcar patrons sobre les teles, realitzar alguns talls senzills fàcils de cisar, cosir botons o cosir peces simples. També ajudava la

⁴⁵ Lafuente, I. Pàgina 44.

seva àvia a la porteria. L'ajudava a fregar les escales, netejar la pols dels passamans i de les portes de les cases, repartir el correu als veïns o vigilar la porteria a les hores mortes en les quals la seva àvia descansava⁴⁶.

No obstant, tot això no era suficient i la falta de diners era cada vegada més important. El seu germà i ella es feien grans, i els diners que aconseguien la mare i l'àvia no eren suficients per alimentar les quatre boques de la família. D'aquesta manera, quan va acabar l'ensenyament elemental, Clara Campoamor es va posar a treballar. En certa mesura, el fet que hagués accedit a l'escolarització elemental esdevenia un privilegi en un país ple de ciutadans analfabets.

Primerament va obtenir feina com a modista, i després com a dependenta en alguns comerços del barri. Seguidament, va aconseguir un lloc de treball com a telefonista. I tot això mentre seguia ajudant la seva mare amb tot el que podia.

Posteriorment, al juny de l'any 1909, als seus 21 anys d'edat, es va presentar a unes oposicions al cos auxiliar de Telègrafs, un dels pocs espais laborals als quals podien accedir en aquella època les dones. D'aquesta manera, va aconseguir plaça com a funcionaria de segona classe del Cos de Correus i Telègrafs del Ministeri de Governació. La van destinar primerament a Saragossa, durant pocs mesos i a partir de l'agost de 1910, la van traslladar a San Sebastián, ciutat en què hi viuria durant quatre anys.

L'any 1914, va obtenir amb el primer lloc per oposició una plaça dins el Ministeri d'Instrucció Pública, fet que la va permetre tornar a Madrid, on va ser destinada com a professora de taquigrafia i mecanografia a l'Escola d'Adultes.

El salari que rebia a l'Escola no era massa alt, pel que també va haver de compatibilitzar aquesta feina amb les de traductora de francès, auxiliar mecanògrafa en el Servei de Construccions Civils del Ministeri i secretària de Salvador Cánovas, director del diari conservador *La Tribuna*.

⁴⁶ Lafuente, I. Pàgina 54.

En aquesta època Clara Campoamor va començar a freqüentar l'Ateneu de Madrid, un peculiar espai dedicat al debat on s'hi podia sentir la veu silenciada de les dones. Emilia Pardo Bazán, sòcia de l'Ateneu, va deixar escrit l'any 1895⁴⁷:

“Mi obra para abrir las puertas españolas al feminismo ha sido solamente personal: dando el ejemplo de hacer todo aquello que puedo de lo que está prohibido la mujer. Si otras mujeres siguieran mi ejemplo, el feminismo en España sería un hecho”.

A l'Ateneu s'hi podien expressar idees que no tenien cabuda ni s'escoltaven al Congrés dels Diputats. Es tractava d'un espai on s'hi abordaven tota mena de qüestions socials, com l'educació, les relacions entre el Govern de l'Estat i la institució eclesiàstica, les noves ideologies que sorgien en el sí de la societat, els nous corrents estètics, culturals i literaris que sorgien arreu d'Europa i del món i d'allò que més preocupava i suggestionava a Clara Campoamor: l'incipient emancipació de la dona.

4.2 MADURESA

L'any 1921, als 33 anys d'edat, Campoamor va iniciar els estudis de batxillerat al Institut Cisneros de Madrid, i va obtenir-ne el títol el 21 de març de l'any 1923. Posteriorment, es va matricular a la Facultat de Dret, on es llicenciaria el 19 de desembre de 1924. En aquest mateix any va ingressar a la Reial Acadèmia de Jurisprudència i Legislació i pocs mesos després va accedir al Col·legi d'Advocats.

Mai es va casar ni va tenir fills, sinó que es va convertir en una de les poques advocades de l'època i va passar a exercir la seva nova professió. Va obrir un bufet a Madrid i la majoria de casos que va portar estaven relacionats amb el reconeixement de fills naturals. Aquest era un fenomen habitual en una època històrica en la qual els criteris ideològics i morals imposaven exigències desiguals entre homes i dones; apostant per una situació clarament preferencial pel sexe masculí i desfavorable pel sexe femení.

En un dels seus primes casos es va enfrontar al Tribunal Suprem amb Niceto Alcalá Zamora, advocat i polític que arribaria a ser President de la Segona República. Clara

⁴⁷ Pardo, E. Citat a *Crónica de España*. Plaza y Janés. Barcelona. 1988. Pàgina 34.

Campoamor defensava una dona que s'havia quedat embarassada de l'home pel qual treballava, però aquest no reconeixia la paternitat del seu fill. Clara Campoamor va guanyar el cas a l'Audiència Provincial, però l'home concernit va recórrer al Tribunal Suprem, on va ser representat per Alcalá Zamora. Zamora va al·legar que un home de 59 anys era impossible que engendrís. “Qui em garanteix que aquest fill és meu?”, era habitualment l'argument amb què els homes adúlter s'eximien de les conseqüències i responsabilitats de les seves aventures extra matrimoniales⁴⁸.

Més endavant, va ocupar-se d'altres temes, i per exemple, va assumir la defensa dels implicats de l'aixecament de Jaca, que havia tingut lloc el desembre de 1930 quan un grup de militars es pronunciaren en contra de la monarquia d'Alfons XIII⁴⁹.

Clara Campoamor vestida d'advocada. Font: Ràdio y Televisió Espanyola.

A banda d'exercir com a advocada, es va iniciar com a columnista en alguns diaris com *El Sol*, *La Tribuna*, *Nuevo Herald* o *El Tiempo*⁵⁰. També, va donar diverses conferències en clau política, accions que la van convertir en una dona amb projecció pública. Aquestes accions van permetre-li accedir a alguns fòrums internacionals i crear-ne d'altres com la Federació Internacional de Dones Jurídiques, que fundaria a París l'any 1928, juntament amb quatre altres advocades de diferents països europeus.

Durant aquesta època, va a participar en la fundació de la Societat Espanyola d'Abolicionisme, va entrar en contacte amb l'Associació Nacional de Dones Espanyoles i altres organitzacions de dones, com ara la Joventut Universitària Femenina que presidiria uns quants anys després. L'any 1925 va ser nomenada Secretària de la Secció

⁴⁸ Lafuente, I. Pàgina 83.

⁴⁹ Alfons XIII (1886-1941), fill d'Alfons XII d'Espanya i de l'arxiduchessa Maria Cristina d'Àustria, va ser rei d'Espanya entre els anys 1902 i 1931.

⁵⁰ VV. AA *Mujeres, política y medios de comunicación. Homenaje a Clara Campoamor*. Fundación Audiovisual de Andalucía. Sevilla. 2008. Pàgina 19.

Quarta, en les comissions de treballs pràctics i publicacions. L'any 1928 va rebre el nomenament d'Acadèmic Professor i, a més, entre els anys 1928 i 1929, va ser delegada del Tribunal de Menors.

L'any 1926, el dictador Primo de Rivera va ordenar la clausura de l'Ateneu de Madrid per estar actuant “al marge de la seva missió i servint de focus de rebel·lia i conspiracions contra l'ordre públic”⁵¹ i va proposar a Campoamor com a part de la nova direcció designada, imposada i controlada pel Govern. Campoamor es va mantenir fidels als seus ideals i valors, i, va rebutjar l'oferta. Posteriorment, com a represàlia va ser obligada a demanar l'excedència com a funcionària del Ministeri d'Instrucció Pública.

4.2.1 República, sempre república!

“La República me parece la forma de gobierno más conforme con la evolución natural de los pueblos. Y en muchos casos, la más adecuada a la situación de un país como España. La república me parece superior a cualquier otro régimen”⁵².

Aquestes van ser les paraules que va pronunciar Clara Campoamor pel diari *El Liberal* el dia 22 d'abril de 1930. A Espanya es respirava un imminent canvi de règim polític que desplaçaria la dictadura de Primo de Rivera⁵³, consentida pel monarca Alfons XIII.

Durant l'any 1930 l'efervescència republicana va ser evident. Van sorgir nous partits republicans i els que ja existien van intensificar la seva activitat. El dia 14 d'abril de 1931, després de les eleccions que havien tingut lloc dos dies abans, va destituir-se la monarquia i va proclamar-se la Segona República Espanyola.

⁵¹ Lafuente, I. Pàgina 87.

⁵² *El Liberal*. 30 d'abril de 1930.

⁵³ Primo de Rivera (1870-1930) va ser un militar espanyol que encapçalà una dictadura entre els anys 1923 i 1930 a l'Estat espanyol. L'any 1930 s'exilià a França i va ser substituït per Dámaso Berenguer.

4.2.2 El decret de les faldilles

El Govern provisional de la República, modificà la Llei Electoral, que era vigent des del 1907. Va rebaixar l'edat electoral als 23 anys però va mantenir reservant el dret a vot exclusivament per als homes.

Tan sols es va decretar que les dones i cures podrien accedir al Parlament. I aquest va ser el decret que s'anomenà popularment com "El decret de les faldilles", que permetia que les dones fossin elegides però no que poguessin elegir. Podia haver-hi dones capaces i aptes per actuar dins al Parlament però no dones capaces per dipositar un vot a les urnes. Una total incongruència.

Portada del diari La Voz. Font: La Voz. 14 d'abril de 1931.

Clara Campoamor, doncs, va aprofitar el decret i la seva aspiració imminent va ser convertir-se en diputada des del partit d'Acció Republicana, en el qual hi militava des de 1929. Manuel Azaña⁵⁴, no obstant, només va proposar-li a l'advocada una candidatura a San Sebastián o a Santander, que Campoamor va refusar perquè volia aconseguir plaça a la capital espanyola.

Afortunadament, però, el Partit Radical, que tenia com a dirigent a Alejandro Lerroux⁵⁵, es va assabentar de l'exclusió de Campoamor a les llistes d'Acció Republicana i li va oferir un lloc a les llistes electorals per la província de Madrid, que Campoamor va acceptar.

⁵⁴ Manuel Azaña (1880-1940) va ser un polític espanyol que ocupà els càrrecs de President del Govern d'Espanya (1931-1933,1936) i president de la Segona República Espanyola (1936-1939).

⁵⁵ Alejandro Lerroux (1864-1949) va ser un polític republicà, fundador i líder del Partit Republicà Radical que va ser President del Govern espanyol el 1933, entre 1933 i 1934 i entre 1934 i 1935 durant la Segona República.

Així, va aconseguir l'escó pel qual havia lluitat, votada per 52.731 homes⁵⁶, i va poder dur al Parlament la veu de moltes dones que volien conquerir la llibertat que se'ls havia promès i que se'ls havia privat durant molts segles.

Així doncs, Clara Campoamor va saber aprofitar la petita escletxa que el “Decret de les faldilles” havia deixat a les dones per introduir-se i dur accions en política. D'aquesta manera, va arribar a compartir escó amb Unamuno, Ortega i Gasset, Madariaga, Marañón, Alcalá Zamora o Manuel Azaña, destacats polítics de l'època.

Un cop constituïda oficialment la Càmera de la República, es va constituir la comissió encarregada de redactar el projecte de la nova Constitució, que es va completar en tan sols 18 dies. Clara Campoamor va participar en l'elaboració de la Constitució i va haver de dur a terme una dura lluita per aconseguir la igualtat real en la redacció de la llei, que en un dels seus articles afirmava que només són iguals els homes i les dones “en principi”. Malgrat els seus esforços, però, la seva proposta de canviar aquestes dues paraules no va tenir èxit en aquell moment.

4.2.3 La lluita per aconseguir el vot femení

Pel que fa al vot femení, en canvi, aquest va ser avalat per una àmplia majoria. Uns dies més tard, però, quan va iniciar-se la discussió per part de tota la Càmera al Parlament, la tranquil·litat i la seguretat de la imminent aprovació del vot femení es trencaria.

El diputat José Álvarez Buylla, company del Partit Radical de Campoamor, va oposar-se, inesperadament, al sufragi femení. Es van fer esquerdes dins del propi partit que tindrien un elevat cost.

El gest de Buylla, posteriorment, seria suportat per altres diputats, inclús per Victoria Kent, l'altra diputada, del Partit Socialista Radical, que juntament amb Clara Campoamor ocupava un escó al Parlament -poc temps després també s'hi afegiria Margarita Nelken-.

Seria la primera intervenció d'una dona al Parlament la que faria Clara Campoamor l'1 de setembre de 1931, i també la seva primera, per oposar-se a l'opinió del seu company

⁵⁶ Lafuente, I. Pàgina 109.

Buylla. Van haver-hi detractors i també elogiadors de les seves paraules. Les coses no li serien fàcils.

Seguidament, Campoamor va viatjar a Ginebra per participar com a delegada del Govern a l'Assemblea de la Societat de Nacions, l'ONU d'entreguerres. La seva delegació va aconseguir que la organització internacional aprovés una resolució favorable a la contribució política de les dones en el món. Pel que al butlletí del mes de setembre de 1931 de l'organització es va exposar que⁵⁷:

“L'Assemblea, convençuda del gran valor de la contribució femenina a l'obra de la pau i de la bona harmonia dels pobles, objectiu essencial de la Societat de Nacions, prega al consell que examini la possibilitat d'intensificar la col·laboració de les dones en l'obra de la Societat de Nacions”.

Durant la seva absència, els debats al Parlament van prosseguir. Aviat, una segona veu es va posicionar en contra del sufragi femení, la del diputat gallec Roberto Navoa Santos, autor del tractat titulat *La indigència espiritual del sexe femení*.

Eren només les opinions personals de dos parlamentaris en una Cambra de 460, però, esdevingueren les línies argumentals que acollirien posteriorment molts altres diputats: la dona és retrògrada, inculta i està sotmesa a la doble influència del confessionari i del seu fur intern, de naturalesa, segons ells, “histèrica”⁵⁸. Tenien una clara visió distorsionada de la realitat.

Uns dies després, la Cambra, va extreure aquell “en principi” que deixava en paper mullat la igualtat real entre sexes. Això va esdevenir una victòria, sí, però la batalla pel vot femení només acabava de començar.

Gil Robles, diputat per la Confederació Espanyola de Dretes Autònomes (CEDA) va aconseguir un milió de signatures de dones catòliques que demanaven la protecció de les ordes religioses. Les 100.000 militants d'Acció Catòlica Femenina van instal·lar taules a moltes de les parròquies de l'Estat. Les dretes, llavors, només tenien 14 escons

⁵⁷ Butlletí mensual de la Societat de Nacions. Volum XI N° 9, setembre de 1931.

⁵⁸ Lafuente, I. Pàgina 111.

al Parlament però podien aconseguir-ne molts més amb el vot d'aquestes dones cristianes.

D'aquesta manera, els partits més esquerrans com el Partit Radical Socialista i, fins i tot, el propi Partit de Clara Campoamor va posicionar-se en contra del vot femení, ja que al·legaven que les dones votarien a les dretes i això esdevindria “un perill per a la República”⁵⁹. I així va expressar-ho el diputat Pedro Rico per Acció Republicana⁶⁰:

“Negar el derecho electoral a la mujer sería injusto y antidemocrático, pero reconocerlo ahora mismo, sin meditación, con una igualdad absoluta, sería una imprudencia que podría perjudicar a la República”.

Por, aquesta era la major preocupació dels partits. Por a les dones i als joves, a les esquerres i a les dretes, als monàrquics o als seus propis compromisos republicans. Tenien por de perdre el seu escó. I si l'esmena sortia endavant, el vot de les dones quedaria dinamitat, i a més a més, fent creure que es feia en favor i en nom de la democràcia.

Es va votar i el vot femení va quedar aprovat. La Cambra va rebutjar l'esmena que el pretenia aplaçar per 153 vots en contra i 93 a favor.⁶¹ Tot i que s'hauria d'haver acceptat el resultat immediatament, el President de la Càmera, Julián Basteiro, va trobar oportú aplaçar el debat sobre aquest assumpte al dia següent.

Així, al dia següent es va tornar a votar. El resultat va ser de 161 vots a favor del vot femení i 121 en contra. Havien votat més diputats que la tarda anterior, i entre les noves incorporacions eren més els contraris al sufragi que els que el suportaven⁶². Tres esmenes més van intentar aplaçar el vot els dies posteriors, però, finalment, es va tornar a votar al mes de desembre i es va mantenir el sufragi, sense condició, per 131 vots enfront 127⁶³.

⁵⁹ Lafuente, I. Pàgina 139.

⁶⁰ Lafuente, I. Pàgina 141.

⁶¹ Lafuente, I. Pàgina 144.

⁶² Lafuente, I. Pàgina 163.

⁶³ Lafuente, I. Pàgina 181. Aquest aspecte serà desenvolupat posteriorment amb més profunditat.

El 2 de març de 1932, dos mesos després de ratificar-se la Constitució, es va aprovar la gran reforma que es va tirar endavant durant la República, la Llei del Divorci, en la qual Clara Campoamor participà activament.

4.2.4 Gir dretà de l'any 1933

El 19 de novembre de l'any 1933 per primera vegada en la història, les dones espanyoles participaren en un procés electoral en igualtat de condicions que els homes. Votarien a les eleccions generals.

Campoamor va aconseguir un lloc a les llistes del Partit Radical per la província de Madrid, on el cens electoral era majoritàriament de dones. Un 52% enfront un 48% d'homes⁶⁴. No obstant, no va ser elegida i va perdre el seu escó al Parlament.

Van triomfar les dretes, agrupades entorn a la CEDA, per damunt dels partits republicans i d'esquerres, que s'havien presentat, en la seva majoria, en solitari. Per molts polítics esquerrans, doncs, el vot femení va ser l'excusa de la seva derrota.

Un cop perdut el seu escó parlamentari, Alejandro Lerroux li va oferir ser directora general de Beneficència, que va acceptar i va ocupar durant tan sols deu mesos, des de desembre de 1933 fins a octubre de 1934, quan Lerroux va acceptar l'entrada de ministres de la CEDA al Govern. El 23 de febrer de 1935 abandona el Partit Radical i poc després és nomenada presidenta de l'Organització Pro Infància Obrera, ja que un temps abans marxà a Oviedo per tal de socórrer els fills dels miners morts o empresonats quan va tenir lloc la rebel·lió de la crisi d'octubre d'Astúries⁶⁵.

El juliol de 1935 va sol·licitar l'entrada a l'Esquerra Republicana, un partit que havia nascut de la unió d'Acció Republicana, de Manuel Azaña, i del Radical Socialista, en el qual militava Victoria Kent. Poc abans, però, les dones de la Unió Republicana Femenina li havien proposat la formació d'un partit polític, dolgudes per "l'actitud agressiva dels homes que ens van culpar de la derrota del 1933, pel desdeny amb què se les tractava dins dels partits, en els quals se les ignorava en els òrgans de direcció i se

⁶⁴ Lafuente, I. Pàgina 188.

⁶⁵ VV. AA. 2008. Pàgina 21.

les situava en llocs inelegibles en les llistes electorals”⁶⁶. Clara Campoamor va refutar l’oferta i considerà que el camí a escollir era intentar ingressar a Esquerra Republicana. Contràriament a la seva voluntat, el partit no va acceptar-la.

Després d’aquest rebuig, la Unió Republicana Femenina va sol·licitar-li un lloc a les llistes del Front Popular⁶⁷ per Madrid, però Campoamor va rebutjar l’oferta. Va marxar a Londres i les eleccions de febrer de 1936 i la consegüent victòria del Front Popular les visqué des d’allà.

A Londres prengué les primeres notes de *Mi pecado mortal. El voto femenino y yo*, el llibre on va deixar constància de la seva lluita pel vot, de les satisfaccions que li va proporcionar, de les amargures que també li va portar i dels qui volien carregar a les seves espatlles i a les espatlles de totes les dones les conseqüències dels seus propis errors com podem observar en la pàgina 18 que expressa, de manera sentida⁶⁸:

“No hube lugar ni momento de completa calma: en los pasillos del Parlamento, en sus escaños: en las reuniones de la Minoría Parlamentaria, en los locales del Partido, en sus Asambleas, en la calle, en público y en privado, a cada momento y siempre en tono de agresiva virulencia se me planteaba la discusión poco pertinente sobre el tema. Hombres y, cosa curiosa, hasta mujeres consideraban obligado marcar su disconformidad y ¡por si acaso! Señalar mi nefanda culpabilidad en la futura y ya anunciada desviación de la República. Llegué en ocasiones, por fatiga moral, a reducir mi presencia al Parlamento”.

També va escriure el llibre *El derecho de la mujer* l’any 1936, en què en un to molt més optimista descrigué el que per a ella significava el moment històric que estava vivint⁶⁹:

“El siglo XX será, no lo dudéis, el de la emancipación femenina. Ésta, aunque en marcha, se retardará aún todo el tiempo que transcurra sin consolidarse un tipo espiritual de mujer completamente liberada de los prejuicios y trabas ancestrales,

⁶⁶ Lafuente, I. Pàgina 196.

⁶⁷ El Front Popular va ser una coalició política de republicans d’esquerres, socialistes i comunistes creada l’any 1935, durant la Segona República Espanyola. L’any 1936 va guanyar les eleccions generals i va destituir el president Niceto Alcalá-Zamora. Manuel Azaña va ocupar el seu lloc.

⁶⁸ Campoamor, C. *Mi pecado mortal. El voto femenino y yo*. Horas y Horas. Madrid. 1936. Pàgina 18.

⁶⁹ Campoamor, C. *El derecho de la mujer*. Beltrán. Madrid. 1936. Pàgina 34.

aunque relajadas ya, constituyen aún ligazón de nervios sociales a la que no se atreve todavía a hurtarse mucha mujer, aunque su falta de decisión para hacer revoluciones no le impida soñarlas”.

4.2.5 Després del Cop d'Estat: L'exili

El 18 de juliol de 1936 va tenir lloc el cop d'Estat antirepublicà liderat per Francisco Franco. Després del cop va romandre a Madrid durant un mes. A primers de setembre va sortir rumb a Alacant amb la seva mare, amb l'objectiu d'obtenir un passatge en un dels vaixells que el Govern argentí havia disposat per a l'evacuació de refugiats. Una ordre del Govern, però, no la va permetre embarcar.

Va haver de canviar de plans i aconseguir un passatge en un vaixell de bandera alemanya que partia cap a Gènova. Des d'allà aniria cap a Suïssa, on viuria a la ciutat de Lausana durant dos anys. Allà escriuria *La revolución española vista por una republicana*, que data de l'any 1937. L'any 1938 va decidir viatjar a Argentina i instal·lar-se allà. Acabava de complir els 50 anys. A l'argentina visqué a la ciutat de Buenos Aires i escriví obres com *Sor Juana Inés de la Cruz* i *Obra de Quevedo*, ambdues creacions editades l'any 1945⁷⁰.

L'any 1947 va viatjar de Buenos Aires a Madrid, ciutat on hi va viure durant dos mesos. Després va retornar a l'Argentina durant quatre anys i el 1951 va tornar de nou a Espanya però ben aviat, només uns dies després, va eradicar la seva voluntat de quedar-s'hi al saber que havia estat denunciada com a maçona i que, per tant, seria perseguida i enviada entre reixes pels franquistes. Mai més tornaria a Espanya. Va tornar a l'Argentina i després de quatre anys se'n va tornar altra vegada a Lausana, on moriria el 30 d'abril de 1972 als 84 anys.

Clara Campoamor ha rebut nombrosos reconeixements pòstums. Diverses places, carrers, premis, associacions de dones, escoles públiques, instituts i d'altres espais públics duen el seu nom. També s'ha realitzat el documental Clara Campoamor, *La mujer olvidada*, l'any 2011, dirigit per Laura Mañá.

⁷⁰ AA.VV. 2008. Pàgina 21.

4.2.6 Les seves obres

- *El derecho de la mujer en España* (1936).
- *Mi pecado mortal. El voto femenino y yo* (1936).
- *La revolución española vista por una republicana* (1937).
- *El pensamiento vivo de Concepción Arenal* (1943).
- *Sor Juana Inés de la Cruz* (1944).
- *Vida y obra de Quevedo* (1945).
- *Heroísmo criollo: la Marina argentina en el drama español* (publicat pòstumament el 1983).

4.2.7 Cronologia

- 1888.** Neix Clara Campoamor. 12 de febrer.
- 1898.** Mor el seu pare, Manuel Campoamor.
- 1901.** Amb 13 anys deixa els estudis i es posa a treballar.
- 1909.** Obté plaça a Zaragoza.
- 1910.** Obté plaça a San Sebastián.
- 1914.** Torna a Madrid com a professora de l'Escola d'Adultes.
- 1916.** Ingressa a l'Ateneu de Madrid.
- 1921.** Comença el batxillerat.
- 1924.** Obté la llicenciatura de Dret. 19 de desembre.
- 1925.** Obre el seu bufet d'advocats. Defensa els seus primers casos.
- 1925.** És nomenada Secretaria de la Secció Quarta.
- 1928.** Rep el nomenament d'Acadèmic Professor.
- 1930.** Ingressa a Acció Republicana, de Manuel Azaña.
- 1931.** Ingressa al Partit Radical, d'Alejandro Lerroux.
- 1931.** Diputada. Participa en l'elaboració de la Constitució. S'aprova el sufragi universal.
- 1932.** Participa en el debat de la Llei del Divorci.
- 1933.** Perd el seu escó en les eleccions generals.

1934. Directora general de Beneficència.

1935. Abandona el Partit Radical. 23 de febrer. Demana el seu ingrés a Esquerra Republicana. És rebutjada. És nomenada presidenta de l'Organització Pro Infància Obrera.

1936. Escriu *Mi pecado mortal. El voto femenino y yo* i *El derecho de la mujer*. Abandona Espanya amb destí a Lausana.

1938. S'instal·la a l'Argentina.

1947. Primer intent de tornar a Espanya.

1951. Segon intent de tornar a Espanya.

1955. Torna a Lausana, on s'instal·la definitivament.

1972. Mor a Lausana als 84 anys. 30 d'abril.

PART II

Aquest apartat respon a l'anàlisi de l'obra de Clara Campoamor. Aquí, examinem els seus ideals, els seus principis i el seu pensament envers el feminisme o, tal com ella el definia, el seu "humanisme". També fem una observació i un estudi de les seves principals actuacions com a diputada, tals com la seva participació en la redacció de l'avantprojecte de la Constitució de 1931, la seva primera intervenció a la Cambra de Diputats -que suposà també la primera intervenció d'una dona al Parlament-, els enfrontaments dialèctics que va mantenir amb Victòria Kent i el seu paper en el procés d'obtenció del vot de la dona, aconseguit finalment l'1 de desembre de 1931. Tots els discursos es troben copiats a l'annex, en el cos del treball hi trobem fragments d'aquests [Veure annex V].

5. EL VOT FEMENÍ DES DELS ULLS DE CLARA CAMPOAMOR

“Y al encontrarme en la Cámara con la oposición de elementos republicanos, hombres y mujer, a aquella consagración, yo sentí vibrar en mí, imperativo, lesionado, el espíritu de mi sexo; vi con mayor claridad, por los elementos de la oposición, que en ello iba el futuro de España y que mi deber era luchar por conseguirlo, reuniendo todos mis recursos dialécticos y toda mi capacidad de lucha”⁷¹.

Per a Clara Campoamor, la defensa del sufragi femení era una de les necessitats primordials del nou règim, que segons ella, no canviaria l'Espanya del moment si no destruïa el concepte ideològic en el qual l'home mostrava menyspreu cap a la dona.

Segons Campoamor, fins i tot, l'home *liberal* espanyol, entès com un home d'idees *avançades*, consentia una dualitat ideològica en la qual semblava que el sentiment liberal, laic, avançat i republicà combinés amb el sentiment encara endarrerit que sustentava que la dona sí que havia d'estar en algunes ocasions, “sota el fre” de l'Església⁷². D'aquesta manera, inclús l'home, com hem dit, més avançat i liberal d'aquella època, segons Campoamor, encara tenia encara idees ancorades en el passat que desdenyava el sexe femení. I, mentre hi hagués aquesta dualitat de l'home avançat, sense prejudicis, segons sí mateix, no seria possible que Espanya avancés en matèria de democràcia i llibertat.

Així doncs, apostava per incorporar la dona en els drets i deures de la vida pública, permetre-la accedir a la realització política, per tal d'aconseguir un avenç real en l'Espanya republicana, que destruís les conseqüències desoladores de la hipocresia masculina i guanyés terreny en el camí cap a la llibertat, i no únicament per la defensa del feminisme⁷³:

“Ni mi actuación anterior a las posibilidades que ofrecía la República, ni mi pensamiento al defender el voto en el Parlamento, obedecieron principalmente a n convencimiento típicamente feminista, aun cuando sea esa su lógica traducción”.

⁷¹ Campoamor, C. Pàgina 25.

⁷² Campoamor, C. Pàgina 22.

⁷³ Campoamor, C. Pàgina 23.

Clara Campoamor, que entenia com a feminista a allò partidari a la realització plena de la dona en totes les seves possibilitats, considerava que s'hauria d'anomenar "humanisme", ja que ningú anomena "hominisme" al ple dret de realització de l'home. Considerà això al seu llibre *Mi pecado mortal. El voto femenino y yo*⁷⁴:

"Digamos que la definición de *feminismo*, con la que el vulgo pretende malévolamente indicar algo extravagante, hace referencia a la realización de la mujer en todas sus posibilidades, por lo que debiera llamarse realmente humanismo".

Contrari al que podia semblar, doncs, Campoamor, no va prendre un paper molt actiu a les anomenades campanyes feministes, no perquè no li semblessin adients i justes sinó perquè opinava que la llibertat s'aconsegueix mitjançant l'esforç propi i la labor personal. És a dir, considerava que la lluita útil no es duia a terme a les organitzacions on sovintejaven dones, que encara es dedicaven a horari complet, a fer net, tenir cura de la llar i dels fills, sinó que es duria a terme quan les dones es veiessin per necessitat als llocs de feina secundaris i subalterns que els homes els reservarien. Seria llavors quan caldria aixecar-se i fer front a la injustícia⁷⁵.

"Mi pensamiento era más político y nacional, más amplio y objetivo que el concreto feminista. Consideraba fatal para un resurgimiento de la libertad y la justicia que veía en la República, el divorcio espiritual de hombres y mujeres en España".

Segons Enric Ucelay-Da Cal, de la Universitat Autònoma de Barcelona, Clara Campoamor apreciava que el futur era la *meritocràcia*, és a dir, un govern format per una classe de persones que es troben en posició prominent, per les seves habilitats, reals o aparents, segons el diccionari anglès *The Chambers Twentieth Century Dictionary of the English Language*⁷⁶, editat l'any 1983.

⁷⁴ Campoamor, C. Pàgina 23.

⁷⁵ Campoamor, C. Pàgina 24.

⁷⁶ Kirkpatrick, E. *The Chambers Twentieth Century Dictionary of the English Language*. Chambers. Londres. 1983.

Així, en acord amb el que afirma Ucelay-Da Cal, Campoamor considerava que “la promoció era per a aquells que se la mereixien i que aquella mobilitat dels *millors* en els seus camps d’esforç era el cor viu de la democràcia”⁷⁷.

Un cop aprovat el vot femení, les dretes van guanyar les eleccions i es van fer amb el govern de la República l’any 1933. Aquest esdeveniment va fer que molts homes republicans partidaris de partits d’esquerres culpessin les dones d’aquest canvi de rumb ideològic del Govern. Les mirades van senyalar a Clara Campoamor com a principal culpable de la victòria de dretes.

No obstant, Clara Campoamor advocava que aquesta hipòtesi era falsa i, servia per no haver d’assumir les seves pròpies culpes, ja que molts partits d’esquerra tenien discòrdies internes al partit i d’altres per altres errors comesos. Aquest ambient agitat sumat a les condicions, va fer que s’instaurés el Parlament dretà.

Prova d’això és que tres anys més tard, a les eleccions de 1936, amb votants de sexe masculí i també femení, les esquerres van ocupar de nou el poder. El Front Popular⁷⁸ va sortir elegit i tots els qui van culpar a la dona com a responsable única i directe del resultat electoral anterior, van haver de retractar-se.

Un cop aconseguit el vot femení, alliberat d’aquesta càrrega de culpes i victòries, Campoamor va explicar que es tractava d’una llibertat ja assumida per la societat i consolidada⁷⁹:

“En el área de las inquietudes políticas, la que era el voto femenino ha desaparecido ya: consolidado el derecho, digna y útilmente ejercitado el sufragio, nos desprendemos de cuanto su logro representó con la satisfacción del deber cumplido y la alegría del acierto probado”.

⁷⁷VV. AA. *Historia de una conquista. Clara Campoamor y el voto femenino*. Área de Gobierno de Empleo y Servicios a la Ciudadanía. Madrid. 2006. Pàgina 140.

⁷⁸ El Front Popular és una coalició política de republicans d’esquerres, socialistes i comunistes creada l’any 1935 durant la Segona República Espanyola. Va guanyar les eleccions generals de l’any 1936 i va fer que el president Niceto Alcalá Zamora fos destituït i Manuel Azaña ocupés el seu lloc.

⁷⁹ Campoamor, C. Pàgina 244.

Així doncs, segons el periodista espanyol Federico Jiménez Losantos, Campoamor va ser una de les poques persones amb rellevància política de l'època que no va ser partidista, és a dir, que no es va creure en l'obligació de mostrar-se afina amb uns o amb els altres⁸⁰.

Clara Campoamor va lluitar per la seva causa i, a més, sense gaires persones que l'ajudessin a fer-la realitat. Va aconseguir l'èxit gràcies a les seves pròpies accions i amb el seu propi diàleg, amb el seu discurs⁸¹:

“A ningún político de ninguna época, a ningún diputado o representante del pueblo debe tanto la democracia en España como a Clara Campoamor. Le debemos nada menos que el sufragio universal, idea aparentemente muy admitida pero que para hacerse realidad precisa que las mujeres tengan los mismos derechos electorales que los hombres, durísima tarea que ha consumido en casi todos los países las energías de varias generaciones de mujeres y de hombres amigos de la igualdad. En el nuestro, se consiguió de golpe, sin aparente esfuerzo, porque el esfuerzo lo hizo una persona sola”.

Amelia Valcárcel, considera que el feminisme sufragista al qual forma part Clara Campoamor s'havia marcat dos objectius. El primer, la plenitud dels drets educatius i el segon, la plenitud dels drets civico-polítics⁸². A més a més, afegeix que Campoamor va tenir una gran desconfiança cap a les dones socialment benestants, les quals practicaven l'anomenat “feminisme de saló”, per la pròpia sufragista. Campoamor va arribar a afirmar⁸³:

“El feminismo, que yo sepa, no nace ni crece en el hall del club de golf ni en un salón de la clase alta. El feminismo se forma en los agujijones de las realidades”.

Així doncs, tot i no considerar-se del tot feminista, però sí humanista, segons Valcárcel, el fet pel qual es considera Campoamor com a feminista recau en el seu caràcter i la seva moral envers la justícia⁸⁴:

⁸⁰ VV. AA. 2006. Pàgina 171.

⁸¹ Jiménez, F. *Clara Campoamor: una mujer un voto*. El Mundo. 26 d'abril de 1998. Disponible a: <http://www.segundarepublica.com/index.php?opcion=2&id=44>.

⁸² VV. AA. 2006. Pàgina 177.

⁸³ VV. AA. 2006. Pàgina 180.

⁸⁴ VV. AA. 2006. Pàgina 180.

“Numerosas mujeres están lanzadas a la actividad exterior en puestos secundarios y subalternos. Ese esfuerzo de cada una, que conocerán fuera de su casa la vileza y el desdén masculino, será el auténtico fundamento del feminismo. Éste consiste en alzarse un día resueltas y unidas contra la injusticia. Así pues, para Campoamor, el feminismo es sobre todo justicia. Es una justicia, sin embargo, difícil de hacer”.

Segons Rosario Ruiz Franco, de la Universitat Carlos III de Madrid, la visió que tenia Clara Campoamor de la República, juntament amb les que tenien les seves companyes diputades Victoria Kent i Margarita Nelken, era una visió política “optimista, constructiva i plena d’esperança”⁸⁵ ja que consideraven que el nou règim milloraria la situació dels ciutadans espanyols. La República els faria sortir de l’estancament i el retràs, de la fam, de la ignorància i de l’analfabetisme.

La Segona República en època de pau, va acabar tres anys després amb el començament de la Guerra Civil. El règim legítim va estar durant tres anys en període de guerra, el conegut com a la Segona República en guerra. Al finalitzar la Guerra Civil, amb la derrota republicana, es van seguir quaranta anys de dictadura en la qual tant homes com dones van tenir “vacances forçades” en l’exercici del dret a vot⁸⁶. I també orfes de molts altres drets i llibertats. La seva visió de futur ja pronosticava una dictadura, conjectura que va deixar escrita a la seva obra *La revolución española vista por una republicana*⁸⁷:

“Si el futuro tiene que depararnos el triunfo de los ejércitos gubernamentales, este triunfo no traerá consigo un régimen democrático, pes los republicanos ya no cuentan en el grupo gubernamental. El triunfo de los gubernamentales sería el de las masas proletarias y, como éstas están divididas, serán otras nuevas luchas las que decidirán si se quedarán con la hegemonía los socialistas, los comunistas o los anarcosindicalistas”.

A més a més, afirmava que només una dictadura militar podia ser prou forta per vèncer la República, la seva estimada Segona República⁸⁸.

“Pero el resultado sólo puede ser una dictadura del proletariado, más o menos temporal, en detrimento de la República democrática. Si tal y como hemos

⁸⁵ VV. AA. 2006. Pàgina 293.

⁸⁶ VV.AA. 2008. Pàgina 45.

⁸⁷ Campoamor, C. *La revolución española vista por una republicana*. Plon. París. 1937. Pàgina 188.

⁸⁸ Campoamor, C. Pàgina 188.

indicado, las causas de la debilidad de los gubernamentales traen consigo el triunfo de los nacionalistas, éstos también deberán empezar por instaurar un régimen que detenga las disputas internas y restablezca el orden. Este régimen, lo suficientemente fuerte como para imponerse a todos, sólo puede ser una dictadura militar”.

Clara Campoamor, en definitiva, es definia a ella mateixa com “una demòcrata humanista, feminista i pacifista que ha après el feminisme a la dura escola de la vida real”⁸⁹. I així ho va deixar escrit a la seva obra *El derecho de la mujer*⁹⁰:

“Nunca hemos podido comprender cómo los hombres creen tan fácilmente que lo son todo, y cómo las mujeres aceptan tan fácilmente que no son nada”.

Precisament això, la coherència ideològica i vital de Clara Campoamor va traspasar temps i fronteres. I, és un dels motius pels quals Campoamor va tenir tanta importància i influència com a diputada, advocada i dona⁹¹.

Preparant-se per les eleccions l'any 1936. Font: Fons Santos Yubero. Arxiu Regional de la Comunitat de Madrid.

⁸⁹ VV. AA. 2006. Pàgina 177.

⁹⁰ Campoamor, C. 1936. Pàgina 70.

⁹¹ VV. AA. 2006. Pàgina 309.

6. PRIMERES BATALLES PER LA DEFENSA DELS SEUS IDEALS

En aquest capítol no hi ha riquesa de fonts, és a dir, s'ha utilitzat la mateixa font per a realitzar gran part d'aquest ja que estem comentant els discursos de Clara Campoamor i dels diputats al Parlament, i la majoria han estat extrets d'un mateix llibre; concretament del llibre Fagoga, C., i Saavedra, P. *La sufragista española*.

6.1 MODIFICACIÓ DE L'ARTICLE 23

Una vegada la Càmera de la República va estar constituïda oficialment, com hem dit unes ratlles més amunt, 18 dies després que es proclamés la República, es va formar la Comissió que redactaria l'Avantprojecte de la nova Constitució, en la qual, Clara Campoamor hi participaria al·legant que⁹²:

“Van a discutirse allí cuestiones fundamentales para la mujer y para el niño, aspectos a los que he dedicado mi reflexión y buena parte de mi tarea profesional, así que lo mejor es que yo esté allí”.

Campoamor, que no va rebre cap impediment per part del seu partit per entrar a la Comissió⁹³, no tenia cap raó per pensar, ni molt menys imaginar-se, que hauria d'enfrontar-se amb altres membres redactors com s'hi va haver d'enfrontar. Va haver d'enfrontar-s'hi, superar i vèncer diversos obstacles per aconseguir la millor redacció que garantís la igualtat de drets entre tots els ciutadans.

La primera batalla, i la més important que va haver de lliurar dins la Comissió va estar lligada a l'article 23 de l'Avantprojecte, que es convertiria en el 25 del projecte definitiu, és a dir, de la Constitució⁹⁴:

“No podrán ser fundamento de privilegio jurídico: el nacimiento, la clase social, la riqueza, las ideas políticas y las creencias religiosas. Se reconoce en principio, la igualdad de derechos de los dos sexos”.

L'article, com podem observar, en la primera oració dictamina un tractament jurídic igualitari per a persones amb diferent condició de naixement, diferent nivell econòmic,

⁹² Lafuente, I. Pàgina 111.

⁹³ Lafuente, I. Pàgina 115.

⁹⁴ Campoamor, C. Pàgina 43.

diferent ideologia i diferent religió. La segona afirmació, en canvi, no reconeix clarament la igualtat de drets jurídics entre homes i dones, ja que les paraules *en principi* podrien anul·lar per complet la seva afirmació, és a dir, poden suposar la seva supressió definitiva. Limitaven i no establien les condicions. Les dues frases tenen significats contraris o oposats. La segona pot negar l’afirmació de la primera, segons la consideració o interpretació de l’article. Per tant, l’article suposa una limitació al sexe femení, ja que se li concedeixen els drets als quals es refereix, només *en principi*.

Clara Campoamor va inclinar-se per considerar que la primera frase no feia referència en cap moment al sexe com a causa, i que en el segon sí, que se’l recollia per a delimitar-lo. És per això que Campoamor va considerar que l’article havia de ser modificat. El canvi que va proposava era: transformar el primer enunciat i suprimir el segon⁹⁵.

“Se trataba de una de esas empresas que, por la lógica del formulismo, desde su comienzo se encauzan bien o se descarrían definitivamente. La defensa futura del derecho femenino, asentada sobre bases sólidas, lógicas e inexpugnables, estaba en la modificación sustancial de este precepto”.

Es podien valorar la importància i les conseqüències de les paraules *en principi* examinant l’experiència alemanya, ja que aquest paràgraf es va copiar de la Constitució de Weimar, de l’any 1919, que constituïa Alemanya en una República Federal formada per nou Estats.

Les dones alemanyes van haver de patir els seus efectes quan no van poder avançar en l’ordre civil al no poder aconseguir modificacions en el dret matrimonial. Les dones estaven emparades per la igualtat de sexe al matrimoni, però, es clar, només *en principi*. Cada demanda feta per una dona, era contestada amb la següent justificació: “la declaració d’igualtat és només en principi i pendent de posteriors desenvolupaments legals aplicables a cada cas”⁹⁶.

⁹⁵ Campoamor, C. Pàgina 44.

⁹⁶ Campoamor, C. Pàgina 44.

La igualtat que la dona podia esperar de la Constitució republicana es convertiria així en una ficció. Es tractava de les reminiscències dels homes que no permetien que s'abordés i resolgués de manera total i absoluta la discriminació femenina.

No obstant, malgrat el seu treball i esforços, la proposta de suprimir aquestes dues paraules no es va tirar endavant en aquell moment. La comissió va entregar a la Cambra el projecte constitucional que es presentaria al Parlament el 18 d'agost de l'any 1931, i es començaria a discutir i debatre el dia 27 del mateix mes⁹⁷.

Així doncs, Clara Campoamor, no va tenir èxit i va ser vençuda pels vots, va suposar la seva primera derrota. El text de l'Avantprojecte elaborat per la Comissió Jurídica Assessora va restar intacte pel moment. Aquest primer resultat va deixar enfonsats els ànims de la diputada, però no es va rendir i un cop l'Avantprojecte fos presentat al Parlament ho tornaria a intentar⁹⁸:

“El resultado de esta primera escaramuza seria sobre el derecho femenino dentro de la Comisión, dejó mi ánimo perplejo y ya preparado a una próxima y más amplia derrota. Si por mayoría mantenían mis compañeros el privilegio masculino y la declaración de principio, ¿no era esa opinión nuncio seguro de una posición negativa, sobre todo al derecho político, que contenía el anteproyecto?”.

Però, el que va sobtar a Campoamor, dins la Comissió, va ser la discussió de l'article 23 ja que, en un principi, va tenir més oposició que la pròpia concessió del sufragi femení⁹⁹:

“Grande fue mi asombro cuando la concesión del voto pasó en la Comisión con relativa facilidad, con la aprobación de socialistas, y con levísima oposición”.

Aquest fet la va sorprendre perquè la resistència a mantenir immòbil l'article 23 racionalment es contradeia amb el fet que la concessió del vot femení passés gairebé sense obstruccions¹⁰⁰:

⁹⁷ Campoamor, C. Pàgina 50.

⁹⁸ Campoamor, C. Pàgina 47.

⁹⁹ Campoamor, C. Pàgina 47.

¹⁰⁰ Campoamor, C. Pàgina 47.

“Entonces fue mi lógica la que se desbordó para preguntar a mis compañeros cuál era la razón de su posición anterior al discutirse el artículo 23, ya que la creí encaminada a vetar, condicionar o aplazar el voto. Quedó mi pregunta largo rato en espera de una contestación, hasta que Samper, uno de los contradictores más irreductibles en la discusión anterior, me contestó en un raptó de sinceridad: *Tiene usted razón, no es lógico, es...la caverna que llevamos dentro los hombres*”.

A la Comissió es van debatre altres punts relacionats amb el dret femení: l'article referent a la família, que es va aprovar per majoria, la declaració sobre la investigació de paternitat, la declaració del dret a la nacionalitat, la declaració que afirmava que el matrimoni es funda en la igualtat civil dels sexes, i el ja esmentat dret electoral femení, sense limitacions, que també es va aprovar per més de la meitat dels 21 vots que formaven la Comissió¹⁰¹.

D'aquesta manera, si l'article 23 hagués restat en el seu estat inicial, aquestes altres declaracions i/o articles aprovats es podrien veure amenaçats i, per tant, potser no s'haurien respectat. Ara, calia concentrar esforços en aquest problemàtic article ja que si s'hagués conservat la limitació d'*en principi* tot allò altre aconseguit en favor del progrés femení, podria haver-se quedat en paper mullat, tal i com va succeir a Alemanya amb la Constitució de Weimar.

Segons Clara Campoamor, si les paraules de l'article s'haguessin mantingut, el dret polític de la dona i el vot femení haurien rebut nombroses investides¹⁰²:

“El voto femenino no hubiera podido resistir los incontables ataques de que fue sucesiva y tercamente blanco en la Cámara, y desde luego hubiera servido a la maravilla para basar el aplazamiento de sus derechos, aplazamiento que los republicanos intentaron llevar, retorciendo lo aprobado, como una enmienda adicional a la Constitución que la modificara y disfrazara apenas nacida”.

Així doncs, la posterior destrucció de l'article 23 de l'avantprojecte de la Constitució va ser de vital importància per assegurar jurídicament la igualtat entre ambdós sexes.

¹⁰¹ Campoamor, C. Pàgina 49.

¹⁰² Campoamor, C. Pàgina 45.

6.2 PRIMER DISCRUS DE CAMPOAMOR AL PARLAMENT

Un cop l'Avantprojecte de la Constitució va ser redactat per la Comissió Jurídica Assessora, va ser presentat al Parlament el 18 d'agost de l'any 1931, i el debat de la seva totalitat va començar el dia 27 del mateix mes d'agost.

Campoamor, no tenia intenció de participar en la discussió de la seva totalitat, ja que volia economitza les seves intervencions per tal de només actuar en cas que fos indispensable respondre a algun atac als drets de les dones, i algun atac sense fonaments al propi Avantprojecte¹⁰³:

“Estaba yo dispuesta a economizar mis intervenciones, segura de que si la lucha se enconaba, a la postre, acabarían por irritar. Por ello no pensé jamás en intervenir en la discusión de totalidad, a menos que fuera necesario”.

No obstant, en resposta al seu primer atac per part de Álvarez Buylla, company del seu propi partit, no va tenir altre opció que demanar la paraula i intervenir. Primerament, es va referir a Basilio Álvarez, també col·lega del seu partit, que uns dies abans havia acusat de fredor a l'Avantprojecte de la Constitució¹⁰⁴:

“Ciudadanos diputados, mucho vacilaba yo en elevar mi voz modesta en la Cámara, creyendo que mi deber estaba en intervenir tan sólo en momentos en que me fuera imposible dejar de hacerlo, y con este criterio me resistí el día anterior, cuando en la veintiuna parte, y aún menos, que de la labor de la Comisión me corresponde, sentía yo herido mi sentimiento al oír a don Basilio Álvarez cómo acusaba al proyecto de Constitución de frialdad”.

Seguidament, la diputada, ara sí, en resposta a l'atac de Buylla, que no volia fer un pas endavant en el terreny de les llibertats femenines, Campoamor va dir el següent¹⁰⁵:

“Lo he sentido de nuevo hoy cuando se ha elevado una voz en esta Cámara para decirnos -quién sabe por qué reminiscencia, en el fondo, de tipo católico- que la aportación de la mujer al Derecho político podría ser un peligro para la República, olvidando dos cosas... [...] Olvidando, repito, primero, el principio democrático que aquí estamos obligados a implantar, sin distinciones aristocráticas de ninguna

¹⁰³ Campoamor, C. Pàgina 55.

¹⁰⁴ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 117.

¹⁰⁵ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 117.

clase, si el principio ha de prevalecer, y olvidando también que una vez más se repite el hecho eterno de que cada hombre define a la mujer a su manera, como la ven, no como ella es, porque hasta ahora no fue juzgada por normas propias, y es preciso dejarla que se manifieste para que por sus hechos se la pueda juzgar”.

Així doncs, amb aquestes paraules Campoamor va expressar un gran descontentament amb l'actuació d'alguns republicans, fins i tot del seu propi partit. Considerava que la seva raó de mantenir la dona en un segon pla en l'àmbit polític era causa, potser, d'una reminiscència de tipus religiós que, en qualsevol cas, feria el seu sentiment ja que provenia de companys del seu mateix partit polític.

A més a més, amb aquestes afirmacions, Campoamor rebutjava la idea que concedir el dret polític a la dona era un perill per a la República, sinó que considerava que era tot el contrari, assegurava que era un bé. També va instar a no oblidar-se de dos aspectes essencials que calia garantir amb la República. El primer, el principi democràtic i no aristocràtic que havia d'avaluar el nou règim de govern i, el segon, el fet que la dona pogués ser jutjada i definida pels seus propis actes i normes, i no per la visió i el criteri individualitzats de cada home.

Seguidament, en el seu primer discurs, també va fer referència a la modificació de l'article 34 de la Constitució, és a dir, el que recollia el dret electoral per als homes. En referència a aquest precepte, la diputada considerava que si no s'incloïa el dret electoral femení i, per tant, no s'aprojava el sufragi universal, Espanya esdevindria una República aristocràtica de privilegi masculí, en la qual tots els seus drets recaurien exclusivament a l'home¹⁰⁶:

“Había otras razones que me hubieran obligado a hablar de esto, siquiera levemente. Es que hay también votos particulares. Hay un voto particular, sobre todo, el que más ha herido mi sentimiento, porque viene de un grupo cuya posición es injustificable dentro del principio democrático, que propone una modificación al artículo 34: el derecho electoral para los varones. Si ese voto pasara, el primer artículo de la Constitución podría decir que España es una República democrática y que todos sus poderes emanan del pueblo; para mí, para la mujer, para los hombres que estiman el principio democrático como obligatorio, ese artículo no diría más

¹⁰⁶ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 124.

que una cosa: España es una República aristocrática, de privilegio masculino.
Todos sus derechos emanan exclusivamente del hombre”.

Campoamor va retreure i va criticar que als seus companys diputats que es justificuessin la negació del vot femení, amb l’argument basat en què les dones votarien majoritàriament a partits eclesiàstics i de dretes¹⁰⁷:

“¡Ah! Es, se dice, el peligro del voto de la mujer que pueda dar el triunfo a la Iglesia. Yo les diría a estos seudoliberales (*un señor diputado pide la palabra*) que debieron tener más cuidado durante el siglo XIX dejaban que sus mujeres frecuentaran el confesionario y que sus hijos poblaran los colegios de monjas y de frailes”.

A més a més, en la mateixa línia, dirigint-se ara a les altres postures que també tractaren de negar el vot femení amb altres arguments, Clara Campoamor, va afegir¹⁰⁸:

“Pero, además, les digo que eso no es cierto, porque basta examinar las opiniones de diversos hombres, tratadistas y hombres vulgares, para ver que cada uno da la interpretación que le parece al voto de la mujer. Ya es Barthelemy cuando nos dice que la mujer votará exactamente igual que el marido; ya es Inglaterra, demostrándonos que la mujer vota con los laboristas, ya es el señor Ossorio y Gallardo, cuando nos decía, en su voto particular del anteproyecto, que el voto de la mujer casada llevaría la perturbación a los hogares. Poneos de acuerdo, señores, antes de definir de una vez a favor de quién va a votar la mujer, pero no condicionéis su voto con la esperanza que lo emita a favor vuestro”.

Així doncs, adreçant-se a tots els detractors, va posar exemples que corroboraren que la dona, segons uns, votaria a les dretes, segons uns altres, a les esquerres, i d’altres que votaria el mateix partit que el seu marit o un partit que comportés desavinences a la llar. Per aquest motiu, va fer una crida a tots aquells que van buscar excuses que amaguessin la por de perdre vots perquè, les dones, no votessin al seu partit i, per això, condicionessin el seu vot.

D’aquesta manera, si s’entenia la República com un règim democràtic que defugia de l’autoritarisme dels règims dictatorials, calia avançar en el camí de la llibertat. Una

¹⁰⁷ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 124.

¹⁰⁸ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 124-125.

llibertat que s'havia d'aconseguir, segons la diputada, fugint de principis com el que propugnà segles abans el filòsof grec Aristòtil, que advocava per la desigualtat entre homes i dones, o entre propis homes. Un fet que va provocar greus aberracions, com per exemple l'esclavisme¹⁰⁹:

“Dejad que la mujer se manifieste como es, para reconocerla y para juzgarla; respetad su derecho como ser humano; pensad que una Constitución es también una transacción entre las tradiciones políticas de un país y el derecho constituyente, como norma jurídica de los pueblos civilizados, cada día se aproxima más al concepto de la libertad, no nos invoquéis el trasnochado principio aristotélico de la desigualdad de los seres desiguales, todavía no nos habéis demostrado que podéis definir la desigualdad, porque con esta teoría se llegó en los tiempos a decir que había hombres libres y que había hombres esclavos”.

Més endavant, va declarar que tot i que la dona en un principi tingués entrebancs i vacil·lacions -enteses com a votar a favor de les dretes-, els diputats de la República havien de deixar que participés en la política igualment, ja que aquesta seria l'única manera que *s'eduqués* en termes de política¹¹⁰:

“Dejad, además, a la mujer que actúe en Derecho, que será la única forma que se eduque en él, fueren cuales fueren los tropiezos y vacilaciones que en principio tuviere”.

Cap al final del seu discurs, Campoamor va fer referència a l'antiga llegenda hebrea del Talmud, que recollia la creació de Lilith, la primera dona d'Adam, que a causa del seu caràcter insubmís, desobedient i rebel, va haver de marxar del paradís, donant peu a la creació d'Eva, modelada a partir d'una costella d'Adam i amb l'única finalitat d'obeir-lo i servir-lo¹¹¹:

“Sólo voy a haceros un pequeño recuerdo. Esta historia de la lucha de los sexos es tan vieja como l mundo. Mi espíritu se regocijaba días pasados cuando por pura casualidad caía en mis manos una demostración de que no estamos discutiendo, ni hoy ni hace años, nada nuevo. Es aquella vieja leyenda hebraica del Talmud que nos dice que no fue Eva la primera mujer de Adán, que la primera mujer dada a Adán era Lilith, que se resistió a acatar la voluntad exclusiva del varón y prefirió

¹⁰⁹ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 125.

¹¹⁰ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 126.

¹¹¹ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 126.

volver a la nada, a los alvéolos de la tierra; y entonces, en la esplendidez del Paraíso, surgió Eva, astuta y dócil para la sumisión de la carne y del espíritu”.

Així mateix, també va al·ludir a les 17 constitucions elaborades després de la Primera Guerra Mundial, en què només quatre de les que es redactaren van negar o aplaçar el sufragi femení, fet que Campoamor va relacionar amb que els homes dels altres tretze països restants havien comprès que Adam no var sortir més beneficiat per quedar-se amb la dòcil Eva que no pas amb la protestatària Lilith¹¹²:

“De las diecisiete Constituciones dadas después de la guerra, tan sólo Rumanía, Yugoslavia, Grecia y Turquía niegan o aplazan el voto de la mujer; todas las demás lo reconocen; es Turquía aquella que está más en paralelismo con ese voto particular. Es que los hombres de esos países en esas Constituciones han reconocido ya que no ganó nada Adán con ligarse en vez de a la mujer independiente, de voluntad propia y de espíritu amplio, a la Eva claudicante, astuta y sumisa, para la sumisión de la carne y del espíritu”.

Finalment, va cloure el seu discurs fent referència i elogiant a la Constitució que s'estava debatent en aquell precís moment, és a dir, la Constitució Espanyola Republicana de 1931. Una Constitució que, segons Campoamor, seria una de les més progressistes i avançades de l'època. També va fer referència al decret citat anteriorment en el treball, anomenat col·loquialment com el “Decret de les Faldilles”, que tot i que permetia a la dona ser electa però no electora, va suposar un progrés per al sexe femení, tenint en compte les circumstàncies d'aquella època¹¹³:

“Yo me he regocijado pensando en que esta Constitución será, por su época y por su espíritu, la mejor, hasta ahora, de las que existen en el mundo civilizado, la más libre, la más avanzada, y he pensado también en ella como en aquel decreto del Gobierno provisional que a los quince días de venir la República hizo más justicia a la mujer que la hicieron veinte siglos de Monarquía”.

Va mencionar, també, que Espanya va esdevenir el primer país llatí en què es reconeixeria el dret femení, de manera que va expressar el seu orgull envers aquesta victòria en el progrés de la dona i del seu país. Va fer un clam a que els altres països

¹¹² Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 126.

¹¹³ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 127.

llatins seguissin el mateix model i emprenguessin la ruta cap a la llibertat, el progrés i la igualtat¹¹⁴:

“Pienso que es el primer país latino en el que el derecho a la mujer va a ser reconocido, en que puede levantarse en una Cámara latina la voz de una mujer, una voz modesta como ella, pero que nos quiere traer las auras de la verdad y me enorgullezco con la idea de que sea mi España la que alce esa bandera de liberación de la mujer, la que diga a los países latinos, a los únicos que se resisten, acaso por ese atavismo católico del que yo hablaba antes que diga a los países cuál es el rumbo que debe seguir la latinidad, que no es algo ajeno ni extraño a los demás países”.

En l'última frase del seu discurs, Campoamor va instar als legisladors espanyols a que se situessin capdavanters en matèria de drets i accedissin a “alliberar la dona, la seva companya”, abans que no ho fes cap altre nació llatina¹¹⁵:

“Y yo digo, señores legisladores: no dejad que ese airón latino caiga en el barro o en el polvo de la indiferencia, no dejéis que sea otra nación latina la que pueda poner a la cabeza de su Constitución, en días próximos, la liberación de la mujer, vuestra compañera”.

Pronunciat l'1 de setembre de 1931, aquest esdevé el primer discurs de Clara Campoamor al Parlament espanyol, és a dir, constitueix la primera intervenció, el primer parlament i discurs que va pronunciar una dona a la Cambra de Diputats de l'Estat. Ja no hi havia marxa enrere, però encara quedaven moltes coses per fer.

6.3 DUES DONES ENFRONTADES, DUES OPINIONS: CAMPOAMOR I KENT

Com ja hem mencionat anteriorment, Clara Campoamor no era la única dona que havia aconseguit un escó al Parlament, compartia l'èxit amb la seva col·lega Victoria Kent, diputada pel Partit Republicà Radical Socialista. Però, no per ser les dues úniques i primeres dones al Parlament¹¹⁶, havien d'estar en acord amb totes les idees. Igual que

¹¹⁴ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 127.

¹¹⁵ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 127-128.

¹¹⁶ A les eleccions parcials d'octubre de 1931, Margarita Nelken (PSOE) va aconseguir un escó per Badajoz. Aleshores, ja no eren dues dones al Parlament, n'eren tres. Nelken va ser la única, però, que va aconseguir mantenir el seu escó al llarg de les tres eleccions celebrades durant la Segona República.

dos homes, són dues, són dues dones, per tant, dues opinions. Campoamor i Kent, tot i ser dones i representar els drets de les espanyoles i defensar-los, tenien dos criteris diferents en temes que afectaven pròpiament al sexe femení i al seu progrés, com ara el vot o la pròpia discussió d'articles de la Constitució.

6.3.1 Primer enfrontament de Victoria Kent i Clara Campoamor

Els articles de la Constitució van ser redactats anteriorment per una Comissió encarregada, entre la qual estava Campoamor, i posteriorment va ser discutits o debatuts al Parlament entre tots els diputats. L'article 23 va tenir polèmica degut al vot particular que va presentar Clara Campoamor, ja que considerava que era ambigu i no reconeixia la igualtat de drets entre els dos sexes, només es reconeixia un principi d'igualtat:

L'article deia¹¹⁷:

“No podrá ser fundamento de privilegio jurídico: el nacimiento, la clase social, la riqueza, las ideas políticas y las creencias religiosas. Se reconoce en principio la igualdad de derechos de los dos sexos”.

Clara Campoamor no acceptava la redacció d'aquest dictamen ja que considerava que la igualtat de sexes no era convincent ni segura. Considerava que la primera redacció s'havia oblidat de la igualtat entre els sexes, i ho havia afegit a un segon paràgraf. Però, el problema era que els drets només eren reconeguts *en principi*. Què volia dir aquest *en principi*? L'article quedava totalment ambigu, amb aquest *en principi*, es podia donar lloc a interpretacions errònies i totalment contràries al que s'havia pensat quan es va redactar. Campoamor, no podia admetre que la Constitució només declares *en principi* la igualtat entre els dos sexes.

I, precisament per això, per declarar la igualtat de drets completa, va presentar el seu vot particular amb la signatura de diverses dones i mestres del dret. Campoamor i els signants pretenien aconseguir la supressió del segon paràgraf i afegir, que no és privilegi jurídic la distinció entre els sexes, és a dir, afegir la idea d'igualtat de sexe al primer paràgraf i, per tant, suprimir el segon ja que seria innecessari. El vot particular va redactar el dictamen d'aquesta manera¹¹⁸:

¹¹⁷ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 132.

¹¹⁸ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 132.

“No podrá ser fundamento de privilegio jurídico el nacimiento, el sexo, la clase social, la riqueza, las ideas políticas y las creencias religiosas”.

Va ser en la discussió d'aquest article, on per primera vegada, Kent i Campoamor es van enfrontar. Kent, no estava en acord amb el vot particular de la seva col·lega, ja que considerava que s'havia de suprimir un dels dos conceptes, naixement o classe social, ja que dins de naixement ja s'engloba la classe social. Kent entenia que el significat de naixement es referia a néixer a una casa de classe alta o una casa de classe baixa¹¹⁹.

“Pero, señores de la Comisión, ¿qué es lo que quiere significar cuando dice el nacimiento y la clase social? El nacimiento, aquí entiendo yo –puede que esté equivocada- que se refiere a nacer en una cuna proletaria, en una cuna de la clase media o en una cuna de la clase alta. Entiendo, asimismo, que cuando se dice *la clase social* se quiere significar, por lo menos para mi criterio, este mismo concepto: la clase a que se pertenece”.

Kent considerava que en el naixement, la classe social ja estava inclosa, i que tornar posar el concepte només feia que redundar sobre una cosa ja dita anteriorment, una mera redundància. Precisament, aquesta idea és la que va utilitzar després, mostrant com exemple el naixement i la classe social, Kent va explicar que, segons el seu parer, el sexe ja quedava reflectit.

“Por eso entiendo que queda perfectamente incluido en el nacimiento el sexo, ya que viene después, como cosa inmediata, la clase social”.

El sexe quedava perfectament inclòs dins de naixement segons Kent, ara bé, el que considerava que no quedava reflectit era la igualtat entre els sexes, ja que el concepte de *fundamento de privilegio jurídico*, no deixava res clar. Què volia dir? Com s'assegurava que la igualtat estava assegurada? Precisament per això, Kent va proposar una redacció alternativa del segon paràgraf que assegurés la igualtat entre els sexes, acceptant la redacció del primer paràgraf¹²⁰:

“Redactado este artículo en su parte primera como está, y admitiendo la enmienda que he tenido el honor de presentar a la Cámara, resultaría (cerrada esta puerta, que decíamos antes, a los posibles fundamentos, porque además la redacción del artículo *no podrán ser fundamento de privilegio* no tranquiliza mucho) que

¹¹⁹ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 134.

¹²⁰ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 135.

agregándole después se reconoce la igualdad de derechos de los dos sexos, no habría duda de ninguna clase”.

Kent, no hagués suprimir la connotació d’ *en principi* sempre i quan, a la Constitució hi hagués un article que assegurés els mateixos drets electorals entre l’home i la dona, ja que sense l’article 34, la condicionalitat que estipula *en principi* podria entendre’s que anava referit al dret del vot de la dona. Per tant, Kent per assegurar la igualtat entre sexes, va proposar que la redacció de l’article 23 fos d’aquesta manera (finalment es va aprovar sent l’article 25)¹²¹:

“No podrá ser fundamento de privilegio jurídico: el nacimiento, la clase social, la riqueza, las ideas políticas y las creencias religiosas. Se reconoce la igualdad de derechos de los dos sexos”.

Clara Campoamor, no va amagar-se i no va dubtar en aixecar-se i contradir a la seva col·lega, doblement col·lega ja que compartien el sexe i les preocupacions per les dones en un món tancat i representat exclusivament per homes fins al moment. Campoamor està en acord amb Kent amb el terme *en principi*, les dues consideren que aquest terme deixava en una situació de condicionalitat els drets de les dones, sense cap mena de garantia clara ja que es podia discutir, estudiar i aprovar depenent del cas. Per tant, no hi havia igualtat de sexes. Però, Campoamor li remarca que des del moment que es modifica el primer paràgraf i s’introdueix el terme *sexe*, mantenir el segon paràgraf no hagués estat més que redundar sobre la mateixa idea¹²².

“Para contestar a la señorita Kent y decirle que, *en principio*, también, como dice el párrafo segundo, hubieran estado justificados sus recelos, que han sido los míos, porque, en efecto, la frase *en principio* en el segundo párrafo de este artículo, era una trinchera. [...] Pero desde el momento en que se modifica el párrafo primero y se dice que no podrá ser fundamento de privilegio jurídico el sexo, hubiera sido una redundancia de redacción mantener el segundo párrafo borrando aquella incógnita de *en principio* tan aguda y tan amenazadora para las posibilidades de la mujer”.

¹²¹ Article 25 dins del Títol II: Drets i deures dels espanyols, Capítol Primer: Garanties individuals i polítiques de la Constitució de 1931. Disponible a: <http://www1.icsi.berkeley.edu/~chema/republica/constitucion.html>

¹²² Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 136.

Precisament, Campoamor no pretén desprestigiar l'esmena de la seva col·lega, sinó que tot el contrari, pretén que Kent s'adoni que totes les seves idees, els seus desitjos i els seus anhels quedaven perfectament recollits i englobats en el vot particular, que ella mateixa, havia presentat. I, que per tant, no calia que es presentés cap esmena més, ja que el vot particular no redundava sobre l'idea de feminisme, sinó sobre la d'humanisme i ciutadania¹²³:

“Yo ruego, por tanto, a la señorita Kent que se dé cuenta de que en la enmienda admitida por la Comisión está recogido todo su anhelo, todo su espíritu, todo su deseo, que ha sido el nuestro, que ha sido el mío, en el cual permítaseme decir que no hay tanto de la idea del feminismo como de la idea del humanismo, como de la idea de la ciudadanía. [...] A mi juicio, están satisfactoriamente recogidos nuestros anhelos al decir que no podrá ser fundamento de privilegio jurídico el sexo y que agregar después que se reconoce la igualdad de uno y otro sexo sería una redundancia, sería presentar estas tres facetas: primera, los españoles son iguales todos ante la ley; segunda, no son motivo de privilegio jurídico el nacimiento, el sexo, etc., y tercera, se reconoce la igualdad de derechos de uno y otro sexo”.

Però, Campoamor no va voler acabar aquí la seva intervenció, i en nom de la Comissió redactora de l'Avantprojecte de la Constitució, va contestar-li la pregunta que havia formulat uns instants abans sobre si el privilegi jurídic del naixement és el mateix que el de classe. Campoamor va afirmar que el naixement feia referència a la ubicació, al lloc o regió on s'havia nascut. I que no només això, sinó que també a la legitimitat o no legitimitat d'un naixement¹²⁴.

“Nos preguntaba qué privilegio jurídico es el del nacimiento, si es el de la clase, habiendo por ello una repetición en el artículo; y he de decirle que no; se refiere el nacimiento al lugar, se refiere a la región. [...] Pero no es sólo el lugar del nacimiento; recogía también, por los posibles desenvolvimientos, la legitimidad o ilegitimidad en el nacimiento, y toda una serie de cosas complejas que van en esa palabra. No se refiera a la clase, y prueba de ello es que a continuación se determina la clase; no refiriéndose, por tanto, a nacer en dorada o pobre cuna”.

Precisament per això, Campoamor i la Comissió consideren que l'esmena de Kent no podia ser recollida perquè ja estava integrada en el vot particular acceptat. Campoamor

¹²³ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 136-137.

¹²⁴ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 138.

afegeix que la Comissió no s'oposarà a respondre tots els dubtes i aclariments que es necessitin¹²⁵:

“Para concretar: la Comisión no puede recoger la enmienda que se presenta, porque entiende que, en substancia y en la forma, está contenida, en la que ha aceptado al admitir el voto particular. Creo que la señorita Kent se dará por satisfecha con estas explicaciones; pero si no las considera suficientes, y así lo manifestara, la Comisión está dispuesta a cuantas aclaraciones desee”.

Finalment, l'esmena de Victoria Kent va ser rebutjada en votació ordinària, i el vot particular defensat per Clara Campoamor va ser aprovat. Campoamor havia guanyat la primera batalla a favor dels drets de la dona, però aquesta no va ser la última. El segon enfrontament entre Kent i Campoamor es va produir durant la discussió de l'article 34 de la Constitució, que feia referència al vot de la dona, el tema que va portar més controvèrsia al Parlament. L'article tenia dos punts de conflicte; l'edat electoral i el sufragi femení.

Els partits de dretes ràpidament es van posicionar a favor de la concessió del sufragi femení ja que saben perfectament la influència que tenia l'Església sobre les dones. En canvi, els partits liberals i d'esquerra no es posaven en acord, ja que consideraven que era un perill per la República perquè aquestes votarien a partits de dretes. Ara bé, que els partits més progressistes neguessin el vot a la dona era un fet inèdit ja que fins i tot el dictador Primo de Rivera, el va arribar a introduir amb algunes restriccions. Va ser aquesta contradicció entre els partits progressistes, el que va iniciar els grans debats sobre la concessió o no del vot a la dona.

6.3.2 Segon enfrontament de Victoria Kent i Clara Campoamor

La Comissió encarregada de la Constitució va redactar l'article 34 establint els mateixos drets electorals a tots els ciutadans majors de vint-i-tres anys d'ambdós sexes¹²⁶:

“Los ciudadanos de uno y otro sexo, mayores de veintitrés años, tendrán los mismos derechos electorales conforme determinen las leyes”.

¹²⁵ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 138.

¹²⁶ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 140.

El president de la República, Niceto Alcalá Zamora, va dividir la votació en dues parts; l'edat electoral i el sufragi femení, per tant, els debats i els discursos van estar dividits segon el tema que es pretenia abordar.

El debat va començar el dia 30 de setembre, primerament es va tractar sobre l'edat electoral ja que es discutia si establir-la als vint-i-un o vint-i-tres anys. El diputat Hilario Ayuso va proposar que l'edat electoral fos diferent entre els homes i les dones ja que les dones llatines no aconseguien la seva maduresa fins als quarta-cinc anys¹²⁷:

“No ha muchos años, en un Congreso Internacional se estimó (hay que emplear la palabra, aunque no la haya admitido la Academia) respecto a la *estandarización* de la edad crítica de las mujeres latinas, que era, poco más o menos, a los cuarenta y cinco años”.

No va ser l'únic diputat en pronunciar aquesta idea al Parlament, altres com el diputat César Juarros, al·legava a la biologia femenina i a les condicions socials viscudes fins al moment, per aplaçar el seu vot¹²⁸:

“La mujer representa un sentimiento de maternidad que el hombre no puede ni concebir. La psicología de la mujer es distinta de la del hombre, y por ello resulta bufo y cómico el que ciertos escritores pretendan conocer el alma, porque debido al régimen de inferioridad en que ha vivido estos últimos tiempos, la mujer se habituó a situaciones de defensa, que le impidieron desarrollar su temperamento de una manera tan amplia, tan liberal y tan abierta como le ha sido posible al hombre”.

El debat iniciat va concloure la sessió, i es va concloure sense que l'article fos acceptat i aprovat per tots ja que encara faltaven per votar certes esmenes i la votació definitiva de l'article. El debat va prosseguir el dia següent, 1 d'octubre, i precisament va ser el dia del segon enfrontament entre Victoria Kent i Clara Campoamor. Aquesta segona batalla o enfrontament va ser més important i contundent ja que Campoamor s'hi va haver d'enfrontar sola, com a dona i diputada sense el recolze del seu partit (PRP).

Kent, que ja havia deixat entreveure quina era la seva posició en front del vot femení, no va ser fins el dia 1 d'octubre que es va manifestar de forma clara i contundent en contra.

¹²⁷ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 142.

¹²⁸ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 143-144.

La seva oposició davant d'aquest principi democràtic va portar-la al seu segon enfrontament amb Campoamor, ferma defensora del vot de la dona:¹²⁹

“Se discute, en este momento, el voto femenino y es significativo que una mujer como yo, que no hago más que rendir un culto fervoroso al trabajo, se levante en la tarde de hoy a decir a la Cámara, sencillamente, que creo que el voto femenino debe aplazarse. Lo dice una mujer que, en un momento crítico de decirlo, renuncia a un ideal”.

Kent, explica que renuncia a un ideal pel bé de la Segona República perquè creu que les dones no estan preparades per actuar correctament envers la República, és a dir, remet a la por que tenien la majoria de diputats, pensar que el vot de la dona aniria directament a partits de dretes, i que els partits més progressistes perdrien importància, i per tant, les eleccions¹³⁰:

“Es preciso que las personas que sienten el fervor republicano, el fervor democrático y liberal republicano, nos levantemos aquí para decir: es necesario aplazar el voto femenino. Y es necesario, señores Diputados, aplazar el voto femenino, porque yo necesitaría ver, para variar de criterio, a las madres en la calle pidiendo escuelas para los hijos; yo necesitaría haber visto en la calle a las madres prohibiendo que sus hijos se fueran a Marruecos; yo necesitaría ver a las mujeres españolas unidas pidiendo lo que es indispensable para la salud y la cultura de sus hijos”.

Kent, considera que concedint el sufragi femení, els fermes defensors de la República deixarien de servir-la, ja que carregarien un pes molt gran a la consciència, un pes degut a la traïció que consideren que haurien efectuat als seus ideals i a la seva apreciada Segona República¹³¹:

“Por esto señores Diputados, por creer que con ello sirvo a la República, como creo que la he servido en la modestia de mis alcances, como me he comprometido a servirla mientras viva, por este estado de conciencia es por lo que me levanto en esta tarde a pedir a la Cámara que despierte la conciencia republicana, que avive la fe liberal y democrática y que aplaze el voto para la mujer”.

¹²⁹ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 158.

¹³⁰ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 159.

¹³¹ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 159.

Però no parlava d'eliminar el sufragi femení degut a la capacitat de la dona, Kent parlava d'aplaçar-lo, aplaçar-lo o condicionar-lo, ja que les dones no estaven acostumades a viure en una República. Kent es referia a que les dones havien de notar i ser conscients dels canvis que havia aportat el nou règim ja que creia que així serien capaces de valorar-lo com pertocava¹³²:

“Claramente me levanto a decir a la Cámara: o la condicionalidad del voto o su aplazamiento; creo que su aplazamiento sería más beneficioso, porque lo juzgo más justo, como asimismo que, después de unos años de estar con la República, de convivir con la República, de luchar por la República y de apreciar los beneficios de la República, tendrías en la mujer el defensor más entusiasta de la República”.

Precisament, Kent, considerava que la dona no es trobava en el moment de defensar la República, de fet, tot el contrari ja que el President acabava de rebre un quantitat considerable de firmes de dones que creien que el camí havia d'anar lligat a l'Església i que no s'adonaven que només la República els garantia els drets com a ciutadanes, pel qual encara faltaven anys i convivència¹³³:

“Cuando la mujer española se dé cuenta de que sólo en la República están garantizados los derechos de ciudadanía de sus hijos, de que sólo la República ha traído a su hogar el pan que la monarquía no les había dejado, entonces, señores Diputados, la mujer será las más ferviente, la más ardiente defensora de la República; pero, en estos momentos, cuando acaba de recibir el señor Presidente firmas de mujeres españolas que, con buena fe, creen en los instantes actuales que los ideales de España deben ir por otro camino”.

Kent, segons el que va pronunciar, era la primera que desitjava que aquestes dones haguessin presentat firmes a favor de la República, i que no només fossin les joves universitàries les que lluitaven pel règim republicà ja que no es podia generalitzar per l'acció d'una minoria¹³⁴:

“Cuando yo deseaba fervorosamente unos millares de firmas españolas de adhesión a la República cuando yo deseaba miles de firmas y miles de mujeres en la calle gritando: ¡Viva la República! Y ¡Viva el Gobierno de la República! [...] Yo no

¹³² Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 161.

¹³³ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 160.

¹³⁴ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 161.

puedo juzgar a las mujeres españolas por estas muchachas universitarias que estuvieron en la cárcel, honra de la juventud escolar femenina, porque no fueron más que cuatro muchachas estudiantes. No puedo juzgar tampoco a la mujer española por estas obreras que dejan su trabajo diariamente para sostener, con su marido, su hogar”.

Abans d’acabar la seva intervenció, Kent, necessitava remarcar o explicar que no era important que dues dones, les dues dones presents a la Cámara pensessin de forma diferent, ja que no pel fet de ser dones i les dues úniques havien de pensar igual. Eren dues persones, per tant, tenien dues opinions diferents. A més, assumia que pel seu rebuig al vot podia ser jutjada o mal considerada, pels favorables al sufragi femení¹³⁵:

“Quiero significar a la Cámara que el hecho de que dos mujeres, que se encuentran aquí reunidas, opinen diferente, no significa absolutamente nada, porque, dentro de los mismos partidos y de las mismas ideologías hay opiniones diferentes. Tal ocurre en el partido radical, donde la señorita Campoamor figura, y el señor Guerra del Rio también. [...] Me levanto justamente para decir todo lo contrario y decirlo con toda valentía de mi espíritu, afrontando el juicio y estos sentimientos republicanos que creo tener”.

Clara Campoamor va escoltar atentament les paraules de la seva col·lega i, ràpidament es va alçar per contradir-la i defensar el sufragi de la dona enfront dels interessos polítics que s’havien anat escoltant a la Cambra. Per Campoamor prevalia l’obtenció del vot, l’obtenció d’un dret fonamental, que no pas els interessos dels partits polítics¹³⁶:

“Respecto la serie de afirmaciones que se han hecho esta tarde contra el voto de la mujer, he de decir, con toda la cordialidad necesaria, con toda consideración necesaria, que no están apoyándose en la realidad”.

Utilitzant un seguit de preguntes retòriques, Campoamor, va rebatre els arguments o idees d’altres diputats, principalment, les justificacions de la seva col·lega Kent, qui atribuïa la seva oposició al vot femení, a la falta de caràcter i implicació de la dona en la societat, sobretot en la societat republicana¹³⁷:

¹³⁵ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 158.

¹³⁶ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 162.

¹³⁷ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 162.

“Tomemos al azar algunas de ellas. Que ¿cuándo las mujeres se han levantado para protestar por la guerra de Marruecos? Primero: ¿y por qué no los hombres? Segundo: ¿quién protestó y quien se levantó en Zaragoza cuando la guerra de Cuba más que las mujeres? ¿Quién nutrió la manifestación pro responsabilidades del Ateneo, con motivo del desastre de Annual, más que las mujeres, que iban en mayor número que los hombres?”.

Les dones, era la resposta a totes les preguntes que va formular Campoamor. Per això mateix, la diputada va considerar que seria un error polític deixar-les o relegar-les a un paper secundari ja que es podien convertir en un grup de recolzament actiu i ferm al govern republicà. I no només això, ja que conformaven la meitat de la societat espanyola, i tenien els mateixos drets, segons havia estipulat el propi Parlament amb l'aprovació de l'article 25 de la Constitució (l'article 23 de l'Avantprojecte)¹³⁸:

“Yo me siento ciudadana antes que mujer, y considero que sería un profundo error político dejar a la mujer al margen de ese derecho, a la mujer que espera y confía en vosotros; a la mujer que, como ocurrió con otras fuerzas nuevas en la Revolución francesa, será indiscutiblemente una nueva fuerza que se incorpora al Derecho y no hay sino empujarla a que siga su camino”.

Precisament, per això, per la igualtat de drets reconeguda al Parlament es feia pràcticament impensable que es pogués negar al vot a la dona, ja que abans d'acabar la redacció definitiva de la Constitució, els propis diputats s'estaven contradient i faltant a les lleis que havien estipulat ells mateixos, pel fet de creure que tenien un dret natural sobre els temes relacionats amb la dona¹³⁹:

“Tenéis el derecho que os ha dado la ley, la ley que hicisteis vosotros, pero no tenéis el derecho natural, el derecho fundamental, que se basa en el respeto de todo ser humano, y lo que hacéis es detentar un Poder, dejad que la mujer se manifieste y veréis como ese Poder no podéis seguir detentándolo”.

Campoamor creia que les dones havien de ser considerades iguals que els homes, que eren ciutadanes tan importants com els homes, i per tant, els seus drets havien de ser els mateixos. En canvi, la realitat demostrava que a les dones se'ls exigia més condicions i/o lluita per concedir-los els mateixos drets que els homes. Precisament, això és el que

¹³⁸ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 167.

¹³⁹ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 163.

Campoamor va criticar, el fet que no era necessari que les dones mostressin el seu recolzament a la República perquè poguessin votar, ja que totes les opinions o reaccions eren vàlides en una democràcia com era el nou règim, i tenien el mateix valor, perquè un vot era un vot, sense que el sexe fos de major importància. Però, tot i així, Campoamor es va plantejar si les dones havien tingut rellevància en les eleccions anteriors, si les dones havien votat sense tenir el dret pròpiament, és a dir, si el seu vot s'havia efectuat indirectament a través del vot de l'home¹⁴⁰.

“¿Cómo puede decirse que cuando las mujeres den señales de vida por la República se les concederá como premio el derecho de votar? Es que no han luchado las mujeres por la República? [...] Meditad un momento y decid si habéis votado solos, si os votaron sólo los hombres. (Varios señores Diputados: Sí. Otros señores Diputados: No) ¿Ha estado ausente del voto de la mujer? Pues entonces, si afirmáis que la mujer no influye para nada en la vida política del hombre estáis –fijaos bien- afirmando su personalidad, afirmando la resistencia a acataros”.

Precisament això, era la pitjor por dels diputats, la capacitat de la dona a l'hora d'efectuar el vot, o més ben dit, la no capacitat de la dona degut a la influència de l'Església, com bé va argumentar Kent. Els partits polítics de la Cámara i els diputats d'esquerra i progressistes temien que les dretes, és a dir, els partits conservadors guanyessin importància i representació dins la Cambra, i per tant, posar en perill la República. Campoamor, però, considerava que el vot femení no era perillós pel futur de la República, sinó que era la millor mostra de democràcia del nou règim.

A més, va rebatre la por majoritària del Parlament, ja que si l'esquerra temia perdre importància i poder dins la República, aquesta havia de ser capaç de persuadir a la dona, de guanyar-se el seu vot, i començar des d'aquell mateix instant. Sense la necessitat del pas del temps, és a dir, descartant la idea de l'aplaçament del vot perquè el temps no canviaria la situació¹⁴¹ :

“Lejos yo de censurar ni de atacar a las manifestaciones de mi colega, señorita Kent: comprendo, por el contrario, la tortura de espíritu al haberse visto hoy en trance de negar la capacidad inicial de la mujer; al verse en trance de negar, como ha negado la capacidad inicial de la mujer. [...] Puesto que he oído en el aire *dentro*

¹⁴⁰ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 162-163.

¹⁴¹ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 161 i 164..

de un año, ¿es que creéis que dentro de un año la mujer si iba a estar capacitada? ¿Es que creéis que para esa época vais a conquistar su ideología? Pues, ¿por qué no empezáis la cruzada rápidamente, para conquistarla antes? ¿Es que para vencer esa naturaleza acaso necesitáis el plazo de un año?”.

Molts diputats es refugiaven amb la incapacitat de la dona d'efectuar el vot, però Campoamor va fer referència a l'escriptor i filòsof espanyol, Miguel Unamuno, qui argumentava que els homes i les dones estan formats per parts iguals d'homes i dones, és a dir, els homes tenen aquesta incapacitat femenina i les dones la capacitat masculina. Per tant, Campoamor posava èmfasi a la capacitat masculina que formen les dones, i amb aquesta capacitat per poder exercir el vot¹⁴²:

“Aunque no queráis, y si por acaso admitís la incapacidad femenina, votáis con la mitad de vuestro incapaz. Yo y todas las mujeres a quienes represento queremos votar con nuestra mitad capaz masculina, porque no hay degeneración de sexos, porque todos somos hijos de hombre y de mujer, y recibimos por igual las dos partes de nuestro ser”.

Campoamor va haver d'escoltar com altres diputats comentaven, contradient i feien burla durant el seu discurs, de les seves idees i pensaments. Però, enlloc de callar o simplement seguir com si no hagués sentit res, va incorporar els rumors i els comentaris al discurs, va contestar-los i va aconseguir convertir-los en profitosos ja que van ajudar a donar més força als seus arguments, i fins i tot, restar importància als opositors del vot¹⁴³:

“(El señor Pérez Madrigal: Lo que importa es la República). Es el principio; a mí, señor Pérez Madrigal la República me importa tanto, por lo menos –y digo por lo menos por consideración respetuosa- que a su señoría. [...] (El señor Pérez Madrigal: La Restauración es lo mismo que conceder el voto a la mujer). Está equivocado su señoría; cuanto su señoría afirma en ese sentido es una hipótesis... (El señor Pérez Madrigal: Tan respetable como la de su señoría), y frente a esa hipótesis yo tengo la mía; la de conciencia, la de la fe, la del fervor; no tiene derecho su señoría en nombre de esa hipótesis a cerrar el paso a más de la mitad de la raza española”.

¹⁴² Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 166-167.

¹⁴³ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 163-164.

Precisament per això, Campoamor va demanar a la Cambra que escoltés el que estava dient, que escoltés els seus arguments a favor del vot de la dona ja que estava totalment convençuda dels seus ideals i disposada a defensar-los a contracorrent amb perseverança, contundència i fermesa¹⁴⁴:

“Yo ruego a la Cámara que me escuche en silencio; no es con agresiones y no es con ironías como vais a vencer mi fortaleza; la única cosa que yo tengo aquí ante vosotros, señores Diputados, que merezca la consideración y acaso la emulación, es precisamente, defender un derecho a que me obliga mi naturaleza y mi fe, con tesón y con firmeza”.

Per acabar el discurs i la seva intervenció al llarg del transcurs del debat, Campoamor, va deixar ben clar que defensaria el vot de la dona ja que era la seva convicció com a republicana, un ideal que defensaria fins a la mort perquè considerava que no podia servir de millor manera a la República. Segons Clara Campoamor, la millor forma de lluitar a favor de la República era mitjançant la dona, el seu vot, mitjançant la seva legitimació com a democràcia, contradient les paraules de la seva amiga Victoria Kent¹⁴⁵:

“Señores Diputados, he pronunciado mis últimas palabras en este debate. Perdonadme si os molesté, considerando que es mi convicción la que habla; que hablo como republicana, pero como republicana que ante un ideal lo defendería hasta la muerte; que pondría, como dije ayer, la cabeza y el corazón en el platillo de la balanza, de igual modo que Breno colocó su espalda, para que se inclinara en favor del voto de la mujer, y que además sigo pensado, y no por vanidad, sino por íntima convicción que nadie como yo sirve en estos momentos a la República española”.

En un ambient tens, finalment es va realitzar la votació sobre l'article 34 del Projecte de la Constitució. L'article es va aprovar amb 161 vots a favor i 121 en contra, només quaranta vots de diferència, Espanya, concedia el vot a la dona, el sufragi femení. Clara Campoamor, després de lliurar una gran batalla en solitari davant el Parlament, va aconseguir el seu major triomf.

¹⁴⁴ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 164.

¹⁴⁵ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 168.

En aquest sentit, en matèria d'igualtat, però també en matèria de drets i llibertats de les dones, encara són molts els assumptes que causen polèmica. Anteriorment, hem fet referència al tema del divorci dins de l'àmbit de les responsabilitats familiars, a l'activitat laboral dins de l'àmbit de les responsabilitats empresarials i a l'actuació en l'esfera pública i política dins de l'àmbit de les responsabilitats en el poder. No obstant, cal destacar un altre tema que ja des de l'època de Campoamor, però encara avui, porta controvèrsia: l'avortament.

Ja, durant el segle passat la interrupció voluntària de l'embaràs era un tema que va causar polèmica, debat i discussions. Fins a la instauració de la Segona República Espanyola, només quatre països havien legalitzat l'avortament: Suïssa a l'any 1916, l'antiga Txecoslovàquia el 1925, Rússia el 1926 i el Japó el 1929¹⁴⁶.

A l'any 1937, un cop començada la Guerra Civil Espanyola, es va despenalitzar per primera vegada l'avortament induït a Espanya, quan a Catalunya es va publicar (el 9 de desembre del mateix any) la llei que permetia l'avortament lliure fins les 12 setmanes d'embaràs¹⁴⁷. El decret català establia com a causes justificades de l'avortament per raons terapèutiques, genètiques o ètiques. Dos anys més tard, però, un cop el bàndol franquista va fer-se amb el control de l'executiu de l'Estat, l'avortament es va il·legalitzar de nou. I això, va provocar que les dones es sotmetessin a pràctiques clandestines amb conseqüències nefastes per a la seva salut, i provocant en molts casos la mort.

Des dels sectors conservadors, s'ha estat en contra d'aquesta pràctica des dels seus inicis. Segons aquests, l'avortament era i és considerat una pràctica criminal i antinatural. En canvi, els sectors progressistes sempre l'han defensat, ja que configura un progrés social i advoca per l'exercici lliure de la pròpia sexualitat de la dona. Les postures "provida" i "proavortament" són encara avui dia dos fronts confrontats.

¹⁴⁶ Público. La Segunda República despenalizó el aborto con la ley más avanzada de Europa. 15-02-2014. Disponible a: <http://www.publico.es/actualidad/segunda-republica-despenalizo-aborto-ley.html>

¹⁴⁷ Público. La Segunda República despenalizó el aborto con la ley más avanzada de Europa. 15-02-2014. Disponible a: <http://www.publico.es/actualidad/segunda-republica-despenalizo-aborto-ley.html>

Precisament, el govern actual del PP, ha proposat diversos canvis en la llei de l'avortament. Canvis que limiten la llibertat i el progrés de la dona. Una de les esmenes que es volia fer a la llei en vigor, la Llei Orgànica 2/2010, de 3 de març, *de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs*, era prohibir a les menors d'edat, és a dir, a les noies de 16 i 17 anys avortar sense el consentiment dels seus pares.

Aquesta esmena va portar molta polèmica, molts grups feministes, associacions, partits polítics, diputats, representants polítics i sectors de la societat que estaven a favor dels drets i de les llibertats de la dona, es van pronunciar obertament en contra d'aquesta reforma. En tot el territori espanyol es van celebrar manifestacions i actes en contra d'aquesta, que limitava els drets individuals de les noies menors i el control sobre el propi cos. El govern del PP volia limitar aquesta llibertat tan personal, però en canvi, no va tocar altres llibertats que afecten a les noies d'aquestes franja d'edat com ara; contraure matrimoni, donar òrgans o fins i tot emancipar-se.

Tot i l'esforç que ha invertit el govern central per aprovar aquesta reforma a la llei en vigor, avui dia, encara no s'ha aprovat. Les manifestacions i els actes contraris a l'esmena han pausat el seu progrés. Aquest victòria momentània, demostra que la opinió de la població cada cop té més pes en la democràcia, i que la lluita en favor dels drets de la dona, a poc a poc, va aconseguint els seus fruits.

6.4 L'OBTENCIÓ D'UN IDEAL: REACCIONS CONTRA EL VOT

El dia 1 d'octubre, al finalitzar totes les intervencions dels diputats al Parlament es va procedir a la votació de l'article 34 del Projecte Parlamentari. Com ja hem dit abans, es va aprovar amb només quaranta vots de diferència i es va estipular de la següent manera¹⁴⁸:

“Los ciudadanos de uno y otro sexo, mayores de veintitrés años, tendrán los mismos derechos electorales, conforme determinen las leyes”.

¹⁴⁸ Article 34 dins del Títol II: Drets i deures dels espanyols, Capítol Primer: Garanties individuals i polítiques del Projecte Parlamentari de 1931. Disponible a: <http://www1.icsi.berkeley.edu/~chema/republica/constitucion.html>

Després de la votació, però, l'ambient al Parlament era tens, hostil i de confusió entre els diputats. Precisament per això, alguns d'ells van necessitar explicar el motiu del seu vot, és a dir, van necessitar justificar el què havien votat.

Una de les primeres explicacions sobre el seu vot la realitza el diputat del Partit Catalanista Republicà, Carrasco i Formiguera¹⁴⁹:

“Lo que no puede hacer la República es admitir aquí el principio de igualdad de derechos de los dos sexos y venir después a excluir el derecho de voto a la mitad de los ciudadanos españoles”.

Carrasco afirma que hagués estat impensable que el govern republicà negués el dret de sufragi a la dona ja que no hagués tingut sentit la votació, l'aprovació i la redacció de la igualtat de drets, per part dels diputats. A més, no va amagar la seva convicció religiosa i va argumentar que negar el vot a la dona perquè aquesta votaria el que digués el seu confessor, no era justificable¹⁵⁰:

“Aquí se ha dicho, ofendiendo nuestros sentimientos católicos, que se daría el voto a la mujer cuando se emancipase del confesionario; y yo digo que, en el buen terreno de la democracia y de la libertad, tenemos derecho al voto todos los que somos republicanos”.

El diputat Álvarez Buylla, company de partit de Clara Campoamor, havia començat una campanya en contra del vot de la dona on havia aconseguit arrastrar altres diputats i el propi Alejandro Lerroux, va votar en contra del sufragi femení ja que considerava que era un perill per a la República concedir aquest dret a les dones, un dret que no estaven preparades per efectuar correctament. Al concedir el dret a vot a les dones, s'havia traït a la República i al seu govern¹⁵¹:

“Yo he votado que no, porque creía que conceder el voto a las mujeres, lo digo sinceramente, era dar una arma en contra de la República, y como quiero defender la República, he votado que no. Claro está que al perder esta votación se ha inferido una puñalada [...] una puñalada tramera a la República”.

¹⁴⁹ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 178.

¹⁵⁰ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 178-179.

¹⁵¹ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 180.

Buylla va acabar la seva intervenció amb un advertiment a tota la Cambra, el diputat va avisar que la discussió del dret no s'havia acabat i que no es quedaria de braços creuats veient com es destruïa la seva apreciada República¹⁵²:

“Ahora bien, contra esta puñalada traperera, nosotros tenemos remedio: el peligro de la Iglesia; arrojando a las órdenes religiosas, hemos salvado el peligro de la votación de hoy. Y vosotros habréis de tener en cuenta que con la votación de hoy habéis puesto el fuego a la mecha”.

Al mes d'octubre, després de la primera votació sobre el sufragi femení, es va incorporar al Parlament Margarita Nelken, la tercera dona que en va formar part. Nelken era diputada pel partit socialista, però Nelken a diferència del seu partit, era contrària de la concessió del vot femení degut a la influència de l'Església sobre la dona, i així ho va argumentar en un dels seus primers discursos com a diputada¹⁵³:

“No hay una sola mujer española, católica prácticamente, es decir, una sola mujer que se confiese, que no haya sido interrogada por su confesor acerca de sus ideas políticas y acerca de la inclinación que ha de darles y que ha de procurar dar a las de cuantos la rodean”.

Nelken no negava que existissin dones capaces d'efectuar el vot per elles mateixes, sense cap mena d'influència de l'Església, però recordava que una votació no es podia guanyar perquè unes poques dones hagin participat en l'activitat i societat republicana¹⁵⁴:

“Disimularse la verdad con el ejemplo de aquellas mujeres que, en estos últimos tiempos, han participado, en España, en la actividad republicana, o han simpatizado ostentosa, visiblemente con ella, es una puerilidad. Una votación no es cuestión de calidad, sino de cantidad. Unas cuantas docenas de muchachas universitarias; unas cuantas docenas de muchachas afiliadas a las juventudes y agrupaciones socialistas, y que como tales han actuado con todo entusiasmo en las pasadas elecciones”.

Campoamor, amb l'aprovació del vot de la dona havia dividit el Parlament, l'havia dividit entre els partidaris i els detractors d'aquest dret. Precisament, Campoamor com a

¹⁵² Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 180.

¹⁵³ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 206-207.

¹⁵⁴ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 206-207.

artífex i per la lluita per aconseguir el sufragi femení, va ser objecte d'atacs per part dels contraris a la concessió del vot¹⁵⁵:

“Floreció contra mí un estado de agresividad parlamentaria acusado en ataques, no de principio y objetivos, sino personales y a veces bufones contra mi intervención, no sé si esperanzados en que la interrupción, la burla y el sarcasmo me hicieran enmudecer. [...] Y con todo el malestar que injustamente se me imponía los defendí”.

Campoamor, va remarcar que s'havia trobat sola, sense el recolzament del seu partit, defensant els seus ideals i que només podia comptar amb l'ajuda d'alguns diputats concrets que eren fermes i no van trair la seva ideologia i els seus principis (es referia al partit socialista, sobretot al diputat Manuel Cordero)¹⁵⁶:

“Fácil era darse cuenta del pensamiento de las diversas fuerzas preponderantes en la Cámara, yo era el eje accidental de los encontrados sentimientos y mi voz podía increpar a los desertores y recordar su deber a los leales. Sin la contemplación de la leal posición socialista,, yo me hubiera posiblemente limitado a una defensa académica, que afirmara y salvara mis principios; pero hubiera renunciado a una batalla, dura e inútil por pérdida de antemano”.

Un conjunt de diputats contraris al vot de la dona, s'havien unit per presentar una esmena a la Constitució per seguir amb la seva lluita contra el sufragi femení, si més no, pel seu aplaçament. Els detractors no van cessar la seva lluita, sinó tot el contrari, com que els partits de dretes es trobaven fora del Parlament, per tant, la situació pels partidaris del vot de la dona era més delicada i complexa. El dia 1 de desembre, el diputat Matías Peñalba, d'Acció Republicana, va proposar l'esmena que havien acordat. L'esmena va consistir en l'aplaçament del vot de la dona en les eleccions generals, l'aplaçament fins que no s'haguessin celebrat dues eleccions municipals¹⁵⁷:

“Algunos otros individuos de Acción Republicana, que constituimos un corro comentarista, convinimos en la necesidad de presentar en el momento oportuno un proyecto de disposición adicional a la Constitución, que reformara –no que destruyera, sino que reformara- la que acababa de votarse”.

¹⁵⁵ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 207-208.

¹⁵⁶ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 207-208.

¹⁵⁷ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 210.

Aquesta esmena va comptar amb el suport de Victòria Kent ja que la diputada creia que era imprescindible que s'efectuessin dues eleccions municipals i la conseqüent renovació dels ajuntaments perquè les dones poguessin votar en unes generals¹⁵⁸.

“La señorita Kent precisaba más el concepto exigiendo que se hubieran realizado dos elecciones municipales antes del comienzo de la efectividad del voto en las elecciones legislativas para la mujer. El propósito era idéntico, porque comprenderán los señores Diputados que yo contaba, al hacer mi proposición, con que las elecciones municipales, que habrían de renovar los Ayuntamientos, habían de forzosamente dos”.

Els diputats contraris del sufragi precisaven que no es tractava d'una derogació de l'article 34, sinó que només era una modificació, l'adhesió d'un article addicional per aplaçar el vot de la dona, l'objectiu principal ja expressat al Parlament durant el debat del sufragi el dia 1 d'octubre i anteriors¹⁵⁹:

“No se modifica sustancialmente la proposición, simplemente se refiere a una mención *nominatin* de la nueva ley Municipal, conforme a la cual habrán de verificarse dos elecciones para que puedan intervenir, en el uso del sufragio femenino, sus votantes”.

Campoamor es va alçar per rebatre l'esmena presentada per Acció Republicana i altres diputats. Però, no es va alçar a nivell individual ni com a defensora del vot de la dona, Campoamor va parlar en nom de la Comissió redactora i com a defensora de la Constitució, d'un article ja aprovat, aprovat feia exactament dos mesos¹⁶⁰:

“Me interesa mucho hacer constar que yo, aunque mujer y convencida de la justicia de ese derecho, no voy a defender el voto. Eso ya pasó. Yo voy a defender la Constitución. [...] Defender la Constitución votada por el Parlamento y oponerse- lo digo en principio, lo explicaré después- a todas las revisiones, las de la derecha y las de la izquierda y las de la Cámara”.

Campoamor, però, va recriminar als diputats que aquest debat i/o discussió ja estava tancat amb l'aprovació de l'article 34, i que precisament, si tenien alguna proposta o

¹⁵⁸ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 210.

¹⁵⁹ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 210-211.

¹⁶⁰ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 212.

proposició addicional l'havien d'haver exposat els dies o sessions que es debatia aquest article, el 34, o el dia en què es va presentar l'article 23 sobre la igualtat entre sexes¹⁶¹:

“Voy a contestar hoy a los argumentos y razones que apoya la enmienda, como primer firmante, el señor Peñalba, y no en realidad a sus argumentos, porque el señor Peñalba ha pronunciado un discurso que hubiera estado en su lugar el día en que se discutió el artículo 23, o el día en que se discutió el artículo 34, hoy ya aprobado. Voy, simplemente, por tanto, a decir por qué nos oponemos a que por algunos proponentes de la Cámara, dentro de la misma Constitución, se eleve, a la manera de los lacedemonios, un monumento al miedo”.

Precisament, aquest argument que va exposar Campoamor, aquesta apel·lació a la por era el que limitava el vot de la dona, és a dir, els diputats i grups contraris a la concessió del vot van apel·lar al perill per la República, però en realitat no era perill, era una pèrdua de poder en el govern republicà, i per tant, anteposaven els seus interessos polítics i parlamentaris a un dret fonamental, ja que a la dona no se li estava regalant res, senzillament se li estava atorgant allò que li pertocava com a ciutadana de ple dret. I, amb convicció, Campoamor, remarca que els opositors no aconseguiran modificar l'article ja que l'haurien de canviar per complet¹⁶²:

“Yo voy a decir que no hay manera de dividir, de separar, de modificar, de reformar el artículo 34 como no se reforme en su totalidad. Los que tienen miedo a los resultados electorales, los que nos traen la teoría pintoresca de que es preciso conocer las consecuencias para adoptar el principio –cosa que no sé cómo podrían realizar, y si hubieran cerrado las puertas a la concesión del sufragio universal todavía estaríamos en la época feudal o en la época absolutista-, serían consecuentes si trajeran una enmienda que dijera que los ciudadanos de uno y otro sexo no podrían votar en las elecciones legislativas hasta que estén renovados todos los Ayuntamientos.

Aquesta intenció de canviar la Constitució abans que fos aprovada per complet, segons Campoamor, era un desprestigi pel propi Parlament perquè era una pèrdua de credibilitat desfer un èxit com havia estat, la consecució del vot de la dona. Precisament

¹⁶¹Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 212.

¹⁶² Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 213.

aquests opositors pretenien realitzar allò que sempre havien criticat a la monarquia, la deslleialtat i traïció al poble en favor dels interessos del monarca¹⁶³:

“Y dibujábamos de esta manera la felonía de la monarquía, la felonía del rey. ¿Vais a empezar la Constitución deshaciendo lo que habéis votado días antes? Hacedlo si os atrevéis, señores Diputados, pero la responsabilidad será vuestra; la mujer habrá sido vencida materialmente en el disfrute del voto, en el tiempo que ha de ejercerle, pero quién será vencida moralmente e idealmente será la Cámara, serán las Constituyentes, será la Constitución, que nacerá con un vicio de origen [...] Hacedlo si osáis”.

Campoamor va seguir redundant en la mateixa idea, va exposar que ella mai atacaria el treball que s’havia fet amb la Constitució, ni tampoc la pròpia Constitució ja que era la legalitat, les lleis estipulades entres tots. Però, si per algun motiu s’hagués de reformar algun article, ho faria sempre que fos justificat i a partir de la legalitat, és a dir, seguint tots els passos i necessaris¹⁶⁴:

“Yo cumplo mis deberes en la política; y os digo que nunca atacaré esta Constitución más que por el camino legal y cuando se vea que alguna de las cosas aprobadas en ellas son susceptibles de reforma, que no van con el alma del pueblo español con sus intereses y sus ideales, entonces propugnaré su modificación, pero jamás levantaré bandera ni fuera ni aquí, ni siquiera he caído en la tentación, para demostraros vuestro error”.

Manuel Cordero, diputat per la minoria socialista i ferm defensor del sufragi femení, va intervenir en nom de la minoria per donar suport als arguments presentats per Campoamor i oposar-se totalment a l’article addicional presentat a la Cambra. Va titllar de lamentable la presentació d’una esmena a un article un cop ha estat aprovat pel Parlament¹⁶⁵:

“Hay en esto algo que yo considero verdaderamente anormal y expuesto, y es que, siguiendo este procedimiento que habéis elegido, todas las minorías que se consideran vencidas en diversas votaciones y en distintos aspectos querrán presentar enmiendas y artículos adicionales, condicionando todos los acuerdos de

¹⁶³ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 214.

¹⁶⁴ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 214.

¹⁶⁵ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 223.

la Constitución. Considero, pues, éste un precedente lamentable, una flagrante contradicción de la Cámara”.

Cordero, a diferencia de molts diputats, no anteposava els seus interessos polítics ni els del partit. Era plenament conscient de la perillositat que suposava donar el vot a la dona (quan encara es trobava molt pròxima a l'Església, però no ho considerava justificable per negar-li el vot) però creia que era del tot impensable negar-li el vot, perquè era una contradicció a la Constitució i a la població¹⁶⁶.

“Nosotros decimos que defendemos el voto de la mujer aun pensando que en los primeros tiempos pueda sernos negativo, porque lo mismo que hemos hecho en el caso de los trabajadores, aspiramos a realizar en el caso del sufragio de la mujer, comunicándole nuestras ideas ciudadanas, libres porque solamente con la funcion del sufragio se adquiere capacidad y competencia para el ejercicio del derecho y para el cumplimiento del deber”.

Amb la negació del vot a la dona, Cordero creia que era una mostra més de la desigualtat entre els dos sexes ja que els dos sexes tenien la mateixa capacitat per la participació ciutadana. I, fins i tot va plantejar la diferència de tracte o consideració entre l'home i la dona perquè en cap moment s'estava debatent el paper o el tracte de l'home¹⁶⁷:

“Se habla de que la mujer no tiene la suficiente capacidad civil para el ejercicio del sufragio. Se pone en duda su capacidad civil, o la capacidad política de la mujer. [...] ¿Por qué no hablar también de la capacidad, en todos los aspectos, de los hombres? ¿Es que no conocemos nosotros gran cantidad de casos en los cuales es el hombre el que lleva el hogar a la ruina y la mujer heroica la que salva la catástrofe familiar? [...] No admitimos tampoco, señores Diputados, que se siente el hecho de que el hombre, o la mujer, pueda tener el derecho para ser elegido y no para ser elector. [...] O tiene la capacidad de elegir, y si no tiene capacidad de elegir, tampoco la tiene para ser electo. Lo contrario implica una contradicción de conducta que, a mi juicio, no es aceptable”.

Abans de procedir a la votació de l'article addicional, Campoamor va tornar a alçar-se per realitzar la seva última intervenció a la Cambra sobre el sufragi femení. Clara

¹⁶⁶ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 224.

¹⁶⁷ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 223-224.

Campoamor va fer referència a la por dels partits polítics, a la condicionalitat del vot de la dona cap a altres partits polítics que no fossin els d'esquerres o progressistes¹⁶⁸:

“Una cuestión de tanta envergadura como la de no cortar el camino del derecho a más de la mitad de la raza, se ha tratado en este sentido: *la mujer votará bajo la égida del confesionario*; otros: *la mujer votará a los socialistas*. Es decir, que condicionas el voto de la mujer por miedo de que no os vote a vosotros. Este es todo vuestro contenido filosófico”.

La intervenció de Campoamor no va acabar aquí, va reiterar els seus arguments mitjançant una reflexió senzilla envers als detractors del sufragi, envers els qui condicionaven o aplaçaven el vot, ja que segons ella, s'havien equivocat d'estratègia per limitar o impedir la concessió del vot de la dona¹⁶⁹:

“Yo os digo con dolor: ¡¡qué suicida es ese contenido!”. Porque si lo creéis así, debías haberlo silenciado; pero olvidáis (y con palabras demasiado duras lo decía ahora el señor Peñalba) que los partidos extremos, el partido católico y el partido socialista, tienen un contenido universal, y si rechazáis a la mujer, si la desdenáis, si la postergáis, si decís, como ha dicho el señor Peñalba, que se opondría al triunfo de las clases medias, porque ellas representan la inteligencia y el trabajo, excluyendo ya a la mujer hasta del trabajo y de la inteligencia. [...] La respuesta que os dará dentro de cuatro años o de ocho años votando a los partidos que defendieron al recordar que vosotras la habéis rechazado. Nada más”.

Finalment, es va procedir a la votació de l'article addicional. La votació es va produir en un ambient molt convuls, crispat i sense els partits de dreta i conservadors ja que anteriorment havien decidit sortir del Parlament, és a dir, sense quaranta vots que ja havien estat favorables en la primera votació. L'article addicional va obtenir 127 vots a favor i 131 vots en contra, per tant, per només una diferència de quatre vots, en la tercera i última votació.

Aquesta diferència mantenia i reafirma la concessió del sufragi femení. Clara Campoamor, per tant, havia tornat a aconseguir la victòria en el vot de la dona, la victòria en el seu gran ideal, un ideal que va defensar amb totes les conseqüències.

¹⁶⁸ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 227.

¹⁶⁹ Fagoga, C. Saavedra, P. Pàgina 227.

L'article 34 del Projecte Constituent va acabar convertint-se en l'article 36 de la Constitució de 1931, i va quedar redactat de la següent manera¹⁷⁰:

“Los ciudadanos de uno y otro sexo, mayores de veintitrés años, tendrán los mismos derechos electorales conforme determinen las leyes”.

¹⁷⁰ Article 36 dins del Títol II: Drets i deures dels espanyols, Capítol Primer: Garanties individuals i polítiques de la Constitució de 1931. Disponible a: <http://www1.icsi.berkeley.edu/~chema/republica/constitucion.html>

PART III

Aquesta secció esdevé un epíleg del treball. En ella presentem l'estat en el qual es van quedar els avenços i el progrés aconseguits amb Clara Campoamor durant la dictadura de Francisco Franco. Moltes d'aquestes millores es van estancar, en el millor dels casos, o suprimir totalment, en el pitjor -i en la majoria-, a causa del caràcter autoritari del règim. A més a més, exposem una recapitulació dels punts més rellevants d'aquesta producció i les conclusions, connectades a l'actualitat, a les quals hem arribat un cop finalitzada la investigació del present treball.

7. LA DONA DURANT EL FRANQUISME

El Cop d'Estat fracassat del 17 de juliol de 1936, va deixar Espanya dividida en dos blocs: els partidaris de la Segona República i els militars rebels o aixecats (en contra). Aquesta divisió va comportar a una guerra, la Guerra Civil Espanyola (1936-1939), la qual va durar tres anys i va acabar amb el triomf de l'exèrcit o militars rebels sota el comandament del general Francisco Franco. Amb la victòria del bàndol rebel, a l'abril, s'instaura la dictadura de Franco, també conegut com el Franquisme o el règim franquista.

La dictadura va suposar un canvi radical en tots els sectors de vida espanyola, no un canvi radical en la història global, un canvi dràstic envers la dècada anterior, la qual va destacar per la seva ideologia progressista i igualitària. Per tant, podem dir que el règim franquista va tornar al caràcter tradicional de la societat. El règim va establir un partit únic, la Falange Espanyola y Juntas d'Ofensiva Nacional Sindicalista¹⁷¹ (FE de las JONS) la resta d'associacions i partits polítics van ser il·legalitzats. A més, els seus membres i dirigents van ser perseguits i empresonats. Molts personatges destacats de la Segona República, com ara Clara Campoamor, Victoria Kent, Manuel Azaña, Alejandro Lerroux, Lluís Companys, Josep Tarradellas, entre d'altres, van haver de marxar a l'exili i coordinar la resistència contra la dictadura des de l'estranger.

L'Estat era intervencionista, és a dir, era protagonista en la societat i la controlava d'una forma intensiva. Va promulgar lleis específiques per les dones ja que volia aconseguir un determinat ordre social, on els homes i les dones tinguessin un paper i un comportament concret, ben diferenciat, el que podem entendre com un comportament propi del seu

¹⁷¹ La Falange Espanyola va ser un partit polític format l'any 1933. José Antonio Primo de Rivera, fill del general Miguel Primo de Rivera, dictador espanyol (1923 -1930). Era un partit d'ideologia feixista i molt vinculat a la religió catòlica. L'Any 1934 es vincula amb les Juntas Ofensiva Nacional Sindicalista (JONS) fundades per Onésimo Redondo y Ramiro Ledesma , i el partit es converteix en la Falange Española y de las JONS. Va protagonitzar diferents atacs, conspiracions i agressions violentes envers el govern de la Segona República. Un cop acabada la Guerra Civil, Franco recolza la seva dictadura en aquest partit polític, és a dir, la FE i de las JONS (durant més de 40 anys) es converteix en el braç polític del règim franquista. El seu líder llavors era Caudillo, Franco, qui unificava tots els poders en la seva persona i només havia de respondre davant de Déu i la història. Quan Franco mort (1975) la FE i de las JONS pretén seguir amb el mateix ordre polític i actua amb violència en contra de la democràcia que s'estava instaurant. A dia d'avui, la FE i de las JONS encara existeix com a partit polític, tot i que molt minoritari (a les eleccions generals del març del 2008 va obtenir el 0,5% dels vots).

sexe. Totes aquestes noves reformes tenien un rerefons, intentar reprimir els canvis, els progressos i el reconeixement de drets com a ciutadanes que havien aconseguit les dones, durant la dècada anterior.

La política implantada pel general Franco no era única ja que en la majoria dels països europeus, també es trobaven governats per règims dictatorials que pretenien impedir l'emancipació de la dona ja que el seu progrés no encaixava en el model de societat que es volia implantar, segons afirmen Carmen Sarasúa i Carme Molinero al seu assaig, *Trabajo y niveles de vida en el franquismo: un Estado de la cuestión desde una perspectiva de género*¹⁷².

“Todos los regímenes contra-revolucionarios del periodo de entreguerras tuvieron entre sus objetivos impedir la emancipación femenina porque ésta cuestionaba la Sociedad orgánica que propugnaban. Se podría decir que combatir la emancipación de las mujeres era una de las formas más eficientes de combatir la libertad de los individuos que amenazaban la Sociedad *de orden*”.

L'emancipació femenina era considerada una gran amenaça al model social ja que suposava que la dona (si més no algunes dones) pogués qüestionar i actuar contra aquest model social que les relegava a un segon pla i els treia drets, progressos aconseguits i possibilitats de progrés. La llibertat era un dels drets més temuts perquè un individu lliure no està sota cap mena de control, ni d'estructura social. No ha d'actuar segons un patró, és lliure, té capacitat de decisió per si sol, i això amenaçava l'estabilitat social.

El model de societat, però, no es podia sostenir per si sol, i necessitava una institució que fos prou forta per poder basar-s'hi, que fos el principal punt de suport de l'Estat i que ajudés a estructurar la societat. La família va ser la institució clau degut al seu doble caràcter de control i d'estabilitat. Per primera vegada (des de la Revolució Francesa) l'estructura familiar s'anteposava a la llibertat, ja que els règims feixistes van convertir la família en l'element central de la seva política.

¹⁷² Molinero, C. Sarasúa, C. *Trabajo y niveles de vida en el franquismo: un Estado de la cuestión desde una perspectiva de género*. A, Borderies, C (editora). La historia de las mujeres: perspectivas actuales. Barcelona, 2009: Icaria Editorial. Pàgina 312.

Com a tots els feixismes europeus, la religió catòlica tenia un fort pes a Espanya, i precisament la vinculació estreta entre l'Estat i l'Església van facilitar aquest model de família i societat. Un model basat en la dona reclosa a casa, només treballant a la llar i ocupant-se dels nens, mentre que l'home era l'encarregat de mantenir-los a tots (nens i esposa). A més, la muller no tenia la mateixa posició ni el mateix pes que el marit, estava relegada sota les ordres del seu marit. Segons Carmen Sarasúa i Carme Molinero, el franquisme era considerat una benedicció de déu pels catòlics més conservadors, ja que establia un model social on les dones havien de practicar una cultura de reclusió, de renúncia i de sacrifici¹⁷³.

“Los estados nuevos de la Europa mediterránea encontraron en la cultura católica de la feminidad la fuente para defender los nuevos regímenes entre las mujeres a partir de la interiorización del eterno femenino: cultura de la clausura, de la renuncia, del sacrificio. A la vez, para la jerarquía eclesiástica, especialmente para sus componentes más conservadores, que en aquel tiempo eran los más amplios, estos regímenes eran una bendición del cielo”.

Molts catòlics conservadors consideraven una benedicció divina el tracte que se li atorgava a la dona perquè la dona havia estat castigada per Déu, havia de complir una condemna divina, i precisament per això havia d'estar sotmesa a l'home i parir amb el màxim dolor. Maria Teresa Gallego Méndez, argumenta que els feixismes europeus i sobretot el nacionalcatolicisme espanyol, van estipular una construcció de dona basada en la maternitat, és a dir, en què la dona només existia perquè havia de reproduir-se i cuidar els fills¹⁷⁴.

“Cualquier discurso religioso o político dirigido a la mujer hasta las leyes de distinto rango elaborados por el Estado, todo, incluyendo los valores sociales y culturales del franquismo, respondían a una concepción del mujer, cuya esencia era la maternidad. [...] La tradición cristiana ha mantenido hasta nuestros días la condena divina de la mujer a estar sometida al varón y parir con dolor”.

Aquests discursos no només són pronunciats per l'Església, podriem dir que l'Estat també en feia apologia, encara que fos d'una forma indirecta. L'Estat va aprofitar la

¹⁷³ Molinero, C. Sarasúa, C. *Trabajo y niveles de vida en el franquismo: un Estado de la cuestión desde una perspectiva de género*. A, Borderies, C (editora). *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. Barcelona, 2009: Icaria Editorial. Pàgina 315.

¹⁷⁴ Gallego, M.T. *Mujer, falange y franquismo*. Madrid, 1983: Taurus Ediciones S.A. Pàgina 161.

secció exclusiva per dones, l'anomenada Secció Femenina (SF) de la FE i de las JONS (creada l'any 1934 i dissolta l'any 1977 en plena transició democràtica) perquè aquestes es sentissin representades i participes del Moviment Nacional, alhora que actués com a portaveu estatal i estipulés un model de dona idoni pel franquisme basat en l'ideal de dona del nazisme alemany (veure l'apart de les organitzacions feministes). Des de la seva fundació, 1934, ha estat dirigida per Pilar Primo de Rivera, germana de José Antonio Primo de Rivera¹⁷⁵, fundador de la Falange Espanyola. La Secció Femenina va passar per diferents etapes fins a convertir-se en la institució de referència de la dona del Moviment Nacional.

La primera etapa comença durant la Segona República (1934-1936). Les dones, en un principi, havien estat excloses de La Falange degut al seu caràcter violent i terrorista, és a dir, degut a la lluita, ja que el combat no era un espai per a la dona. El mateix José Antonio Primo de Rivera, va crear un sindicat universitari, el Sindicat Espanyol Universitari (SEU)¹⁷⁶, per combatre la Federació Universitària Escolar (FUE)¹⁷⁷ que estava formada per la majoria d'universitaris que eren partidaris de la Segona República.

Les dones no podien afiliar-se a La Falange pel seu caràcter revulsiu, però a través del SEU es van poder unir al Moviment Nacional ja que prohibir l'entrada a un sindicat universitari, a unes universitàries, no tenia cap mena de lògica ni sentit. Pilar Primo de Rivera, i altres estudiants, van aprofitar-ho i van sol·licitar l'entrada al SEU, i partir del

¹⁷⁵ José Antonio Primo de Rivera va néixer a Madrid el 24 d'abril de 1903. És el primer fill del dictador Miguel Ángel Primo de Rivera. Com el seu pare, es va dedicar a la política i va fundar el partit polític de la Falange Española (FE, 1933) i en va ser el seu líder. La seva ideologia estava basada en el feixisme italià barrejats amb ideals catòlics. Va actuar contra la Segona República, i durant els primers mesos de la Guerra Civil va ser condemnat a mort per rebel·lió militar i per conspiració contra el govern republicà. Finalment, el dia 20 de novembre de 1936 va ser executat. José Antonio va ser considerat un màrtir i un símbol destacat durant el franquisme.

¹⁷⁶ El Sindicat Espanyol Universitari (SEU) es una organització sindical estudiantil universitari amb caràcter corporativista. Va ser creat durant la Segona República (a finals de 1933) pel màxim dirigent i fundador de La Falange Española, José Antonio Primo de Rivera. El SEU pot assimilar-se a altres sindicats feixistes d'Itàlia. El Sindicat pretenia fer difusió de la ideologia feixista, és a dir, de La Falange entre els universitaris i acabar amb la Federació Universitària Escolar (FUE) que dominava les aules.

¹⁷⁷ La Federació Universitària Escolar (FUE) es va fundar a la Universitat Central de Madrid, a finals de 1926 per Antonio Maria Sbert i altres estudiants per combatre l'hegemonia de l'Associació d'Estudiants Catòlics (AEC). Va ser molt important a la lluita, la rebel·lió i l'oposició contra la dictadura de Miguel Primo de Rivera i la monarquia d'Alfons XIII. Estava format per estudiants socialistes, liberals i progressistes partidaris de la República.

Sindicat es va crear la Secció Femenina, així van aconseguir la seva participació activa. La Secció Femenina, no va ser constituïda formalment fins el I Congrés Nacional del Sindicat (abril de 1935) .

Les tasques que desenvolupaven eren poc transcendents, però havien de realitzar totes i cadascuna que fossin ordenades pels líders de La Falange. Per exemple, s'ocupaven del recolzament als militants del partit, sobretot, als militants ferits ja que els havien de guarir. També als presos perquè feien de connexió entre ells, les seves famílies i el propi partit, segons explica Maria Teresa Gallego¹⁷⁸.

“La formación de una España grande e imperial requería una sólida base que solo la mujer puede crear en todo el ámbito de la vida, imprescindible para el engrandecimiento del Futuro Imperio Español. Consideraban funciones específicas e ineludibles de la Sección Femenina, en primer lugar, las actividades propagandísticas, así como la atención y visitas a heridos y detenidos y el apoyo a sus familias; y desempeñaría igualmente cualquier otra función que le fuera encomendada por el alto mando. [...] A lo largo de 1935, la Sección Femenina de la Falange se reduce a los límites de Madrid y a actividades sin trascendencia”.

Per poder realitzar i coordinar totes les tasques que se'ls ordenaven era necessària una estructura jeràrquica, piramidal. Havia un cap nacional, un cap provincial, un cap local i un cap de grup. L'any 1937 Francisco Franco es va apropiat el partit de La Falange, i ell mateix es va designar el cap nacional, i va designar Pilar Primo de Rivera com la seva transmissora oficial.

Amb l'esclat de la Guerra Civil (1936) es considera que comença la segona etapa de la Secció Femenina, i s'allarga fins la fi d'aquesta (1939). Fins al moment, segons dades de la mateixa Secció Femenina havien afiliades unes 2.500 dones (en tres anys d'existència) però al setembre d'aquest mateix any (dos mesos després de l'inici de la Guerra) es comptabilitzaven unes 80.000 dones¹⁷⁹. Aquestes dones estaven començant a construir una gran força política i social, que anys després centraria la formació de la pròpia dona.

¹⁷⁸ Gallego, M.T. Pàgina 29.

¹⁷⁹ Gallego, M.T Pàgina 47. Tot i que l'autora explica que aquestes dades poden ser inexactes i dubtoses perquè són estimacions realitzades per la pròpia Falange i al·leguen que havia moltes dones que no van voler firmar la sol·licitud d'ingrés a la SF però que estaven disposades a col·laborar.

Durant la Guerra, les dones no s'anaven unint a La Falange per sentiments polítics, s'unien per sentiments femenins, és a dir, perquè havien tasques indispensables que tradicionalment havien realitzat les dones, com ara la cura dels ferits als hospitals (es va obligar a treballar per La Falange a les infermeres titulades, a part que la SF oferia cursos ràpids per poder exercir d'infermera al front), la cuina (pels soldats i ajuda a la població del bàndol rebel), la costura (uniformes, banderes, jaquetes, banderes... pels soldats del front), la recol·lecció de menjar pel front (de tabac, aiguardent, caramels...), de neteja...

També, durant la Guerra, es publicaven circulars que obligaven a les dones a realitzar certes feines i activitats, degut al seu gran esperit de sacrifici i de servei. Una tasca obligatòria i prioritària, per exemple, era abastir el front i els soldats aixecats. A més, tenien l'obligació de conèixer els 27 punts i el jurament de La Falange¹⁸⁰ [Veure annex II]:

- “- Juro darme siempre al servicio de España.
- Juro no tener otro orgullo que el de la Patria y el de la Falange y vivir bajo la Falange con obediencia y alegría, ímpetu y paciencia, gallardía y silencio.
- Juro lealtad y sumisión a nuestros jefes, honor a la memoria de nuestros muertos, impasible perseverancia en todas las vicisitudes.
- Juro, donde quiera que esté. Para obedecer o para mandar, respeto a nuestra jerarquía del primero al último rango.
- Juro rechazar y dar por no oída toda voz del amigo o enemigo, que pueda debilitar el espíritu de la Falange.
- Juro mantener sobre todas la idea de unidad, Unidad entre las tierras de España. Unidad entre las clases de España. Unidad en el hombre y entre los hombres de España.
- Juro vivir en santa hermandad con todos los de la Falange y prestar todos los auxilios y deponer toda diferencia siempre que me sea invocada esta santa hermandad”.

¹⁸⁰ Jurament de La Falange Española. Memòria Civil. Disponible a:
<http://www.fideus.com/memoria%2028%20-%20fe%20-%20jons.htm>.

Les dones, a poc a poc, van anar guanyant importància i responsabilitats dins el partit. Algunes dones se'ls va encomanar tasques tan importants com atemptats contra personatges republicans destacats o encarregar-se de l'assistència bàsica (menjar, roba, sanitat...) a la població de ciutats i pobles ocupats. A més, van seguir oferint recolzament a les famílies dels soldats caiguts al front per defensar els ideals del Moviment, i la creació de nous orfenats degut a la gran quantitat de nens sense pares, a causa de la Guerra.

Ja, durant la segona etapa es veia que la Secció Femenina seria molt important en la vida de la dictadura, ja que era un organisme de control i de creació de la identitat de la dona que havia penetrat en la població degut a la seva activitat, i a la seva submissió sota les ordres del partit. Una institució fidel a La Falange i al seu líder.

La tercera etapa de la SF comença alhora que s'instaura la dictadura del General Franco, un cop acabada la Guerra Civil. Aquesta etapa està marcada per la Guerra, ja que comença i acaba durant el període de la Segona Guerra Mundial (1939-1945). Espanya es va mantenir neutral a la guerra que acabava d'esclatar ja que no tenia recursos, armes ni capacitat suficient per involucrar-se en una altra guerra. De fet, a Espanya es va iniciar la post-guerra, una de les èpoques més negres, dures, fosques i pobres del país. A més, la dictadura imposada es va tancar en sí mateixa, és a dir, va implantar una autarquia econòmica i es va aïllar de tot el context europeu (es van tancar les fronteres).

En plena post-guerra, i degut a la situació econòmica molt empobrida, la labor de la SF es va veure reduïda ja que no havia activitats cíviques ni tampoc oci. Tot i que comptava amb unes 600.000 afiliades, segons dades de la pròpia. L'any 1941, durant el V Congrés Nacional de la Secció Femenina de FE i de las JONS, la SF va ser reorganitzada per adequar-se a les noves necessitats socials i a les necessitats de la dictadura.

Les membres de la Secció Femenina tenien prohibit la participació en grups o activitats que no fossin d'Acció Catòlica (AC). Feliciano Montero, a *Origen y evolución de la*

*Acción Católica*¹⁸¹, la defineix com un model associatiu internacional amb particularitats nacionals, que es configura amb la relació i la influència dins de la dinàmica internacional, fundada durant els anys 20, va rebre influències de la italiana, la francesa i la belga [Veure annex III].

La SF i la AC van començar a intervenir conjuntament a l'hora d'unificar l'educació, es necessitava una reconstrucció social basada en l'estructura familiar que havia de ser home i dona passats pel sagrament del matrimoni i amb una única finalitat: portar nens al món¹⁸².

“Ciertamente, para el falangismo la mujer por sí misma no existe. [...] Sólo era vista como un instrumento reproductor, y como tal halagada y ensalzada en su destino, en función del ritmo reproductor deseado por el poder”¹⁸³.

Però, l'educació que rebien els homes i les dones estava totalment diferenciada, havia una coeducació, segons els sexe es rebia una formació o una altra, ja que la formació definia la identitat i tant homes com dones tenien una identitat diferent i pròpia per cadascun del sexes. I, si es podia, l'ensenyament es duia a terme en diferents edificis. Una segregació rigorosa i estricta entre nens i nenes. A la dona, se li ensenyaven només tres ciències: culinària, confecció i costura i economia de la llar¹⁸⁴:

“A la mujer se le reservaba el dominio exclusivo de estas tres ciencias supremas, para la gala y elogio de cualquier joven bien formada: culinaria, confección y costura y economía doméstica. Por lo demás, para dicha joven, la ignorancia es a veces un don inapreciable de los cielos. [...] El Ministerio de Educación ordenaba las condiciones básicas y específicas: en las escuelas de niñas brillará la feminidad más rotunda, procurando las maestras, con labores y enseñanzas apropiadas al hogar, dar carácter a sus escuelas...”.

Les funcions més destacades i importants de la SF van ser: la formació, la cultura, la premsa i la propaganda. Després de la seva reorganització, les principals activitats eren,

¹⁸¹ V.V. AA Clericalismo y asociacionismo católico en España, de la Restauración a la Transición: un siglo entre el palio y el consiliario. Universidad de Alcalá, Alcalá 2005. Capítol 5 per Montero, F. *Origen y evolución de la Acción Católica española*. Pàgines 133-159.

¹⁸² Domingo, C. *Coser y cantar. Las mujeres bajo la dictadura franquista*. Lumen ensayo. Barcelona, 2007. Pàgines 25-26.

¹⁸³ Gallego, M.T. Pàgina 162.

¹⁸⁴ Gallego, M.T. Pàgina 155-156.

sobretot, de formació de la dona. Formació en política i l'educació professional de les dones, la mobilització i formació de les seves afiliades, i la formació per la llar de les dones (pertanyien a grups d'educació i treball, i depenien de l'Estat).

L'activitat es feia mitjançant cursos, a l'anomenada Escola Municipal de la Llar. Aquests cursos que s'impartien a nivell nacional i regional, tenien unes assignatures obligatòries de caràcter tècnic: religió i moral, nacionalcatolicisme, puericultura, llar, cant i música i educació física. Pretenien formar la dona reclosa a casa de forma profitosa. Capacitar-la per donar valor al marit, transmetre disciplina als fills, per resar, i per practicar esport, segons explica Maria Teresa Gallego¹⁸⁵.

La Secció Femenina va contribuir de forma molt activa a la recuperació de la memòria ja que seleccionava uns llistats de llibres concrets (autoritzats pel règim), unes cançons concretes (nadales i cançons regionals) perquè no es podia permetre l'entrada d'idees contràries al règim. I, precisament per això la AC i la SF van crear la cultura del franquisme, estipulant el que es podia llegir i el que no, el que es podia veure i el que no, el que es podia escoltar i el que no, per evitar la creació d'opinions i idees progressistes o revolucionàries.

A part de crear una cultura pròpia, aquesta tasca, va servir de propaganda pel règim ja que es difonia la seva ideologia, i el model de societat que es pretenia imposar. A partir de la SF i AC, la dictadura va crear la societat desitjada: la dona submissa a l'ordre del marit i reclosa a casa, mentre l'home era el protagonista en l'espai públic i laboral. El franquisme va mantenir i va reforçar l'esquema de la societat patriarcal, present encara avui en dia.

Per molt que la tercera etapa es considera que acaba l'any 1945, la seva labor només acaba de començar ja que la SF (juntament amb la AC) no només es limitava a dir que es podia fer i que no, sinó que també va crear un cànons de bellesa (estipulant la perfecció de la dona a través d'una vestimenta determinada), un caràcter idoni per la dictadura (submissió), va dirigir la vida de les dones (sobretot a les dones casades), va establir una ajuda obligatòria als necessitats (servei social obligatori realitzat per les

¹⁸⁵ Gallego, M.T. Pàgina 78.

dones solteres), va crear la seva pròpia premsa (butlletins que estipulaven normes de bona conducta, d'elegància, d'ideologia permesa, d'activitats...).

És a dir, la SF i AC van ser les institucions encarregades de dirigir la vida social i política de les dones durant el franquisme, destruint de forma dràstica tots els progressos i avenços que havia tingut la dona durant la dècada anterior. Retornant a la dona al seu caràcter i comportament tradicional.

Les dones van perdre tota l'autonomia que havien guanyat durant la República, van perdre la presència en espais públics, van perdre la capacitat de prendre decisions per si soles, entre altres drets guanyats. Sobretot ho van perdre les dones casades, l'ideal d'una dona era casar-se però quan s'aconseguia aquest casament, la dona directament passava a estar súbdita a la voluntat del marit.

La dona era com una propietat més de l'home, havia d'acatar les ordres i estar sempre a la seva disposició. A més, necessitava la seva autorització per realitzar qualsevol transacció bancària, treballar, assistir a cursos educatius... L'espai de la dona era el de casa, el de la llar. Havia d'ocupar-se de les tasques de la llar i cuidar els fills, quants més millor ja que l'Estat premiava i ajudava a les famílies més nombroses [Veure annex IV]. La natalitat va augmentar i el nou ordre podia créixer des del principi, amb nous individus¹⁸⁶.

“El Estado Franquista puso en funcionamiento diversos dispositivos legales para reforzar la familia patriarcal, la gran agencia socializadora en el autoritarismo y en la sumisión, con dos objetivos prioritarios: incrementar la natalidad y excluir a la mujer del mercado de trabajo, recluyéndola en el hogar”.

Un cop les dones es casaven, començaven a estar excloses de la seva feina, és a dir, se les exclouïa del mercat de treball. L'Estat incentivava a la dona a punt de casar-se amb una quantitat econòmica, se la premiava, se li atorgava una quantitat de diners a canvi que renunciés voluntàriament al seu lloc de treball. Si no s'acollia a la renúncia, se l'obligava a demanar una excedència per tal de celebrar el casament i un cop es reincorporava al treball es legislava la tutela marital (és a dir, si el marit vol que treballi

¹⁸⁶ Gallego, M.T. Pàgina 172.

o no, ja que necessitava l'autorització del seu marit) o la discriminació salarial per ser una dona casada (les dones casades cobraven menys per realitzar la mateixa feina)¹⁸⁷:

“El personal femenino ingresado en la Banca con fecha posterior a la de 3 de marzo de 1950 deberá abandonar el trabajo en el momento que contraiga matrimonio, pero tendrá derecho a reingresar si se constituyera en cabeza de familia, por incapacidad o fallecimiento del marido. La Empresa le abonara en concepto de dote, una cantidad equivalente a tantas mensualidades como años de servicio haya prestado en el Banco, considerándose como año completo la fracción superior a seis meses. Las ingresadas con anterioridad a la fecha expresada pueden optar entre seguir en sus puestos o solicitar la excedencia por razón de matrimonio, con los mismos derechos establecidos en el párrafo anterior, salvo el de la dote, que perderán las que no hagan uso de la opción en el plazo de un año a partir de la celebración de las nupcias”.

Les dones casades, per tant, van perdre tots aquells drets i llibertats que havien guanyat uns anys abans. Els havien perdut en benefici del marit, ja que aquest controlava la vida de tota la família i s'encarregava d'abastir-la. Ara bé, les dones solteres també havien perdut drets i llibertats, però menys ja que no estan submises a cap home, i tenien certa capacitat de decisió. Però, aquest punt a favor se'ls girava en contra perquè socialment estaven molt mal vistes, es considerava que una dona quedava soltera quan tenia algun defecte i cap home la volia. Les solteres podien treballar, ja que s'havien de mantenir per elles mateixes, i s'encarregaven dels Serveis Socials. La SF i AC, és a dir, l'Estat les va designar perquè s'ocupessin de cobrir i ajudar als serveis socials que s'oferien¹⁸⁸.

“La nupcialidad y la posterior modernidad será recibida como un premio, mientras que la soltería será no sólo un castigo, sino también una evidencia de que no se es una buena española, a la que se le asociarían las intenciones tanto de estudiar como de trabajar, que, claro seguirán siendo vistas como subversivas. [...] Para convencer a aquellas que todavía no tengan claro su papel de madres y esposas en la vida lo más indicado es hacer que empiecen a destacar *voluntariamente* su papel como trabajadoras”.

¹⁸⁷ Llei de Reglamentacions del Treball del 16 d'octubre de 1942.

¹⁸⁸ Domingo, C. *Coser y cantar. Las mujeres bajo la dictadura franquista*. Lumen ensayo. Barcelona, 2007. Pàgina 112.

La vida de les dones, fins a finals dels anys 50, va estar marcada per la reclusió a la llar, pendent del marit i dels fills (amb el màxim possible de fills), i sempre estan a completa disposició. Va perdre l'autonomia, la llibertat per estar sotmesa al marit i a les seves ordres, fins i tot, va perdre el treball un cop es casava. Així ho estipulava la llei. Però, a partir de l'any 1961, la situació social va canviar.

El franquisme va evolucionar, o més ben dit, es va obrir a les influències exteriors. La dictadura va començar una procés d'obertura envers els països que l'envoltaven i les seves ideologies i va començar un procés de modernització industrial. Després de més de 15 anys vivint en una autarquia, la dictadura es va obrir a l'exterior, i per conseqüència, va canviar mínimament algun dels seus decrets o fonaments més arcaics.

El 22 de juliol de 1961 es va promulgar la llei que estipulava que no hi ha d'haver segregació segons el sexe, respecte la capacitat jurídica de les dones, si no respecte als seus drets i obligacions¹⁸⁹:

“La Ley reconoce a la mujer los mismos derechos que al varón para el ejercicio de toda clase de actividades políticas, profesionales y de trabajo, sin más limitaciones que las establecidas en la presente Ley”.

Aquesta llei 56/1961 no va entrar en vigor fins el dia 1 de gener de 1962, i va derogar totes les lleis o disposicions anteriors que la contradeien, i que promulgaven la diferencia entre sexes, com ara Llei de Reglamentació del Treball de 1942 (ja explicada anteriorment). Aquesta nova llei, 56/1961 va recollir un principi d'igualtat de sexes, encara que es mantenien diferències significatives, com ara que només tenia vigència per les dones solteres perquè les menors d'edat (21 anys) estaven sota la custòdia del pare, i havien de viure a casa dels pares fins als 23 anys (exceptuant si es casava). I, les dones casades es trobaven sota la custòdia del seu marit, per tant, aquest decret només es refereix a les dones solteres i amb una certa autonomia¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Llei 56/1961, de 22 de juliol, sobre drets polítics, professionals i de treball de la dona a la Secció I: Disposicions Generals. Article Primer. Publicat a «BOE» núm. 175, de 24 de juliol de 1961, pàgines 11004-11005. Disponible a: http://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-1961-14132.

¹⁹⁰ Ortiz, M. La mujer en la dictadura franquista. Universidad de Castilla-La Mancha. 2007. Pàgina 5. Disponible a: http://www.uclm.es/ab/humanidades/profesores/descarga/manuel_ortiz/mujer_franquismo.pdf

Als anys 60, la taxa d'activitat femenina va augmentar fins al 21%, és a dir, unes 2.200.000 de dones actives, ja que la llei va exemplificar els drets dels drets reconeguts a les dones. A poc a poc, es van anar eliminant les discriminacions legals que feien referència al treball femení remunerat.

Amb l'obertura de les fronteres, la conjuntura econòmica començava a canviar i a millorar, i per tant, la societat també, encara que lentament. Es va desenvolupar la indústria i això va generar un èxode laboral fort, és a dir, un èxode rural cap a la ciutat i cap a altres països per buscar feina. L'alfabetització va créixer entre la població, es va generalitzar ja que es considerava que els estudis eren importants i imprescindibles per aconseguir millors llocs de treball, estudiar per progressar. Aquesta idea es va propagar entre els joves, i precisament per això, moltes joves van accedir als estudis universitaris, sobretot durant els anys 70.

Durant el franquisme, les associacions feministes i el moviment feminista va estar perseguit, fortament atacat i reprimat. Les mostres de feminisme eren gairebé inexistents, i l'activitat, la poca activitat s'havia de dur a terme en clandestinitat. Les idees progressistes i innovadores van desaparèixer de l'espai públic, però clandestinament seguien sent presents. No es podia suprimir el progrés, però durant un gran període de temps (més de 40 anys) va estar limitat als espais familiars íntims i/o clandestins. La dictadura va atacar a qualsevol idea o pensament que anés en contra seva, només era legítim defensar els fonaments del règim, i del partit únic.

I, no és fins als anys 70, fins als últims anys de la dictadura, que el moviment feminista torna a recuperar la força (ens situem en la tercera onada del feminisme) i sobretot, pren força entre les estudiants universitàries. Van ser protagonistes de revoltes violentes i agitacions molt fortes. Van aconseguir que es revisessin i canviessin alguns textos jurídics, és a dir, les lleis que regnaven la societat.

Les joves estaven més formades acadèmicament que les seves mares, i aquesta diferència va suposar que cada vegada hi havia més dones involucrades, simpatitzants o col·laborades als partits polítics, associacions... van trencar amb el model tradicional i van crear el seu propi camí, amb certa autonomia dins l'àmbit familiar, ja que podien treballar amb garanties. Van haver de compaginar aquesta doble jornada laboral: la de la

llar i l'exterior (remunerada i amb un horari). Aquest va ser un auge en el moviment feminista, la concepció de progrés de la dona.

Amb la mort de Francisco Franco (20 de novembre de 1975) que s'aboleixen alguns dels decrets més representatius del règim com ara l'abolició dels drets maritals (la muller ja no és propietat del marit, pot prendre decisions per ella mateixa, és una relació d'igual a igual). Tot i la mort de Franco, la dictadura estava totalment preparada per seguir endavant. Com bé ho va definir el propi Caudillo, el futur de la dictadura *estaba atado y muy bien atado*. Però, durant els últims mesos, les revoltes socials contràries al règim havien augmentat de forma exhaustiva, manifestacions, vagues, atemptats... i cada vegada, sobretot la joventut, estava més en contra de la dictadura i es sentien més pròxims a altres ideologies prohibides dins del règim. Per tant, amb la mort del Caudillo, la dictadura es dona per finalitzada.

Precisament, l'any 1975, les Nacions Unides, el van declarar com l'Any Internacional de la Dona, per poder estudiar la situació que vivien les dones en tot el món. Les organitzacions feministes i les feministes ho van aprofitar per posar de manifest el retràs de les dones i la discriminació que patien en diferents àmbits socials. Per difondre el moviment que creixia i les seves preocupacions, les feministes i els defensors dels drets de les dones van utilitzar els mitjans de comunicació, exactament, la premsa escrita i la televisió ja que es van poder fer comparacions entre les situacions que vivien les dones en diferents països. I, posar en evidència i fer visible el retràs i la posició relegada, de segona que les dones vivien a Espanya, en un moment clau en la conjuntura política del país.

Les organitzacions feministes van començar a mobilitzar-se i unir-se per aconseguir més solidesa i projecció cap a la societat. Aquesta organització, va arribar al seu clímax durant la celebració de Les Primeres Jornades Nacionals per l'Alliberació de la Dona, durant els dies 6, 7 i 8 de desembre del mateix any a Madrid. Les jornades es van organitzar en debats i ponències que tractaven sobre el paper de la dona en diversos àmbits, com per exemple, la dona i la societat, l'educació, la família, el treball, entre d'altres.

8. CONCLUSIONS

L'obtenció del sufragi femení l'any 1931, va suposar un punt d'inflexió en la societat de l'època i una victòria a una gran i llarga batalla que lliurava el moviment feminista des de principis de segle. L'obtenció d'aquest vot, a Espanya, es pot personificar en una sola figura: Clara Campoamor. Campoamor va ser la seva principal instigadora, defensora i sempre va anteposar els drets de les dones a qualsevol interès dels diputats i dels propis partits.

Campoamor no defineix la seva persona com a feminista, però en canvi, si ho fa com a humanista. Tret molt significatiu ja que no posa per davant els drets de les dones als dels homes, sinó que pretén aconseguir la igualtat de drets entre els dos sexes, per establir una futura igualtat social sense discriminacions i diferències segons el gènere.

Però, Campoamor no es va dedicar sempre a la política. Abans d'entrar al Parlament com a diputada pel Partit Republicà Radical d'Alejandro Lerroux, va treballar com a telegrafista, però la seva professió era l'advocacia. No va ser fins a l'edat adulta, als 33 anys, que va començar a estudiar dret a la Facultat de Dret i un any després es va llicenciar (1924). Però no va ser fins al cap de dos anys, als seus 36, que va començar a exercir.

L'any 1931, el govern va aprovar el decret conegut com el "Decret de les Faldilles". Aquest permetia l'accés de les dones al Parlament, és a dir, les dones podien ser electes però no electores. D'aquesta manera, Campoamor es va convertir en la primera dona diputada al Parlament. Campoamor, com a diputada, va haver de lliurar diverses batalles en favor de la igualtat de drets entre ambdós sexes. Algunes de les lluites més rellevants van ser, en primer lloc, la que va haver de dur a terme quan va formar part de la Comissió redactora de l'Avantprojecte de la Constitució, en el qual volia excloure de l'article 23 les paraules *en principi*.

L'article provisor, expressava que la igualtat entre homes i dones només era possible i no segura, de manera que es podia discutir, estudiar i aprovar depenent de cada cas. Al Parlament, es va lliurar un debat sobre la redacció d'aquest article, molts diputats estaven en contra de suprimir aquestes paraules al·legant que la igualtat de drets ja

quedava garantida. Però, Campoamor es va enfrontar amb els detractors i va aconseguir modificar l'article per tal que es garantís la igualtat de drets, si més no, de forma jurídica.

El sufragi femení, també va ser un dels temes que va portar més polèmica i opinions contràries i antagòniques. El 18 d'agost de 1931, Campoamor va haver de respondre al seu company de partit, Álvarez Buylla, qui es va posicionar en contra del vot de la dona.

Campoamor va contestar-li amb el que va suposar el seu primer discurs al Parlament, (1 de setembre de 1931). També va significar el primer discurs exposat per una dona a la Cambra de Diputats, en el qual va criticar l'actuació d'alguns republicans, fins i tot del seu propi partit, que anteposaven els interessos dels seus partits als de la República. Campoamor va rebutjar la idea que concedir el dret polític a la dona era un perill per a la República, ja que considerava que era un progrés per a la dona i per a la democràcia .

També van ser un obstacle significant els enfrontaments que va tenir amb Victoria Kent, una altra dona que tenia escó al Parlament, en aquest cas, per al Partit Republicà Radical Socialista. Campoamor i Kent van tenir criteris diferents a l'hora de tractar temes que afectaven al sexe femení i al seu progrés, tals com el vot o la discussió d'articles de la Constitució -com el ja esmentat article 23 de l'Avantprojecte-. El fet que dues dones pensessin de forma desigual no suposava un impediment pels drets de les dones, sinó tot el contrari.

Finalment, una altra vicissitud i, potser, la més important, va ser la gran disputa pel vot de la dona. Aquest es va aprovar el dia 1 d'octubre de 1931, però els detractors van presentar diverses esmenes per suprimir-lo, modificar-lo o aplaçar-lo, i no va ser fins el dia 1 de desembre de 1931, que es va realitzar la votació definitiva sobre les esmenes. La esmena va ser rebutjada per només 4 vots de diferència (131 vots en contra i 127 a favor).

Aquests quatre vots de diferència van ser claus perquè les dones poguessin exercir aquest dret fonamental de la democràcia. Un dret que va fer possible que el 19 de novembre de l'any 1933 les dones espanyoles participessin en un procés electoral en igualtat de condicions que els homes, per primera vegada en la història.

Clara Campoamor entenia com a feminisme a allò partidari a la realització plena de la dona en totes les seves possibilitats. Considerava que el feminisme s'havia d'anomenar "humanisme", ja que ningú anomena "hominisme" al ple dret de realització de l'home. Com hem dit anteriorment, aquestes reflexions les va fer al seu llibre *Mi pecado mortal. El voto femenino y yo*, que publicat l'any 1936, deixà constància de la seva percepció de la lluita pel vot, de les satisfaccions i amargures que li va proporcionar.

Campoamor, no considerava que fos una obligació mostrar-se afí a cap partit polític, sinó que la lleialtat havia de ser envers les pròpies idees. Precisament per això, va lluitar per la seva causa i, a més, mai va tenir excessiu suport per complir els seus ideals. Campoamor va aconseguir l'èxit fruit de les seves pròpies accions, del seu propi diàleg i la seva oratòria.

Malgrat que després de les eleccions de 1933 es produís un gir en el Govern amb el triomf de les dretes agrupades entorn a la CEDA, Campoamor perdés el seu escó al Parlament i molts polítics de l'esquerra s'excussin i culpessin de la seva derrota al vot femení; la victòria de Clara Campoamor amb el vot femení va suposar un progrés molt important en la societat i un fet clau per accelerar el procés d'emancipació de la dona.

Uns anys més tard, però, el cop d'Estat antirepublicà liderat per Francisco Franco, que va tenir lloc el 18 de juliol de 1936 i va seccionar Espanya en dos blocs antagònics; configurats d'una banda pels partidaris de la Segona República, i els afins als militars insurrectes. Aquesta situació, la divisió d'Espanya en dues totalment contràries, va comportar l'inici de la Guerra Civil (1936-1939), la victòria del bàndol rebel i la posterior instauració de la dictadura franquista.

La dictadura va significar un retrocés per als drets i llibertats de la dona, i del propi conjunt de la societat. Es va establir un partit únic, la Falange Espanyola i de las JONS, (Junts d'Ofensiva Nacional Sindicalista) i la resta d'associacions i partits polítics van ser il·legalitzats. Els dirigents i els simpatitzants de la república van ser perseguits i empresonats, i per això, moltes personalitats destacades de la República, com la mateixa Campoamor, però també altres figures com Manuel Azaña, Alejandro Lerroux o Lluís Companys van haver d'exiliar-se.

D'aquesta manera, el règim franquista també va repercutir en la concepció del gènere femení. Els avenços aconseguits durant els anys anteriors es van veure reprimits. La dona va tornar a situar-se en un segon pla, relegada a les tasques domèstiques, l'Església, la reproducció i la conseqüent cura dels fills. L'autoritarisme de Franco va implantar un model de societat on la dona havia de ser una institució estàtica i sotmesa a la voluntat del gènere masculí. Va perdre tota l'autonomia que havia guanyat durant la República i va passar a considerar-se com una propietat més de l'home.

Amb la implantació del règim franquista, la posició de la dona, doncs, encara va quedar més soterrada i, de manera clandestina, al marge de la legalitat, van aparèixer organitzacions feministes en contra partida a la Secció Femenina, braç polític femení de la Falange, què es forjava un nou model de dona que encaixés amb els preceptes morals del Règim. L'any 1975 va tenir lloc la mort del dictador Francisco Franco i la dictadura, cada cop era més inestable, fracturada i dèbil. Coincidint amb aquest fet, l'any 1975 va ser declarat com l'Any Internacional de la Dona per les Nacions Unides, de manera que es pogués estudiar i afavorir la situació de la dona.

A més a més, aquell mateix any van sorgir revoltes socials contràries al règim que es van fer veure amb manifestacions, assemblees, vagues i, fins i tot, atemptats. Cada vegada, sobretot la joventut, però també la resta de la població, expressava el seu descontentament envers la dictadura recentment viscuda. Va iniciar-se el període anomenat com la Transició Democràtica, en què les institucions franquistes es van abolir i l'agenda política es va transformar. Amb la transició, els polítics van començar a tenir en compte l'estat de la dona en la societat i, per tant també els temes que les afectaven com el matrimoni, el divorci, els anticonceptius, el món laboral o l'educació. Les organitzacions feministes van consolidar-se i es projectaren en la societat.

Així doncs, les idees de Clara Campoamor, malgrat passar pel fosc període del franquisme, perduraren en un sector molt ampli de la societat, pel que quan es va redactar l'encara vigent Constitució de l'any 1978, ningú va qüestionar-se l'aprovació del vot femení. Les idees i el pensament de Campoamor havien marcat un abans i un després en la societat. No obstant, aquestes idees, avui dia encara estan limitades per les reminiscències masclistes que perduren del segle passat.

Tot i que avui en dia, davant la llei, els homes i les dones són iguals i, per tant, tenen igualtat jurídica, les dones segueixen vivint una situació de desavantatge, és a dir, segueixen desenvolupant un paper secundari en determinats contextos. Segons la Federació de Dones Progressistes, es donen tres tipus de diferències entre els homes i les dones: en les responsabilitats familiars, en les responsabilitats empresarials i en el poder. Tot i que en l'actualitat no hi ha cap llei que discrimini ni limiti els drets del sexe femení, encara perviu una desigualtat latent.

Les responsabilitats familiars, entre elles, les tasques de la llar i la cura dels fills, continuen sent desenvolupades per les dones. D'aquesta manera, un vast gruix de dones realitzen una segona jornada laboral extra a casa, després d'haver acabat la primera remunerada.

Cal destacar la situació actual del divorci, que també crea situacions de desavantatge pel sexe femení. Clara Campoamor, ja a l'any 1931 es va posicionar al seu favor i va advocar per convèncer als seus companys diputats que era un dret indispensable. En l'actualitat, la xifra de divorcis ha augmentat molt des de llavors. L'any 2013 es van divorciar a Espanya un total de 95.427 parelles, i es van separar 4.900, que sumem un total de 100.327 parelles. Un 48% d'aquestes parelles tenien fills menors d'edat al seu càrrec segons dades de el Institut Nacional d'Estadística (INE). Ara bé, el problema rau en si els dos cònjuges, davant aquesta situació de separació, són tractats d'igual manera. Sovint es diu que la dona és qui sempre surt guanyadora, però és així realment?

La majoria de vegades, és l'home qui queda lliure i s'allibera de tota responsabilitat i càrrega filial, ja que les criatures continuen sota la tutela de la mare. Per plasmar-ho amb dades, segons l'INE, l'any 2013 només en un 5,5% dels casos, va ser el pare qui es va quedar amb la custòdia dels fills i, en canvi, en el 76,2% de casos va ser la mare. Les dones, doncs, en el model social patriarcal en el qual encara ens veiem immersos, continuen sent les responsables de la maternitat i les que han de renunciar a altres aspectes de la seva vida, sovint, de la seva trajectòria professional¹⁹¹.

¹⁹¹ Dades extretes de la nota de premsa del 22 d'octubre de 2014: Estadística de Nulidades, Separaciones y Divorcios, Año 2013. Elaborat per el Institut Nacional de Estadística. Disponible a: <http://www.ine.es/prensa/np867.pdf>

En l'àmbit de les responsabilitats empresarials cal evidenciar que la dona va incorporar-se no fa gaires anys. Durant la Segona República Espanyola la dona es va anar involucrant en el món laboral, però amb l'arribada de la Guerra Civil i el posterior règim franquista, aquest procés de progrés i millora es va tornar a perdre. El procés d'incorporació de la dona a les universitats, que va iniciar-se les primeres dècades del segle XX es va tornar a esfondrar i, per tant, també es va ensorrar l'ocupació de dones dels llocs de treball.

El percentatge d'universitàries en l'alumnat de les facultats va créixer d'un 6% l'any 1931 a un 8% a l'any 1936¹⁹². Els anys republicans van significar un augment de l'alumnat femení que, tot i ser reduït, es va veure totalment ensorrat uns anys després per la corrent ideològica i legislativa de la dictadura franquista. En l'actualitat, en canvi, el panorama és ben diferent. La presència de dones a les facultats supera, en alguns casos, a la dels homes. Durant el curs 2010-2011, es van matricular a l'Estat espanyol 1.455.885 alumnes en estudis universitaris de grau i de primer i segon cicle, i d'aquesta xifra, 785.157 eren dones, el que representa el 53,9% del total¹⁹³.

De la mateixa manera, l'activitat laboral està formada de manera igualitària tant per homes com per dones. Segons dades de l'INE, al quart trimestre de l'any 2014 la població activa estava composta per 12.382,0 milions d'homes, i 10.644,9 milions de dones. Aquest fet, mostra la clara disposició i voluntat d'accedir al món laboral per part de les dones. L'ingrés al treball, els salaris, els horaris, els càrrecs de responsabilitat i d'altres incentius, encara no s'han acabat d'adaptar a la inserció laboral femenina i, per tant, les dones seguim vivint en un context de marcades desigualtats entre sexes en l'àmbit laboral.

Pel que fa a les desigualtats en les responsabilitats en el poder, tant d'institucions públiques com privades, cal dir que solen ser ocupats per homes, per exemple, la majoria de representats polítics solen ser masculins. L'any 1931, per primera vegada a

¹⁹² Núñez, M.G. *Trabajadoras en la segunda república*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. Madrid. 1989. Pàgina 308-329.

¹⁹³ Dades extretes de la nota de premsa del 28 de maig de 2012: Estadística de la Enseñanza Universitaria en España. Curso 2010/2011. Elaborat per el Instituto Nacional de Estadística. Disponible a: <http://www.ine.es/prensa/np712.pdf>

Espanya les dones van aconseguir entrar al Congrés dels Diputats amb tres escons femenins -Clara Campoamor, Victoria Kent i Margarita Nelken-. Actualment, hi ha 350 escons al Parlament o Congrés dels Diputats, dels quals 126 són ocupats per dones, representant un 36% del total. Amb aquestes dades, la progressió i la incorporació de dones són visibles, no obstant, la representació femenina continua sent inferior. Fet que demostra que encara queda camí per recórrer.

Així doncs, estem davant de la mateixa problemàtica de fons, la societat patriarcal està estructurada perquè sigui la població masculina, qui treballi, i la femenina qui s'ocupi de les obligacions de fora de l'oficina. D'aquesta manera, és difícil compaginar l'horari laboral - i més quan es té responsabilitat, que sovint implica més hores de feina- amb l'horari domèstic i familiar.

La dona ha canviat i la societat i les seves pautes també. La desigualtat entre gèneres ha minvat, però no suficientment. Així doncs, considerem que totes les diferències de gènere estan relacionades entre sí. I per això, Clara Campoamor, va apostar per defensar la igualtat de la dona en diversos àmbits a banda de l'aprovació del sufragi femení.

La lluita i l'esforç de Campoamor, doncs, va suposar un avenç decisiu per a la dona de la Segona República però també per a la dona de la posteritat, ja que les seves idees han romàs fins els nostres dies. A més a més, Clara Campoamor va ser una precursora del sufragi femení en l'àmbit internacional, ja que, per exemple, a Suïssa, no es va aprovar fins l'any 1971.

Per tant, Clara Campoamor, va significar un abans i un després en la concepció social de la dona. Va incentivar l'activisme feminista i, en definitiva, va suposar una peça clau en l'acceleració del camí cap a la igualtat entre homes i dones. Ara, però, no s'ha de desistir i pensar que està tot fet. Cal continuar progressant i arribar a la igualtat real.

9. BIBLIOGRAFIA

9.1 LLIBRES

- ❖ Caballé, A. *El feminismo en España. La lenta conquista de un derecho*. Cátedra. Madrid. 2013.
- ❖ Cady, E. *The Seneca Declaration of Women's Rights. Estats Units. 1848*.
- ❖ Campoamor, C. *El derecho de la mujer*. Beltrán. Madrid. 1936.
- ❖ Campoamor, C. *La revolución española vista por una republicana*. Plon. París. 1937.
- ❖ Campoamor, C. *Mi pecado mortal. El voto femenino y yo*. Horas y Horas. Madrid. 1936.
- ❖ Domingo, C. *Coser y cantar. Las mujeres bajo la dictadura franquista*. Lumen ensayo. Barcelona. 2007.
- ❖ Fagoga, C. Saavedra, P. *Clara Campoamor. La sufragista española*. Ministerio de Trabajo y asuntos sociales. Madrid .2007.
- ❖ Federación Progresista de Mujeres. *Nuevo Contrato Social de Mujeres-Hombres*. 1999.
- ❖ Folguera, P. *El feminismo en España. Dos siglos de historia*. Pablo Iglesias. Madrid. 2007.
- ❖ Folguera, P. *El feminismo en la era del cambio*. Historia 16 - Monográfico "La Mujer en España". Historia Viva. Madrid. 1988.
- ❖ Friedman, B. *La mística de la feminitat*. Norton. Nova Work.1963.
- ❖ Gallego, J. *De reinas a ciudadanas. Medios de comunicación, ¿motor o rémora de para la igualdad?*. Aresta Mujeres. Barcelona. 2013.
- ❖ Gallego, M.T. *Mujer, falange y franquismo*. Taurus Ediciones S.A. Madrid. 1983.
- ❖ Kirkpatrick, E. *The Chambers Twentieth Century Dictionary of the English Language*. Chambers. Londres. 1983.
- ❖ Lafuente, I. *La mujer olvidada. Clara Campoamor y su lucha por el voto femenino*. Temas de Hoy. Madrid. 2006.

- ❖ Llei de Reglamentacions del Treball del 16 d'octubre de 1942.
- ❖ Molinero, C., i Sarasúa, C. Capítol 8: *Trabajo y niveles de vida en el franquismo: un Estado de la cuestión desde una perspectiva de género*. A, Borderies, C. *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. Icaria Editorial. Barcelona. 2009.
- ❖ Montero, F. Capítol 5 *Origen y evolución de la Acción Católica española*. A, A.A, V.V. *Clericalismo y asociacionismo católico en España, de la Restauración a la Transición: un siglo entre el palio y el consiliario*. Universidad de Alcalá. Alcalá. 2005.
- ❖ Novoa, R. *Discurs del diputat pel partit minoritari*. Federació Republicana Gallega. Diari de les Sessions de les Corts Constituents de la Segona República Espanyola. Madrid. 2 de desembre de 1931.
- ❖ Núñez, M.G. *Trabajadoras en la segunda república*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. Madrid. 1989.
- ❖ Pardo, E. Citat a *Crónica de España*. Plaza y Janés. Barcelona. 1988.
- ❖ Redacció. *Diari El Liberal*. 30 d'abril de 1930.
- ❖ Societat de les Nacions Unides. Butlletí mensual. Volum XI N° 9. Setembre de 1931.
- ❖ VV. AA. *Historia de una conquista. Clara Campoamor y el voto femenino*. Área de Gobierno de Empleo y Servicios a la Ciudadanía. Madrid. 2006.
- ❖ VV.AA. *Mujeres, política y medios de comunicación. Homenaje a Clara Campoamor*. Fundación Audiovisual de Andalucía. Sevilla. 2008.

9.2 FONTS D'INFORMACIÓ EN LÍNIA

- ❖ Article 4 del Títol Primer: Del dret Electoral de la Llei Electoral per Diputats de les Corts i Regidors del 8 d'agost de 1907. Disponible a:
<http://www.ehu.eus/ituna/pdf/LegislacionElectoral1933.pdf> [Consultat el 12 d'abril de 2015]
- ❖ Article 4 (modificació) del Títol Primer: Del dret Electoral de la Llei Electoral per Diputats de les Corts i Regidors del 8 d'agost de 1907. Disponible a:
<http://www.ehu.eus/ituna/pdf/LegislacionElectoral1933.pdf> [Consultat el 10 d'abril de 2015]
- ❖ Article 14 (sinopsi) que forma part del Títol I: Dels drets i deures fonamentals, Capítol Segon. Drets i llibertats de la Constitució Espanyola de l'any 1978. Disponible a:
<http://www.congreso.es/consti/constitucion/indice/titulos/articulos.jsp?ini=14&tipo=2> [Consultat el 10 d'abril de 2015]
- ❖ Article 25 dins del Títol II: Drets i deures dels espanyols, Capítol Primer: Garanties individuals i polítiques de la Constitució de 1931. Disponible a:
<http://www1.icsi.berkeley.edu/~chema/republica/constitucion.html> [Consultat el 17 d'abril de 2015]
- ❖ Article 25 dins el Títol III: Les Corts, de la Constitució Espanyola de l'any 1931. Disponible a:
http://www.congreso.es/docu/constituciones/1931/1931_cd.pdf [Consultat el 19 d'abril de 2015]
- ❖ Article 27 dins el Títol I (primers cinc apartats): Dels drets i deures fonamentals, Capítol Segon. Drets i llibertats 1ª. Dels drets fonamentals i de les llibertats, Secció Primera: Dels drets fonamentals i de les llibertats públiques. Disponible a:
<http://www.congreso.es/consti/constitucion/indice/titulos/articulos.jsp?ini=27&tipo=2> [Consultat l'1 de maig de 2015]
- ❖ Article 34 dins del Títol II: Drets i deures dels espanyols, Capítol Primer: Garanties individuals i polítiques del Projecta Parlamentari de 1931. Disponible a:
<http://www1.icsi.berkeley.edu/~chema/republica/constitucion.html> [Consultat el 22 d'abril de 2015]

- ❖ Article 36 dins del Títol II: Drets i deures dels espanyols, Capítol Primer: Garanties individuals i polítiques de la Constitució de 1931. Disponible a: <http://www1.icsi.berkeley.edu/~chema/republica/constitucion.html> [Consultat el 21 d'abril de 2015]
- ❖ Article 36 dins el Títol III: Les Corts, de la Constitució Espanyola de l'any 1931. Disponible a: http://www.congreso.es/docu/constituciones/1931/1931_cd.pdf [Consultat el 15 d'abril de 2015]
- ❖ Article 53 dins el Títol IV: Les Corts, de la Constitució Espanyola de l'any 1931. Disponible a: http://www.congreso.es/docu/constituciones/1931/1931_cd.pdf [Consultat el 3 de maig de 2015]
- ❖ Article 58 Títol Quart: Del matrimoni, Capítol Primer dins la Secció Quarta: Dels drets i obligacions entre el marit i la dona, del Codi Civil de l'any 1889. Disponible a: <http://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1889-4763> [Consultat el 3 de maig de 2015]
- ❖ Article 60 Títol Quart: Del matrimoni, Capítol Primer dins la Secció Quarta: Dels drets i obligacions entre el marit i la dona, del Codi Civil de l'any 1889. Disponible a: <http://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1889-4763> [Consultat el 22 d'abril de 2015]
- ❖ Blasco, I. *La Sección Femenina y acción*
- ❖ *Católica: la movilización de las mujeres durante el franquismo*. 2005. Disponible a: <http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2173582> [Consultat l'11 de maig de 2015]
- ❖ Boletín Oficial del Estado (BOE). *Llei orgànica 2/2010, de 3 de març, de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs*. Suplement en llengua catalana, número 55. 04-03-2010. Disponible a: http://www.boe.es/boe_catalan/dias/2010/03/04/pdfs/BOE-A-2010-3514-C.pdf [Consultat el 29 de maig de 2015]
- ❖ Centro de Investigaciones Sociológicas. Barómetro de octubre. Estudio nº 2.914. Octubre de 2011. Disponible a: http://www.cis.es/cis/export/sites/default/-Archivos/Marginales/2900_2919/2914/Es2914.pdf [Consultat el 13 de maig de 2015]

- ❖ Congreso de los Diputados. El Congreso rinde homenaje a las mujeres parlamentarias de la Legislatura Constituyente. 28-11-2012. Disponible a: http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/SalaPrensa/NotPre?_piref73_7706063_73_1337373_1337373.next_page=/wc/detalleNotaSalaPrensa?idNotaSalaPrensa=8123&mostrarvolver=N [Consultat l'11 de maig de 2015]
- ❖ Conócenos. Instituto de la Mujer. Disponible a: <http://www.inmujer.gob.es/elInstituto/conocenos/home.htm> [Consultat el 14 d'abril de 2015]
- ❖ Constitución de la República Española. 9-12-1931. Disponible a: http://www.congreso.es/docu/constituciones/1931/1931_cd.pdf [Consultat l'11 de maig de 2015]
- ❖ Criado, M. J. El voto femenino y las parlamentarias de la república. Cupula Digital. Disponible a: <http://www.trampalia.es/consultaarticulos.asp?id=30> [Consultat el 13 de maig]
- ❖ Dades extretes de la nota de premsa del 28 de maig del 2012: Estadística de la Enseñanza Universitaria en España. Curso 2010/2011. Elaborat per el Instituto Nacional de Estadística. Disponible a: <http://www.ine.es/prensa/np712.pdf> [Consultat el 2 de maig de 2015]
- ❖ Dades extretes de la nota de premsa del 22 d'octubre de 2014: Estadística de Nulidades, Separaciones y Divorcios, Año 2013. Elaborat per el Institut Nacional d'Estadística. Disponible a: <http://www.ine.es/prensa/np867.pdf> [Consultat el 4 de maig de 2015]
- ❖ Dades extretes de la nota de premsa del 22 de gener de 2015: Encuesta de población activa, IV trimestre de 2014. Elaborat per el Institut Nacional d'Estadística. Disponible a: <http://www.ine.es/daco/daco42/daco4211/epa0414.pdf> [Consultat el 29 d'abril de 2015]
- ❖ Diario ABC. *Franco entrega el día de San José los premios nacionales de natalidad*. 14-03-1969. Disponible a: <http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1969/03/14/040.html> [Consultat el 15 de maig de 2015]

- ❖ Diario Público. *La Segunda República despenalizó el aborto con la ley más avanzada de Europa*. 15-02-2014. Disponible a:
<http://www.publico.es/actualidad/segunda-republica-despenalizo-aborto-ley.html>
[Consultat el 29 de maig de 2015]
- ❖ El Blog de Pedro Medina Sanabria. *Roberto Novoa Santos contra el voto a la mujer*. 10-03-2011. Disponible a:
<https://pedromedinasanabria.wordpress.com/2011/03/10/roberto-novoa-santos-contra-el-voto-a-la-mujer> [Consultat el 13 de maig de 2015]
- ❖ Elizondo, E. Mujeres presentes, mujeres representantes: la paridad política como medio y fin. *La mujer como sujeto de la acción política*. Sevilla, Centro de Estudios Andaluces, 2006. Disponible a:
https://books.google.es/books?id=HuqH1UXMIMAC&pg=PA45&lpg=PA45&dq=Mujeres+presentes,+mujeres+representantes:+la+paridad+pol%C3%ADtica+como+medio+y+fin&source=bl&ots=IR1sfy_9PI&sig=PNaZ2xklwtVZXk0L9UfphNX4T7A&hl=es&sa=X&ei=MFdrVaHyEomiU6CQgKgJ&ved=0CCIQ6AEwAA#v=onepage&q=Mujeres%20presentes%2C%20mujeres%20representantes%3A%20la%20paridad%20pol%C3%ADtica%20como%20medio%20y%20fin&f=false
[Consultat el 30 d'abril de 2015]
- ❖ El País. 15 Març 1977. Disponible a:
http://elpais.com/diario/1977/03/15/sociedad/227228405_850215.html [Consultat el 8 de maig de 2015]
- ❖ El País. Elecciones generales 2011. Congreso: Total España. Disponible a:
<http://resultados.elpais.com/elecciones/2011/generales/congreso/> [Consultat l'11 de maig de 2015]
- ❖ El Periódico. *Convocada una manifestació en contra la llei de l'avortament*. 27-2-2015. Disponible a: <http://www.elperiodico.cat/ca/noticias/societat/convocada-una-manifestacio-contrareforma-lavortament-3974424> [Consultat el 29 de maig de 2015]

- ❖ Freedman, E. *No turning back: The History of Feminism and the Future of Women*. 2002. Disponible a:
<https://books.google.es/books?hl=es&lr=&id=IDJGSUPCMXcC&oi=fnd&pg=PR7&dq=history+of+feminism&ots=HqcXI6f8lV&sig=6z6WgbGxxYO4FCAO8jRSG5TWN8Y#v=snippet&q=gender&f=false> [Consultat el 29 d'abril de 2015]
- ❖ García, J.J., Frutos, L. *Mujeres, Hombres y participación política. Buscando la diferencia*. Universidad de Murcia. Murcia. 1999. Disponible a:
<http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=760071> [Consultat el 25 d'abril de 2015]
- ❖ Gomes, S. Martí, C. *La incorporación de la mujer al mercado laboral: implicaciones personales, familiares y profesionales y medidas estructurales de conciliación Trabajo-Familia*. 2004. Universidad de Navarra. Disponible a:
<http://www.iese.edu/research/pdfs/DI-0557.pdf> [Consultat el 19 d'abril de 2015]
- ❖ Gran Enciclopedia Aragonesa. Sindicato Español Universitario (SEU). Disponible a:
http://www.enciclopedia-aragonesa.com/voz.asp?voz_id=11796 [Consultat el 13 de maig de 2015]
- ❖ Inici. Ca la Dona. Disponible a: <http://www.caladona.org/> [Consultat el 12 d'abril de 2015]
- ❖ Jiménez, F. *Clara Campoamor: una mujer un voto*. El Mundo. 26 d'abril de 1998. Disponible a:
<http://www.segundarepublica.com/index.php?opcion=2&id=44> [Consultat el 9 de maig de 2015]
- ❖ Jurament de La Falange Española. Memòria Civil. Disponible a:
<http://www.fideus.com/memoria%2028%20-%20fe%20-%20jons.htm> [Consultat el 28 d'abril de 2015]
- ❖ Líneas de Acción. Instituto de la Mujer. Disponible a:
<http://www.inmujer.gob.es/elInstituto/lineasAcciones/home.htm> [Consultat el 28 d'abril de 2015]

- ❖ Llei 56/1961, de 22 de juliol, sobre drets polítics, professionals i de treball de la dona a la Secció I: Disposicions Generals. Article Primer. Publicat a «BOE» núm. 175, de 24 de juliol de 1961. Disponible a: http://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-1961-14132 [Consultat el 5 de maig de 2015]
- ❖ Los Ojos de Hipatia. Federación Universitaria Escolar. Disponible a: <http://losojosdehipatia.com.es/educacion/federacion-universitaria-escolar/> [Consultat el 13 de maig de 2015]
- ❖ López, L. *La presencia de la mujer en la universidad española*. Universidad Pablo de Olavida. Sevilla. 2002. Disponible a: <https://www.google.es/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCIQFjAA&url=http%3A%2F%2Fdialnet.unirioja.es%2Fdescarga%2Farticulo%2F2480643.pdf&ei=NfxqVeipLsX2UrvrgLAP&usg=AFQjCNGTUiD6n9Fr6UdpnoZ4MtwJJKrF0w&sig2=Gj0BaPHQ2VIA75dpYANeBA> [Consultat el 17 de maig de 2015]
- ❖ Mañá, L. *La mujer olvidada*. Rádio y televisión Española (RTVE). 2011. Disponible a: <http://www.rtve.es/alacarta/videos/clara-campoamor-la-mujer-olvidada/clara-campoamor-mujer-olvidada/1041185/>
- ❖ Martínez, M. J. *Las mujeres y la segregación laboral en la Unión Europea*. Universitat del País Basc. Disponible a: http://www.upo.es/congresos/export/sites/congresos/economiafeminista/documentos/area3/Mjose_Martinez.pdf [Consultat el 2 de maig de 2015]
- ❖ Montero, F. *Origen y evolución de la Acción Católica Española*. Universidad de Alcalá. Disponible a: https://www.google.es/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCIQFjAA&url=http%3A%2F%2Fdspace.uah.es%2Fdspace%2Fbitstream%2Fhandle%2F10017%2F8832%2FOrigen%2520Evoluci%25C3%25B3n.pdf%3Fsequence%3D1&ei=-QNrVYmxJcavU53_gbgM&usg=AFQjCNFp_UQ-G-bYVz_9wsySbrC4Ewmgag&sig2=Er_qnku6kH8Vt94OHP5MzQ [Consultat el 17 de maig de 2015]

- ❖ Navarra Confidencial. La aprobación del voto femenino. 1-10-2008. Disponible a: <http://www.navarraconfidencial.com/2008/10/01/la-aprobacion-del-voto-femenino/> [Consultat el 13 de maig de 2015]
- ❖ Ortiz, M. *La mujer en la dictadura franquista*. Universidad de Castilla-La Mancha. 2007. Disponible a: http://www.uclm.es/ab/humanidades/profesores/descarga/manuel_ortiz/mujer_franquismo.pdf [Consultat el 30 d'abril de 2015]
- ❖ Puerto, T. *Voto mujer española: II República*. 2-03-2015. Disponible a: <http://www.teresafreedom.com/modules.php?name=News&file=article&sid=336> [Consultat el 13 de maig de 2015]
- ❖ Roig, R.M. *Las mujeres candidatas al Congreso de los Diputados (1979-2000)*. Universidad de Valencia. Valencia. 2006. Disponible a: <https://www.google.es/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCQQFjAA&url=http%3A%2F%2Fdialnet.unirioja.es%2Fdescarga%2Farticulo%2F3235804.pdf&ei=6gJrVfXTJYGmUMnNg2A&usq=AFQjCNGEuS4FybGxWVrtPKchYKqAK8mqUw&sig2=VqqzhYEOqUD4pG9qukT9Zw> [Consultat el 30 d'abril de 2015]
- ❖ Valcárcel, A. *Qué es y qué retos plantea el feminismo*. Urban red 12 mujer ciudad. 2004. Disponible a: <http://ameliavalcarcel.es/wp-content/uploads/2014/01/que-es-y-que-plantea-el-feminismo.pdf> [Consultat el 9 de maig de 2015]
- ❖ Varas, P. *Las reglamentaciones de Trabajo y las ordenanzas laborales*. Universidad Complutense de Madrid. Madrid. 1999. Disponible a: <http://revistas.ucm.es/index.php/CRLA/article/view/CRLA9393220227A> [Consultat el 3 de maig de 2015]

ANNEX

TREBALL DE FI DE GRAU

ANNEX

Clara Campoamor i la seva lluita pel sufragi femení: La rellevància actual d'una dona oblidada

Eva Alzaga Dalmases i Nadina Cisa Ribas

02/06/2015

Dossier complementari del Treball de Fi de Grau, Clara Campoamor i la seva lluita pel sufragi femení. En aquest dossier hi consten els 5 annexos que conté el treball. La major part d'aquest són els discursos dels diputats al Parlament, citats en el cos del treball.

ÍNDEX

ANNEX I: Entrevista a Juana Gallego.....	4
ANNEX II: Els 27 punts de la Falange Española	15
ANNEX III: Els 18 punts de la Sección Femenina	20
ANNEX IV: Premis de natalitat.....	21
ANNEX V: Els discursos dels Diputats al Parlament	22
➤ 1 de setembre de 1931:.....	22
❖ Primer discurs de Clara Campoamor al Parlament	22
➤ 29 de setembre de 1931:.....	30
❖ Esmena a l'article 34 per part del diputat Azcárate	30
❖ Victoria Kent a favor de l'esmena	31
❖ Primer enfrontament entre Campoamor i Kent.....	32
➤ 30 de setembre de 1931:.....	35
❖ Clara Campoamor en defensa del vot femení	35
➤ 1 d'octubre de 1931:.....	37
❖ Victoria Kent es posiciona contra el sufragi femení	37
❖ Segon enfrontament entre Campoamor y Kent.....	39
❖ Reaccions a l'aprovació del sufragi femení	45
Carrasco i Formiguera, a favor del vot	45
Alvárez Buylla, en contra del vot	46
Margarita Nelken, en contra del vot	46
❖ Resposta de Campoamor a tots als atacs.....	47
➤ 1 de desembre de 1931:.....	48
❖ Peñalba proposa una esmena a l'article 34	48
❖ Campoamor en defensa de la Constitució.....	50
❖ Manuel Cordero s'oposa a l'article addicional	58
Última intervenció de Campoamor sobre el sufragi femení	61

ANNEX I: Entrevista a Juana Gallego

Entrevista a Juana Gallego Ayala, professora titular de la Universitat Autònoma de Barcelona des de 1989. La seva línia principal d'investigació és Gènere i Comunicació. Va guanyar el Primer Premi de Comunicació de Masses convocat pel Consell Audiovisual de Catalunya (CAC) l'any 2001.

-Cuál es la situación actual de la mujer?

La mujer ha avanzado mucho, y si la comparamos con las mujeres de la época de Campoamor su evolución aun es más clara, más evidente. Pero no hace falta irnos tan lejos, comparando la situación actual de la mujer con la mujer de los años 50 o 60 el cambio es claro, han progresado. Por ejemplo, la situación legal, en el sentido que las leyes ya no discriminan de forma, aunque hay otro tipo de discriminación, pero no directamente por ser mujer te impiden u obligan a hacer unas determinadas cosas. Estamos hablando que el marco legal, se supone, que es igual entre hombres y mujeres. En el tema de la educación, creo, que también es igualitaria. Hablo en el sentido que los chicos y las chicas crecen, más o menos, con los mismos planteamientos educativos, hay coeducación, pero eso no quiere decir que hayan cambiado los contenidos, pero en las formas, más o menos, hay una igualdad. Una igualdad formal.

No hay nada que te impida ser lo que tú quieras, no hay nada que te impida ser piloto de aviación, trabajar y buscarte tu forma de vida, pero tampoco hay nada que te impida casarte y dedicarte a tu casa, es decir, en teoría, actualmente, las mujeres se han convertido en sujetos de pleno derecho. No como hace unos años durante el franquismo, donde las mujeres no podían conducir, o sacarse el carnet, ir al extranjero, sacar dinero, tener una cuenta. Actualmente no hay ningún tipo de restricción legal, ahora bien no quiere decir que haya igualdad entre hombres y mujeres en la sociedad, es decir, sigue habiendo desigualdad. Por lo tanto estamos hablando de una igualdad formal, legal, normativa pero no de una igualdad cultural, política, laboral... Se arrastra una situación de desventaja.

-Por qué existe aún esta situación de desventaja?

La respuesta es muy sencilla, porque aunque no lo parezca vivimos en una sociedad que todavía está bajo los patrones patriarcales. Ahora voy a publicar una columna en la revista *Capçalera* donde planteo que pese a todos los avances femeninos, el índice en el mercado laboral es alto, las mujeres trabajan casi todas. ¿Pero qué pasa? ¿Por qué no llegan a puestos más importantes?, la respuesta es clara, es porque las estructuras sociales no se han adecuado. Me explico, si las mujeres tienen que seguir trabajando y a la vez cuidando a los hijos, cuidando al marido, estar pendiente de la casa, comprando cada día, poniendo las lavadoras....

En definitiva tienen menos tiempo para dedicarle al trabajo, entonces es imposible seguir trabajando 8 o 10 horas al día, es imposible conciliar estas 8 o 10 horas de trabajo, y si eres jefa se supone que tienes aún más trabajo y por lo tanto más horas, y más responsabilidad. ¿Cómo se consigue conciliar este trabajo con todo lo otro? Ya no se puede hacer más, las mujeres no pueden hacer más de lo que hacen. Las mujeres están derrengadas, están cansadas, trabajan muchísimo en casa y fuera. Lo que ha fallado es que las estructuras siguen con el mismo patrón del laboral masculino, es decir, el patrón del hombre que llega a casa y se pone a leer el periódico.

Con lo cual mientras ese patrón empresarial no cambie, mientras haya que estar 10 horas en el trabajo y al llegar casa dedicarte a organizarlo todo, mientras eso no cambie, los hombres y las mujeres están en una situación muy diferente. Estas mujeres arrastran todo ese déficit. Las mujeres ya han hecho suficiente, ya no pueden hacer más. Tienen formación, tienen carreras universitarias, dominan idiomas, tienen de todo y hacen de todo pero si las estructuras sociales siguen siendo iguales y no cambien, no se puede hacer nada.

-Entonces, ¿para que una mujer pueda progresar en su vida laboral debe sacrificar su vida personal?

Exacto, ahí está la diferencia, un hombre no tiene que sacrificar nada, puede tener las dos cosas. Esto no es normal. Y solo se solucionaría si se cambiaran las estructuras sociales.

-Y estas estructuras sociales, ¿cómo se podrían cambiar?

Por ejemplo, haciendo entender a las empresas que hay que conciliar la vida personal con la vida laboral. Estoy hablando de una reducción de los horarios, eso sí, con el mismo salario. Que se pudiera trabajar menos horas, o conciliar el horario con el horario del marido, es decir, que el marido trabajara unas horas del día y la mujer otras. Hay muchas posibilidades de organizar la sociedad. La organización que tenemos no es la única posible.

-Y, ¿por qué crees que no se ha cambiado la estructura social?

Sinceramente creo que no se ha hecho porque el sistema patriarcal considera que las mujeres deben ir haciendo, es aquello de: que bien que lo hacen y dos golpecitos en la espalda, mientras no nos afecte a nosotros (a la organización empresarial) que vayan haciendo, como si se quieren tirar por un barranco, o trabajar 40 horas, pero mientras no toquen la estructura laboral.

Por lo tanto, son las mujeres las que han ido cambiando, las que han ido haciendo cosas y cada vez hacen más, pero llega un momento que es imposible hacer más. No puedes estar 20h al día trabajando, o trabajas o renuncias totalmente a tener hijos, a una vida mínimamente sensata y placentera. Todo el mundo quiere irse de vacaciones, pero parece que las mujeres no pueden, parece que siempre tienen que estar trabajando.

-Entonces, para ti ¿qué ha hecho surgir el machismo?

El machismo es algo que proviene desde el principio de la historia, se podría decir que es lo mismo que la sociedad patriarcal. La historia dice que los hombres toman el poder, se supone que las mujeres estarían encargadas de sostener la vida, la mujer manda en casa y depende, manda en casa en los asuntos secundarios, por lo tanto, estamos hablando de un poder relativo. Es verdad que la mujer ha ido tomando más poder, pero el poder en ninguna sociedad lo tienen las mujeres como tales, que yo sepa. Con eso no quiero decir que no haya algunas mujeres que mandan y que sean muy poderosas, pero como género las mujeres no han gobernado en ningún sitio todavía.

En relación a lo que decía, el otro día estuve hablando con una amiga que está haciendo un documental sobre las mujeres en Senegal. En las grabaciones del documental se ve como las mujeres se levantan a las claras de la mañana a buscar agua

en un pozo lejano, luego muelen grano, después, por supuesto, cuidan de los hijos, muchas de ellas están embarazadas (y con embarazos consecutivos) lo hacen todo. Y de mientras los hombres no hacen nada, no hacen nada porque las tareas masculinas han desaparecido, la tribu ya no caza, entonces la tradición dice que son las mujeres las que tienen que ir a buscar agua, moler el grano... y de mientras ellos toman te, o están sentados en la sombra de un árbol sin hacer nada, solo viendo como las mujeres están arraigadas de trabajar.

Esto es porque la estructura social lo permite y mira que sería fácil compartir las tareas y que los hombres fueran quienes vayan a buscar el agua. Pero no, no se puede partir, y solo porqué se hace así desde siempre, por tradición. No estoy diciendo que en nuestra sociedad estemos al mismo nivel, algunos hombres colaboran en las tareas del hogar, pero el gran grueso de los hombres no se implican en las tareas domésticas. Por lo tanto, las mujeres hacen dos trabajos y es imposible de mantener.

Y este es el motivo porqué las mujeres no llegan a ocupar puestos más importantes, porque les supondría trabajar más de 20h diarias entre sus dos trabajos, uno remunerado y el otro no. O renunciar al novio, amante, a los amigos... en beneficio del trabajo, y en cambio al hombre no se cuestiona nada de eso.

Por ejemplo, un hombre corresponsal que lo envían a Rusia, no hay ningún problema. O se va él solo o se lleva la mujer y los hijos, ningún problema. Pero y si la situación fuese al revés, ¿si fuese la mujer corresponsal a Rusia? ¿Qué haría el hombre? Pues la respuesta es simple, una mujer seguiría al marido a Rusia como corresponsal y en cambio el hombre no, porque él ya tiene su trabajo.

-Pero esto, no crees que ocurre por qué las mujeres son quienes lo aceptan?

Claro, claro. Esto existe porque es la mujer quien lo acepta, pero siempre hay una capacidad propia de decidir. Pero esa capacidad de decidir representa enfrentarse con el entorno a cada momento. Para empezar te tendrías que separar, porque si tu marido dice que no y tú dices que sí, no hay acuerdo.

-Y, en una pareja de lesbianas donde no haya ningún hombre?

En el caso que sean dos mujeres pasa lo mismo, tienen el mismo poder de decisión que en una pareja heterosexual. Y hay la misma división de roles, pero la diferencia está en qué las dos tienen la misma identidad y las mismas tradiciones. Tú sabes que tienes que lavar la ropa y tu pareja (mujer) también lo sabe. Y en cambio, un hombre lo sabe, pero espera a que su mujer se la lave.

-Cuando hablamos de mujer no solo nos referimos a esposa, sino también a la madre,¿ no crees que el problema está en la madre?

No se puede echar la culpa a la madre porque ella ha sido educada para hacer eso, y a la vez su abuela ha sido educada para lo mismo. El problema está en cada uno, en la decisión de uno. Yo, por ejemplo, he roto con esa historia. Hay algo colectiva, pero la mayor parte es individual. En la lucha social o en la lucha por la vida creo que hay un aspecto personal, evidentemente, pero también hay un colectivo. Por ejemplo, el hecho que no te importe lo que piensen los demás.

Esto para muchas personas es algo muy importante, como piense tu familia, como no satisfacer las expectativas que han puesto en ti, como desprenderte de los convencionalismos. Yo tengo 5 hermanas, todas casadas y con sus maridos. Yo no estoy casada, he sido madre soltera, era la oveja negra de mi familia, y eso significa una ruptura familiar, en el sentido de alejarte de tu familia. Aunque ahora me consideran “la reina del mambo”, pero cuando yo tenía 20 años y decía que me iba a ir, las caras y los murmullos eran constantes....

Y este es el motivo que puede hacer que no tomes tus iniciativas y que te olvides de aquello que quieres por el que dirán. Con esto quiero decir que hay una serie de cuestiones sociales que no dependen solo de tu capacidad, aunque naturalmente hay que tomar decisiones en un momento dado y romper con una norma.

-Hablemos del divorcio porqué es uno de los actos más machistas actualmente, ¿Por qué los hijos siempre son para la madre y el hombre queda libre de todo?

Volvemos a hablar otra vez de costumbres, de tradiciones. Cuando hay un divorcio los hijos son directamente para la madre, y la mujer tiene que seguir con el

trabajo, con su cuidado, con todo... y el hombre queda libre, solo tiene que mantener a sus hijos y en algún caso a la mujer. Pero eso es un arma de doble filo que se puede volver contra las propias mujeres. Por ejemplo, si un padre es responsable, razonable, tiene dinero... y no quiere perder el contacto con sus hijos, un juez puede otorgarle la custodia de los hijos perfectamente y dejar a la mujer más libre.

-Pero cuando le dan la custodia al padre, ¿no viene directamente asociada una idea que la mujer es una mala madre o ha hecho algo para que se la quiten?

Si, directamente. Pero esto pasa por las tradiciones porque la teoría social dice que los hijos son de las madres y por eso, si una madre pierde a sus hijos en el divorcio es porque no los merece porque no ha actuado bien, se los quitan por mala madre. Pero esto no debería ser así porque tanto el padre como la madre pueden tener la custodia, al fin y al cabo son sus hijos.

Eso sí, en principio, los jueces, siempre dan la custodia a la madre y esta arma de doble filo puede volverse en contra porque esta mujer no tiene la misma capacidad en la vida con dos, tres hijos o los que tenga. La idea perfecta seria que los hijos pudieran seguir teniendo la misma relación con los dos padres. Y si un padre quiere mantener la relación y estar presente en todo, tiene todo el derecho del mundo, no se le puede negar para nada la custodia compartida.

Aun que se tenga la custodia compartida, es muy raro que los hijos se vayan con el padre, ¿por qué?

Claro, porque la sociedad es así. El hombre trabaja, está educado para trabajar y el hogar le queda extraño. El trabajo doméstico, los niños... todo le queda raro y eso en realidad es aprendido. Todo lo relacionado con el hogar no es innato, es aprendido y los hombres/chicos pueden aprender igual que las mujeres/chicas. No hay el instinto maternal porque tú seas la madre tienes que hacerlo todo, no, eso se crea con el contacto cotidiano.

-Y cuando miramos las cuotas de las universidades (hay más mujeres que hombres estudiando), ¿crees que la sociedad cambiar?

Las mujeres estudian, empiezan a trabajar, pero llega un momento que tienen que elegir y priorizar y entonces, ya no pueden avanzar más y se quedan en puestos secundarios (salvo algunas excepciones). Que haya más mujeres estudiando en la universidad no cambia las cosas, no va a cambiar las cosas si no cambiamos la estructura de la sociedad patriarcal. El problema está de fondo. Hay que mirar las estructuras sociales, no es el cambio personal, individual, no mirar lo listas y buenas somos. Ahora hay que cambiar las estructuras, ya sabemos que somos buenas, pues hay que cambiarlo todo: el trabajo, los horarios, la dedicación... el diseño de las carreras... ¿Por qué hay que trabajar 12h diarias? Si con menos se podrían obtener el mismo rendimiento. Tenemos que tener claro que nuestra organización social no es la única forma de organizarla.

-¿Hay alguna forma de cambiar la sociedad?

Yo creo que sí, hay formas. La cosa es que se tiene que estar concienciada y mucha gente piensa que hay temas que no les tocan a ellos porque no les tocan de forma directa, son problemas que no me pertenecen o simplemente nunca se han sentido de esta forma. Pero aunque no se haya sentido discriminadas forman parte de un grupo humano, y de una sociedad, aunque personalmente no te hayas visto involucrada en ningún episodio de discriminación, los datos están ahí. Si las mujeres ganan menos globalmente es porque tienen menos puestos, menos responsabilidad, porque hay factores que lo determinan.

-Nos referimos a los salarios, ¿por qué existe la diferencia salarial?

No es que las mujeres ganen menos que sus compañeros de trabajo, el tema es que si tú comparas masas laborales de hombres y de mujeres globalmente considerado, los hombres ganan más que la masa salarial de las mujeres, pero no a nivel individual. Las mujeres cobran menos porque tienen peores puestos, menos salario, menos pluses de disponibilidad, de nocturnidad... por lo cual si tú juntas toda la masa salarial masculina acaba siendo mayor que la masa salarial femenina.

No es que sea un salario diferente entre hombres y mujeres por realizar el mismo trabajo (salvo casos especiales y discriminación). Ponemos por ejemplo una señora de limpieza en un hospital y un señor de la limpieza en el mismo hospital, hacen el mismo trabajo y cobran igual, pero ¿por qué el salario final del hombre es mayor? Porque por ejemplo, quizás puede tener un plus de fin de semana, de libre disposición, o es el jefe, es decir a la larga si juntas todos esos pluses los limpiadores acabaran cobrando más que las limpiadoras, que eso no quiere decir que individualmente ellas cobren menos.

-¿Cómo se podría acabar con esta discriminación en los medios de comunicación?

Los medios de comunicación son el cuarto poder en la democracia actual, es decir, los medios reproducen la sociedad y a la vez la producen. Depende de lo que se vea en los medios de comunicación se produce esa ideología y esa misma ideología se reproduce en los medios. Es muy difícil romper este círculo, salvo que se ejerza un periodismo crítico, que se busque el enfoque diferente a un reportaje, a una noticia, buscar otras formas posibles de dar a conocer la realidad, plantear otros temas, y poco a poco quizás se consiga cambiar.

-¿Y cuándo hablamos de deportes?

¡Uy! El tema de los deportes, no hay dinero para promocionar los deportes minoritarios o femeninos. Como no hay dinero no se patrocinan, como no se patrocinan, no se ven, como no se ven, no se patrocinan. Es un pez que se muerde la cola.

-No hablo solamente de las jugadoras y su discriminación, sino de arbitras que se dedican a ello profesionalmente y que son menospreciadas por el simple hecho de ser mujeres, ¿por qué crees que pasa?

Cuando una mujer se mete en el terreno que siempre ha sido de los hombres, los hombres se sienten atacados. Entonces, sienten como si una intrusa les estuviera quitando su lugar, entrometiéndose en un mundo que no les pertenece, se sienten amenazados. Si la arbitra se comporta como la niña mona, moldeable y que pasa desapercibida, no hay ningún problema, que vaya haciendo (como en la sociedad patriarcal).

La cosa está en cuando la arbitra se impone y dice que aquí mando yo, los hombres se rebotan en su contra y no quieren acatar su directrices y se meten con ella

solo por el hecho de ser mujer sin tener en cuenta su trabajo. Para que veas que la sociedad tan moderna que vivimos y tan avanzada sigue siendo una sociedad totalmente patriarcal.

-A la vez, por el hecho de ser mujer y dedicarte a un mundo de hombres, tienes las cosas más fáciles es decir, te promocionan para que llegues más lejos. ¿Esto no es una desventaja para la propia mujer?

Obviamente, esto establece una desventaja para los chicos y para las propias chicas, porque las chicas se están beneficiando por el simple hecho de ser chicas. El hecho de ser mujeres no significa que les están quitando el puesto a los hombres. El hecho de promocionar a las mujeres aún produce más rechazo en los hombres, por lo tanto, ayudar a la mujer en concreto vuelve a ser otra desventaja para ellas. A veces esta decisión se toma políticamente, es decir es una decisión política. En realidad es puro machismo, porque en el fondo no las estás beneficiando sino que las estás perjudicando.

-¿Cuáles crees que son las manifestaciones machistas más perjudiciales para las mujeres las estructurales (ley del aborto,...) o las simbólicas (la publicidad,...)?

Actualmente, las simbólicas son mucho más perjudiciales que las estructurales, las físicas, porque por ejemplo hoy en día una mujer que quiera abortar, aborta y esta tiene posibilidades de hacerlo, aunque tendría que ser sin la necesidad de pagar mucho, y tener el propio derecho a su cuerpo. Pero lo otro (las simbólicas) no lo puede controlar, es decir, el aparato simbólico que representa la idea, el ideal de mujer actual, eso no se puede controlar, ninguna de nosotras puede controlar eso. Actualmente en lo simbólico es donde se discrimina más.

-¿Por qué cuando llega el carnaval todos los hombres se visten de mujer?

Porque están reprimidos. Pero no solamente porque están reprimidos sino porque hacen burla, pero yo, no me disfrazo de hombre, no tiene ninguna gracia. El típico disfraz es ponerse una peluca, un par de tetas y ya está, lo importante son las tetas. Para un hombre es grotesco hacer de mujer, pero para una mujer hacer de hombre no es grotesco.

-En resumen, ¿es justificable la decisión de Victoria Kent en el año 1931 de negar el voto femenino en bien a la República?

Victoria Kent creía, honestamente, que las mujeres estaban muy influenciadas por la Iglesia y que si les daban el voto en aquel momento, iban a votar, influenciadas por sus maridos y cardenales. Entonces, estratégicamente ella consideraba que no les convenía darles el voto a las mujeres, siendo ella misma una mujer, siendo diputada y votada por hombres. No sé si es justificable pero yo, estaría con Clara Campoamor. Por más que las mujeres puedan votar en contra de una cosa o de otra, para mí prevalecería, el derecho femenino al voto. Y no si estratégicamente vamos a conseguir un resultado u otro.

-¿Entonces, la decisión de Kent fue egoísta?

No es que Victoria Kent estuviera en contra de otorgar el voto a las mujeres pero en aquel momento, creía que iba a perjudicar a la República. Pero claro, si ahora le damos el voto a los inmigrantes igual resulta que sale la derecha por decir algo, y entonces que, ¿no se lo damos? Por ejemplo, no les damos el voto porque podrían perjudicar el proceso soberanista, o sí, sí se lo vamos a dar porque van a beneficiar el proceso soberanista, es decir, se lo damos o no por cuestiones estratégicas.

Eso está mal, si son hombres, mujeres, de pleno derecho tenemos que darles el voto, tanto si van a votar una cosa como si van a votar otra. Esto sería la sociedad ideal. Cada persona un voto.

-¿Por qué en la Constitución de 1978 no se dudó en establecer el sufragio universal?

En los años 70 hubiera sido incomprensible negarle el voto a la mujer. A pesar de salir de una Dictadura Franquista de 40 años era impensable. Ya durante los últimos años del franquismo, las ideas progresistas entraron con más fuerza y la lucha a favor del voto femenino hubiera sido de campeonato. No se les hubiera ocurrido (negar el voto a la mujer).

-En esa época el nivel de alfabetización era mayor en mujeres que en hombres ¿por qué?

Porque las mujeres siempre han aprendido más, siempre han sido mucho más aplicadas, han ido a las escuelas de adultos. Solo tienes que ir a cualquier actividad, exposición...está lleno de mujeres. El otro día fui a un teatro amateur y todo eran mujeres. El reparto era cubierto por mujeres, los papeles del hombre eran interpretados por las propias mujeres.

ANNEX II: Els 27 punts de la Falange Española

Els 27 punts de la Falange Española y de las Junta de Ofensiva Nacional Sindicalista (JONS).

Nación, unidad, imperio.

1. Creemos en la suprema realidad de España. Fortalecerla, elevarla y engrandecerla es la apremiante tarea colectiva de todos los españoles. A la realización de esa tarea habrán de plegarse inexorablemente los intereses de los individuos, de los grupos y de las clases.
2. España es una unidad de destino en lo universal. Toda conspiración contra esa unidad es repulsiva. Todo separatismo es un crimen que no perdonaremos.
La Constitución vigente, en cuanto incita a las disgregaciones, atenta contra la unidad de destino de España. Por eso exigimos su anulación fulminante.
3. Tenemos voluntad de Imperio. Afirmamos que la plenitud histórica de España es el Imperio.
Reclamamos para España un puesto preeminente en Europa. No soportamos ni el aislamiento internacional ni la mediatización extranjera.
Respecto de los países de Hispanoamérica, tendemos a la unificación de cultura, de intereses económicos y de poder. España alega su condición de eje espiritual del mundo hispánico como título de preeminencia en las empresas universales.
4. Nuestras fuerzas armadas –en la tierra, en el mar y en el aire– habrán de ser tan capaces y numerosas como sea preciso para asegurar a España en todo instante la completa independencia y la jerarquía mundial que le corresponde.
Devolvemos al Ejército de tierra, mar y aire toda la dignidad pública que merece y haremos, a su imagen, que un sentido militar de la vida informe toda la existencia española.
5. España volverá a buscar su gloria y su riqueza por las rutas del mar. España ha de aspirar a ser una gran potencia marítima, para el peligro y para el comercio.
Exigimos para la Patria igual jerarquía en las flotas y en los rumbos del aire.

Estado, individuo, libertad.

6. Nuestro Estado, será un instrumento totalitario al servicio de la integridad patria.

Todos los españoles participarán en él al través de su función familiar, municipal y sindical. Nadie participará al través de los partidos políticos. Se abolirá implacablemente el sistema de los partidos políticos, con todas sus consecuencias: sufragio inorgánico, representación por bandos en lucha y parlamento del tipo conocido.

7. La dignidad humana, la integridad del hombre y su libertad son valores eternos e intangibles.

Pero sólo es de veras libre quien forma parte de una nación fuerte y libre.

A nadie le será lícito usar su libertad contra la unidad, la fortaleza y la libertad de la Patria. Una disciplina rigurosa impedirá todo intento dirigido a envenenar, a desunir a los españoles o a moverlos contra el destino de la Patria.

8. El Estado nacionalsindicalista permitirá toda iniciativa privada compatible con el interés colectivo, y aun protegerá y estimulará las beneficiosas.

Economía, trabajo, lucha de clases.

9. Concebimos a España en lo económico como un gigantesco Sindicato de productores.

Organizaremos corporativamente a la sociedad española, mediante un sistema de Sindicatos verticales por ramas de la producción, al servicio de la integridad económica nacional.

10. Repudiamos el sistema capitalista, que se desentiende de las necesidades populares, deshumaniza la propiedad privada y aglomera a los trabajadores en masas informes, propicias a la miseria y a la desesperación.

Nuestro sentido espiritual y nacional repudia también el marxismo. Orientaremos el ímpetu de las clases laboriosas, hoy descarriadas por el marxismo, en el sentido de exigir su participación directa en la gran tarea del Estado nacional.

11. El Estado nacionalsindicalista no se inhibirá cruelmente de las luchas económicas entre los hombres, ni asistirá impasible a la dominación de la clase más débil por la más fuerte. Nuestro régimen hará radicalmente imposible la lucha de clases, por cuanto todos los que cooperan a la producción constituyen en él una totalidad orgánica.

Reprobamos e impediremos a toda costa los abusos de un interés parcial sobre otro y la anarquía en el régimen del trabajo.

12. La riqueza tiene como primer destino –y así lo afirmará nuestro Estado– mejorar las condiciones de vida de cuantos integran el pueblo. No es tolerable que masas enormes vivan miserablemente mientras unos cuantos disfrutan de todos los lujos.
13. El Estado reconocerá la propiedad privada como medio lícito para el cumplimiento de los fines individuales, familiares y sociales, y la protegerá contra los abusos del gran capital financiero, de los especuladores y de los prestamistas.
14. Defendemos la tendencia a la nacionalización del servicio de Banca y, mediante las corporaciones, a la de los grandes servicios públicos.
15. Todos los españoles tienen derecho al trabajo. Las entidades públicas sostendrán necesariamente a quienes se hallen en paro forzoso.
Mientras se llega a la nueva estructura total, mantendremos e intensificaremos todas las ventajas proporcionadas al obrero por las vigentes leyes sociales.
16. Todos los españoles no impedidos tienen el deber del trabajo. El Estado nacionalsindicalista no tributará la menor consideración a los que no cumplan función alguna y aspiren a vivir convidados a costa del esfuerzo de los demás.

Tierra.

17. Hay que elevar a todo trance el nivel de vida del campo, vivero permanente de España. Para ello adquirimos el compromiso de llevar a cabo sin contemplaciones la reforma económica y la reforma social de la agricultura.
18. Enriqueceremos la producción agrícola (reforma económica) por los medios siguientes:
Asegurando a todos los productos de la tierra un precio mínimo remunerador.
Exigiendo que se devuelva al campo, para dotarlo suficientemente, gran parte de lo que hoy absorbe la ciudad en pago de sus servicios intelectuales y comerciales.
Organizando un verdadero Crédito Agrícola Nacional, que al prestar dinero al labrador a bajo interés con la garantía de sus bienes y de sus cosechas le redima de la usura y del caciquismo.
Difundiendo la enseñanza agrícola y pecuaria.
Ordenando la dedicación de las tierras por razón de sus condiciones y de la posible colocación de los productos.
Orientando la política arancelaria en sentido protector de la agricultura y de la ganadería.
Acelerando las obras hidráulicas.

Racionalizando las unidades de cultivo, para suprimir tanto los latifundios desperdiciados como los minifundios antieconómicos por su exiguo rendimiento.

19. Organizaremos socialmente la agricultura, por los medios siguientes:

Distribuyendo de nuevo la tierra cultivable para instituir la propiedad familiar y estimular enérgicamente la sindicación de labradores.

Redimiendo de la miseria en que viven a las masas humanas que hoy se extenuan en arañar suelos estériles, y que serán trasladadas a las nuevas tierras cultivables.

20. Empezaremos una campaña infatigable de repoblación ganadera y forestal, sancionando con severas medidas a quienes la entorpezcan e incluso acudiendo a la forzosa movilización temporal de toda la juventud española para esta histórica tarea de reconstruir la riqueza patria.

21. El Estado podrá expropiar sin indemnización las tierras cuya propiedad haya sido adquirida o disfrutada ilegítimamente.

22. Será designio preferente del Estado nacionalsindicalista la reconstrucción de los patrimonios comunales de los pueblos.

Educación nacional, Religión.

23. Es misión esencial del Estado, mediante una disciplina rigurosa de la educación, conseguir un espíritu nacional fuerte y unido e instalar en el alma de las futuras generaciones la alegría y el orgullo de la Patria.

Todos los hombres recibirán una educación premilitar que les prepare para el honor de incorporarse al Ejército nacional y popular de España.

24. La cultura se organizará en forma de que no se malogre ningún talento por falta de medios económicos. Todos los que lo merezcan tendrán fácil acceso incluso a los estudios superiores.

25. Nuestro movimiento incorpora el sentido católico –de gloriosa tradición y predominante en España– a la reconstrucción nacional.

La iglesia y el Estado concordarán sus facultades respectivas, sin que se admita intromisión o actividad alguna que menoscabe la dignidad del Estado o la integridad nacional.

Revolución nacional.

26. Falange Española de las J. O. N. S. quiere un orden nuevo, enunciado en los anteriores principios. Para implantarlo, en pugna con las resistencias del orden vigente, aspira a la revolución nacional.

Su estilo preferirá lo directo, ardiente y combativo. La vida es milicia y ha de vivirse con espíritu acendrado de servicio y de sacrificio.

27. Nos afanaremos por triunfar en la lucha con sólo las fuerzas sujetas a nuestra disciplina. Pactaremos muy poco. Sólo en el empuje final por la conquista del Estado gestionará el Mando las colaboraciones necesarias, siempre que esté asegurado nuestro predominio.»

Dado en Salamanca a diecinueve de abril de mil novecientos treinta y siete.

FRANCISCO FRANCO

Boletín Oficial del Estado

Burgos, martes 20 de abril de 1937, año II, número 182, páginas 1033-1034.

ANNEX III: Els 18 punts de la Sección Femenina

La Sección Femenina tenia uns fonaments, uns punts que totes les membres havien de conèixer, aprendre i obeir. En total n'eren 18 i definien el paper de la dona dins de la dictadura franquista:

1. A la aurora eleva tu corazón a Dios y piensa en un nuevo día para la Patria.
2. Ten disciplina, disciplina y disciplina.
3. No comentes ninguna orden, cümplela sin vacilar.
4. En ningún caso y bajo ningún pretexto te excuses a un acto de Servicio.
5. A ti ya no te corresponde la acción, anima a cumplirla.
6. Que el hombre que esté en tu vida sea mejor patriota.
7. No olvides que tu misión es educar a tus hijos para el bien de la Patria.
8. La angustia de tu corazón de mujer compénsala con la serenidad de que ayudas a salvar a España.
9. Obra alegremente y sin titubear.
10. Obedece, y con tu ejemplo enseña a obedecer.
11. Procura ser tú siempre la rueda del carro y deja a quien deba ser su gobierno.
12. No busques destacar tu personalidad, ayuda a que sea otro el que sobresalga.
13. Ama a España sobre todo para que puedas inculcar a otros tu amor.
14. No esperes otra recompensa a tu esfuerzo que la satisfacción propia.
15. Que los haces que forman la Falange estén cimentados en un común anhelo individual.
16. Lo que hagas supérate al hacerlo.
17. Tu entereza animará para vencer.
18. Ninguna gloria es comparable a la gloria de darlo todo por la Patria.

ANNEX IV: Premis de natalitat

El diari ABC el dia 14 de març de 1969 va publicar una notícia relacionada amb la natalitat, titulada: *Franco entrega el dia de San Jose los premios nacionales de natalidad*. El règim concedia premis i bonificacions a les famílies amb el major nombre de fills. Aquesta notícia no és única, senzillament és un exemple dels premis atorgats. Disponible a:

<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1969/03/14/040.html>

A B C. VIERNES 14 DE MARZO DE 1969. EDICION DE LA MAÑANA. PAG. 26.

TOLDER

TOLDOS
PARA TERRAZAS.
BALCONES.
ESTABLECIMIENTOS.
Resistentes.
Máxima calidad.

EDIFICIO COLUNGA

SUPERFICIES:
157 m²
172 m²
183 m²

4 y 5 dormitorios

ROSARIO PINO, 3, en a CAPITAN HAYA
Ley Castellana

PISOS EXTERIORES DE LA MAXIMA CALIDAD
Exentos de Contribución y Derechos Reales
Horas de visita:
De 10 a 2 y de 4 a 7, Domingo, de 10 a 2

PISOS

Piso primero, extraordinariamente alegre, todo exterior, Gutiérrez Solana, mejor zona sector derecha Generalísimo, 200 metros. — Dos superluciosos apartamentos amueblados, edificio Meliá Princesa, — Maravilloso, Niños de Balboa, 240 metros. — Paseo Habana, 217 metros. — Otro 115 metros. — Doctor Fleming, 205 metros. — Otro 60. — Rosales, 190 y 276 metros. — Maravilloso duplex colonia Retiro, 290 metros. — Alfonso XII, encima parque Retiro, 250 y 350 metros. — Islas Filipinas, 171 y 220 metros, vistas incomparables a jardines, viéndose además perfectamente la sierra. — Santuero, Castellana, 500 metros. — O'Donnell, 218 metros útiles más 190 de fabulosas terrazas con vistas excepcionales. — Zona aljardada Raimundo Fernández VIllaverde, 204 metros. — Logazas, 100 y 350 metros. — Victor Pradera, 382 metros. — Avenida Calvo Sotelo, 375 metros. — Paseo Prado, 280 metros. — Doctor Benavente, 185 y 300 metros. — García Morato, esquina Iglesia, 100 metros. — Goya, 135 metros. — Maravilloso, Viriato, 146 metros. — Alcañara, 240 metros. — Lista, 105 metros. — Alvaros de Bazena, 155 metros. — Todos estos pisos son eminentemente señoriales, dotados del máximo confort. — Detalladas notas explicativas en nuestra positiva exposición inmobiliaria. Solicitando por escrito las remisiones a domicilio.

EXCLUSIVAS RAMIRO
Goya, 58, 1.º

FRANCO ENTREGARA EL DIA DE SAN JOSE LOS PREMIOS NACIONALES DE NATALIDAD

Han sido concedidos los dos primeros al agricultor don Francisco Ojeda y al periodista don Jesús Frago del Toro

Un agricultor, un periodista, un militar y un ciego que actualmente no trabaja son los cabezas de familia que el próximo miércoles, día 19, festividad de San José Obrero recibirán de manos del Jefe del Estado los premios nacionales de natalidad 1969, concedidos por el Instituto Nacional de Previsión.

Los dos primeros premios nacionales han correspondido a don Francisco Ojeda Artiles y don Jesús Frago del Toro, y los dos segundos premios nacionales a don Ramón Fernández Lucas y don José Franco Jáñez. He aquí los datos familiares y profesionales:

Don Francisco Ojeda Artiles, de cincuenta y un años; profesión, labrador; casado con doña Amalia Suárez Pérez, vecinos de San Bartolomé de Tirajosa (Las Palmas de Gran Canaria). Han tenido diecinueve hijos, les viven dieciocho, de ellos dieciséis en el hogar, diez menores de catorce años.

Obtuvo los segundos y primeros premios provinciales en 1963, 66 y 68.

En el concurso del presente año le ha correspondido el primer premio nacional por mayor número de hijos habidos.

SEGUNDOS PREMIOS

Don Jesús Frago del Toro, de cuarenta y nueve años; profesión, periodista; casado con doña Luisa de Castro Ruiz, vecinos de Madrid. Han tenido y les viven dieciocho hijos, todos en el hogar, once menores de catorce años.

Presta sus servicios como redactor en el diario "Marca" y como empleado en Televisión Española.

En los convocatorias de los concursos de 1964 y 1965 obtuvo el segundo y primer premios provinciales; en 1967, el primer premio nacional por hijos vivos. En el del presente año le ha correspondido el primer premio por este concepto.

Don Ramón Fernández Lucas, de setenta y un años, casado con doña Nieves Torres Garrido, vecinos de Espinardo (Murcia). Han tenido diecinueve hijos, de ellos viven ocho en el hogar, que son los habidos de este segundo matrimonio y siete menores de catorce años.

Debido a su avanzada edad y encontrarse casi ciego, actualmente no trabaja, contando solamente para el sostenimiento del hogar con los ingresos que en concepto de limpiadores aportan su esposa y su hija Carmen, de dieciséis años, por un importe aproximado de 13.000 pesetas mensuales.

Este matrimonio obtuvo el primer premio provincial por la Delegación de Murcia y concepto de hijos habidos, en el concurso 1967.

Don José Franco Jáñez, de cuarenta y seis años, militar, casado con doña Teresa Valcárcel Bazanta, vecino de Santander. Presta sus servicios como brigada del Ejército en el VI Depósito de la Remonta, sito en Páncastillo.

Han tenido y les viven diecisiete hijos, todos en el hogar, de ellos once son menores de catorce años.

Este matrimonio fue premiado con el segundo premio provincial por hijos vivos en los concursos de 1964, 1966 y 1967.

LEY CASTELLANA SE VENDE PISO

Cuatro dormitorios, tres baños, servicios, "hall", salón y comedor, jardín y piscina para niños, garaje, trastero. Facilitadísima.

FUENTEMILANOS, núm. 2
(Puerta de Hierro)
Teléfonos 419 34 82-419 36 25

RENTA LIMITADA SE VENDE PISO
Tres dormitorios, dos baños, habitación y aseo de servicio, "hall", salón-comedor. Facilitadísima. Lujo máximo.

Ara. Gutiérrez Soto.
Cta. Bermúdez, núm. 35 - OGEI
Teléfonos 419 34 82-419 36 25

PISOS - CANILLEJAS

Calle Canal del Bósforo, 19

LLAVE EN MANO
Armarios empotrados. Parquet. Cocina completa. Calor negro. Calidad. Facilitadísima de pago. Gastos mensuales mínimos

7€ AL OS

Señor
Canal del Bósforo
Canal de la Mancha
Avenida de Aragón

VENDEDORES-AS AUTOMOVILES

- Si tiene usted de 23 a 30 años, buena cultura general y carnet de conducir.
- Si tiene auténtica vocación por la venta.
- Si espera que sus ingresos sean función de su actividad.

LE OFRECEMOS:

- Un sueldo fijo y comisiones elevadas.
- La exclusividad de un territorio de venta.
- Un vehículo de servicio después de su formación.
- Un periodo de adaptación y preparación a nuestro cargo.

Presentarse, de 9 a 1, en:
GENERAL RICARDOS, 159.

Nota.—La formación técnica no es indispensable, pero no es tampoco un obstáculo.

PISOS EXENTOS

4 dormitorios - 3 baños

VERLOS:

CRISTOBAL BORDIU, 23

Teléfono 233 61 00

ANNEX V: Els discursos dels Diputats al Parlament

Recull dels discursos pronunciats al Parlament utilitzats per l'anàlisi de l'obra de Clara Campoamor i la seva rellevància.

1 de setembre de 1931:

Primer discurs de Clara Campoamor al Parlament

Clara Campoamor va ser la primera dona que va intervenir, com a diputada, a la Cambra dels Diputats. Ho va fer el dia 1 de setembre de 1931.

“Ciudadanos diputados, mucho vacilaba yo en elevar mi voz modesta en la Cámara, creyendo que mi deber estaba en intervenir tan sólo en momentos en que me fuera imposible dejar de hacerlo, y con este criterio me resistí el día anterior, cuando en la veintiuna parte, y aún menos, que de la labor de la Comisión me corresponde, sentía yo herido mi sentimiento al oír a don Basilio Álvarez cómo acusaba al proyecto de Constitución de frialdad. Lo he sentido de nuevo hoy cuando se ha elevado una voz en esta Cámara para decirnos -quién sabe por qué reminiscencia, en el fondo, de tipo católico- que la aportación de la mujer al Derecho político podría ser un peligro para la República, olvidando dos cosas... (*El señor Álvarez Buylla: No he dicho eso, señorita Campoamor; no la aportación, sino el voto*). Aportación por medio del voto, si quiere el señor Buylla, y ya está claro. Olvidando, repito, primero, el principio democrático que aquí estamos obligados a implantar, sin distinciones aristocráticas de ninguna clase, si el principio ha de prevalecer, y olvidando también que una vez más se repite el hecho eterno de que cada hombre define a la mujer a su manera, como la ven, no como ella es, porque hasta ahora no fue juzgada por normas propias, y es preciso dejarla que se manifieste para que por sus hechos se la pueda juzgar. (*Muy bien*).

Acusaba de frialdad al proyecto de Constitución don Basilio Álvarez en su oración encendida; yo me indignaba, porque precisamente, para mí, uno de los grandes valores del proyecto es su sentido de humanidad y su calor. Muchos artículos tiene el proyecto de Constitución en los que esto va recogido. Es el primero aquel sobre el que se discutió tanto en la tarde de anteayer y en la de hoy sobre la excepción de la pena de muerte. En la

Comisión se ha llegado al criterio de abolir la pena de muerte, y frente al principio, que alguien pudiera mantener (y ese alguien no importaría nunca, porque la Comisión es un todo orgánico), se ha declarado la excepción de aplicar la pena de muerte -dice el artículo, si no recuerdo mal-, excepcionalmente y en tiempo de según los pactos internacionales, a una de esas guerras llamadas de rapiña.

Se repitió el ataque en la tarde de hoy, y precisamente por un miembro, ya lo decía él, de nuestra minoría per que hablaba en nombre propio, pues ya se ha oído en esta Cámara al representante de la minoría a que pertenezco. Se hacía de nuevo la misma acusación a la Comisión, y yo sentía otra vez heridos mis sentimientos, porque recordaba todo lo que hay de cálido en el proyecto. Recordaba que, además de esos artículos, tenemos también el 7 que declara que España acata las normas universales del Derecho internacional; es decir, que declara leyes suyas todo lo que internacionalmente se elabora en defensa de los trabajadores, en defensa del niño, en defensa de la igualdad de los sexos. Decidme si este artículo, y los que hasta ahora he ido citando, tienen o no calor de humanidad; si una Constitución que los contiene y que es, además en el tiempo, la primera que los lleva en su letra y en su espíritu, merece ese dictado de frialdad de que se la acusaba en el salón, ante la indiferencia general de todos los señores Diputados.

Tiene además la Constitución el artículo 21, en que también se dan pruebas de sentimientos cálidos al consignar el respeto en todos los casos a la nacionalidad, puesto que ni siquiera privamos de ella a la extranjera casada con español, principio que se ha de respetar para la española casada con extranjero, y que sólo por voluntad podrá declinarla o negarla, porque reputamos como una de las cosa que más interesan a la ciudadanía el derecho de la nacionalidad, ese derecho que sigue al individuo como la sombra al cuerpo, según frase feliz de un tratadista. Y tenemos igualmente otro artículo en el proyecto de Constitución, el artículo 23, en que se dice que no será razón de privilegio el nacimiento, ni la clase social, ni la categoría, ni las creencias religiosas ni las ideas, y hay algo que se ha olvidado, hay algo que traigo yo con la firma de otros compañeros de la

Comisión socialistas y radicales, algo que votará seguramente esta Cámara, porque sólo por olvido puede haberse escapado la indelicadeza que supondría que un cónclave de varones no dijera también que no puede ser motivo de privilegio el sexo.

Traemos también el artículo 44, en que se dice que la República asegurará a todo trabajador un medio digno y decoroso de existencia, y traemos además el artículo 41, ese artículo que encendía, en parte, las iras de don Basilio Álvarez: el artículo 41, que nos habla de la igualdad de los sexos en el matrimonio, que nos habla del divorcio, de los hijos ilegítimos, de la protección que la República Española rendirá a la infancia y a la maternidad. ¡Ah, el divorcio! ¡Y qué querellas y qué lamentaciones suscita en la Cámara, unas por el principio, otras por el desenvolvimiento! ¡El divorcio! Debe recordarse por todos aquella frase irónica de Montesquieu: “He visto matrimonios: buenos, muy pocos; deliciosos, ninguno”. Y bien, lo mismo la ley civil española que la ley canónica están hechas para matrimonios deliciosos. Y ahora le digo al señor Álvarez, como representante por su ropa talar de todos sus iguales que en la Cámara se sientan -y los sacerdotes tan bien o mejor que nosotros los abogados lo saben-, que hay una profunda piedad, que hay una profunda ternura en estatuir el divorcio en España, porque no hay matrimonios deliciosos, y es insensato querer condenar a la indisolubilidad del vínculo cuando no hay manera d que se soporten dos en la vida, arrastrando uno de los cónyuges, o tal vez los dos, el peso de esa cadena, a la manera como arrastraban antiguamente los presidiarios aquellas bolas de hierro que marcaban la perpetuidad de su pena. También os digo a vosotros que cuando os quejáis del ataque que suponéis contiene la Constitución para las ideas religiosas y sobre todo del divorcio, y éste es el punto de vista en que os colocáis para combatirlo, olvidáis que podréis aspirar a que la población civil respete vuestras creencias (proteged el sacramento tanto como queráis ¿quién va a negarlo?); pero a lo que no tenéis derecho es a imponer a todos vuestro criterio y vuestra voluntad. Ese fue siempre el error de la ley civil en España. Cuando en el proyecto de 1851 se discutió en esta Cámara el divorcio, que estuvo a punto de aprobarse, la ofensiva clerical lo impidió.

¿Por qué? Si teníais fe en las convicciones religiosas, si creíais que el sacramento había de primar sobre todo lo demás, ¿qué os importaba que el proyecto de divorcio pasara al Código? (*Muy bien, Aplausos*). Pero yo os lo voy a decir con una frase dura, que la digo porque no es mía -que a mí no me gustan las frases duras-, sino del señor Comas, comentarista: es que veáis que ibais a perder la clientela; es que el día que se instaure el divorcio habrá, si acaso, un matrimonio canónico, el primero; pero no será esto lo que impida a las gentes negarse a ser esclavos de una ley trascendida universalmente y que no puede, en nombre de ningún derecho, condenar y sellar a unión a muerte a dos personas que no pueden convivir. (*Aplausos*. Un señor diputado: ¡eso es radical! Otro señor diputado: ¡lo otro es reaccionario!).

Lleva el artículo 41 algo que conmueve las fibras de nuestra alma por muy deseado largo tiempo, que es la igualdad legal y económica de los hijos naturales y de los hijos legítimos. Acerca de estos hijos, el mismo señor Álvarez, que invocaba tantas veces a la ternura, no podía alejar, porque está muy marcada en los cerebros, la idea del pecado, y decía que hasta la idea del pecado se olvidaba cuando veía esta demostración de ternura. Este es otro de vuestros errores, y sigo hablando a los de ropa talar. Yo recuerdo siempre aquella leyenda de la iglesia de San Vicente, en San Sebastián, que dice: *Según fueron padre y madre, hijos e hijas serán tales*. Por eso, con un sentimiento muy hondo, habláis de ilegitimidad, cuando el pecado será de los padres, y habláis de ilegitimidad, cuando los ilegítimos serán los padres. Los hijos, que son inocentes, no tienen que responder ni deben responder del pecado ni de la ilegitimidad. Solamente por esa ancestral creencia de que los hijos han de heredar cuanto los padres fueron, moral y matrimonialmente, no podéis ni siquiera cuando vuestra ternura se eleve separar la idea del pecado de la paternidad. (*Aplausos*.)

Decía, por último, el señor Álvarez, al combatir el divorcio, que habíamos elevado a ley el histerismo. Padecía su señoría un ligero error cuando consideraba que el histerismo era nada más que femenino como masculino. (*Risas. -El señor Álvarez Rodríguez: ¡No puede ser. Que el doctor Marañón hable de eso!- Nuevas risas.*) Es muy sencillo, señor

Álvarez: si los libros de los tratadistas no le bastan a su señoría, observe que hasta ahora son varones los que afirman haber visto a la virgen en Ezquioga y en Guadamur. (*Murmullos.*)

Y he aquí expuesta, con la síntesis que a mi lógica modestia corresponde, aquella parte que yo estimo cálida de la Constitución y que tan alejada está de la frialdad que su señoría nos reprochaba, que yo, sin embargo, no zahiero, porque en ese reproche están, lo reconozco, las ansias de ternura que su señoría invocaba aquí, las ansias del sentido de humanidad que su señoría desearía ver reflejado en la Constitución, y que yo admiro en su señoría, porque precisamente, en oposición a otras figuras, su señoría, ha traído aquí la representación hasta ahora más atractiva y más gallarda de ese aspecto que tanto combatimos en otros órdenes, que trasciende de su poder y entra en otros campos.

Yo quiero también decir que cuando he admirado tantas veces el impulso del arte, lo que España y el mundo deben a la Iglesia por todas esas obras imperecederas, que a caso no vuelvan a producirse más, porque eran el resultado de una fe, he pensado que os dejasteis arrebatar del alma la bandera más poderosa y que os hubiera hecho dueños del mundo, pues en vez de tratar de imponer y de cumplir la doctrina de Cristo, hicisteis, como dice admirablemente Kéller, un pacto con el trono, y los pactos del altar con el trono, como él dice, se han hecho siempre a beneficio del trono y con desdoro del altar. Esa bandera, que no recogisteis, de piedad, de sacrificio, de asistencia, no de caridad, es otra de las cosas humanitarias que hemos llevado al proyecto de Constitución que sustituye a la mal llamada caridad, en que se da lo que sobra, si se quiere, pero no se asiste con el deber pleno que es preciso. Esa bandera se ha puesto. Cuando tuvisteis el poder, vosotros pudisteis transformar al mundo. Si no lo habéis hecho, ¿qué culpa nos alcanza a nosotros? Si no cumplisteis con el que debía ser vuestro mandato de conciencia y os aliasteis con los poderosos y servisteis de corte al trono, ¿cómo podéis quejaros ahora de que nosotros recojamos esa bandera olvidada y caída y tratemos de levantarla para instaurar de una vez lo que es la caridad, lo que no es la piedad, sino lo que es el deber de ternura hacia los hermanos en todos los órdenes y en todas las esferas?

Ha turbado también mi espíritu esta tarde (y es el segundo aspecto) el ataque del señor Álvarez Buylla. No puedo entrar a ocuparme de algunos de los extremos del proyecto de Constitución que ha atacado, porque considero que es mi deber no comprender en esta intervención más que aquellos puntos que por una circunstancia especial yo reflejo; pero, cuando atacaba el voto, yo no pensaba más que en una cosa, y era que toda la Constitución tiene mucho de reparación; toda Constitución es el triunfo que implanta el derecho de un sector o de una clase oprimida, desconocida, anulada.

Desde la mitad del siglo XVIII, en el que el constitucionalismo lo que hace es alejar la fórmula para las reivindicaciones del tercer estamento, desde entonces, toda Constitución (más cuando obedece, cómo esta, a un momento revolucionario) es una reparación; toda Constitución tiene un principio democrático, al que no puede sustraerse el legislador, y lo mismo que con el sufragio universal ante el cuarto estamento ya no hay clases, en el principio democrático puro tiene que reflejarse esta justicia, que es siempre una Constitución; en el principio, democrático, en el derecho constitucional, tiene que entrar la mujer que fue eximida del triunfo del tercer estamento, que fue apartada del triunfo del cuarto estamento. ¿Vais a crear un quinto grupo que tenga que luchar por su derecho dentro de un falso constitucionalismo democrático?

Había otras razones que me hubieran obligado a hablar de esto, siquiera levemente. Es que hay también votos particulares. Hay un voto particular, sobre todo, el que más ha herido mi sentimiento, porque viene de un grupo cuya posición es injustificable dentro del principio democrático, que propone una modificación al artículo 34: el derecho electoral para los varones. Si ese voto pasara, el primer artículo de la Constitución podría decir que España es una República democrática y que todos sus poderes emanan del pueblo; para mí, para la mujer, para los hombres que estiman el principio democrático como obligatorio, ese artículo no diría más que una cosa: España es una República aristocrática, de privilegio masculino. Todos sus derechos emanan exclusivamente del hombre.

Para contestar al señor Buylla brevemente y para anunciar mi posición frente a ese voto es para lo que he pronunciado estas palabras. La teoría

democrática es que el representante sea la figura exacta del representado. Desde el punto de vista del principio, yo ofendería a la Cámara extendiéndome más; pero vayamos a las razones que puedan existir en el fondo de los argumentos del señor Buylla y en el fondo de los argumentos del voto particular.

¡Ah! Es, se dice, el peligro del voto de la mujer que pueda dar el triunfo a la Iglesia. Yo les diría a estos pseudoliberales (*un señor diputado pide la palabra*) que debieron tener más cuidado durante el siglo XIX dejaban que sus mujeres frecuentaran el confesionario y que sus hijos poblaran los colegios de monjas y de frailes (*aplausos*). Pero, además, les digo que eso no es cierto, porque basta examinar las opiniones de diversos hombres, tratadistas y hombres vulgares, para ver que cada uno da la interpretación que le parece al voto de la mujer. Ya es Barthelemy cuando nos dice que la mujer votará exactamente igual que el marido; ya es Inglaterra, demostrándonos que la mujer vota con los laboristas, ya es el señor Ossorio y Gallardo, cuando nos decía, en su voto particular del anteproyecto, que el voto de la mujer casada llevaría la perturbación a los hogares. Poneos de acuerdo, señores, antes de definir de una vez a favor de quién va a votar la mujer, pero no condicionéis su voto con la esperanza que lo emita a favor vuestro. Ese no es el principio. Pero, además, pónganse de acuerdo los que dicen que votará con la derecha; pónganse de acuerdo los que dicen que votará con la izquierda, pónganse de acuerdo los que dicen que votará con el marido y pónganse de acuerdo los que dicen que llevará la perturbación a los hogares. Señores, como ha dicho hace mucho tiempo Stuart Mill, la desgracia de la mujer es que no ha sido nunca juzgada por sus formas propias, tiene que ser siempre juzgada por normas varoniles, mientras no entre abiertamente por el camino del Derecho, y cuando llega a última instancia, todavía tiene que ser juzgada por su definidor.

Dejad que la mujer se manifieste como es, para reconocerla y para juzgarla; respetad su derecho como ser humano; pensad que una Constitución es también una transacción entre las tradiciones políticas de un país y el derecho constituyente, como norma jurídica de los pueblos civilizados, cada día se aproxima más al concepto de la libertad, no nos

invoquéis el trasnochado principio aristotélico de la desigualdad de los seres desiguales, todavía no nos habéis demostrado que podéis definir la desigualdad, porque con esta teoría se llegó en los tiempos a decir que había hombres libres y qué había hombres esclavos. Recordad además la afirmación de Hegel cuando dice que toda la Historia es un devenir hacia la conciencia liberal y cuando nos dice también que Oriente, marcando los estadios, supo que era libre uno, que Grecia y Roma supieron que lo eran unos pocos, pero que sólo nosotros sabemos que lo somos todos. El hombre específicamente es libre, y en un principio democrático no puede ser establecida una escala de derechos, ni una escala de intereses, ni una escala de actuaciones. Dejad, además, a la mujer que actúe en Derecho, que será la única forma que se eduque en él, fueren cuales fueren los tropiezos y vacilaciones que en principio tuviere.

Y, por último, perdonad, señores diputados, que os haya molestado con esta digresión. Era mi deber. Momentos habrá, cuando se discutan los votos particulares, en que yo, cumpliendo este mismo deber, eleve aquí mi voz.

Sólo voy a haceros un pequeño recuerdo. Esta historia de la lucha de los sexos es tan vieja como el mundo. Mi espíritu se regocijaba días pasados cuando por pura casualidad caía en mis manos una demostración de que no estamos discutiendo, ni hoy ni hace años, nada nuevo.

Es aquella vieja leyenda hebraica del Talmud que nos dice que no fue Eva la primera mujer de Adán, que la primera mujer dada a Adán era Lilith, que se resistió a acatar la voluntad exclusiva del varón y prefirió volver a la nada, a los alvéolos de la tierra; y entonces, en la esplendidez del Paraíso, surgió Eva, astuta y dócil para la sumisión de la carne y del espíritu. De las diecisiete Constituciones dadas después de la guerra, tan sólo Rumanía, Yugoslavia, Grecia y Turquía niegan o aplazan el voto de la mujer; todas las demás lo reconocen; es Turquía aquella que está más en paralelismo con ese voto particular. Es que los hombres de esos países en esas Constituciones han reconocido ya que no ganó nada Adán con ligarse en vez de a la mujer independiente, de voluntad propia y de espíritu amplio, a la Eva claudicante, astuta y sumisa, para la sumisión de la carne y del espíritu.

Pero además, y para terminar, hay algo que me importa mucho más en esto. Yo hago un distingio preciso entre mi sentimiento ciudadano y el sentimiento de seo, ambos potentes y poderosos, pero el primero acaso más. Yo pienso y me enorgullezco de que en España, cuando tantas veces hemos rechazado el falso patriotismo, hoy reconocemos, cuando el patriotismo se asienta en nuestra verdad y no en las ficciones de enfrente, cómo sentimos la Patria y como la amamos. Yo me he regocijado pensando en que esta Constitución será, por su época y por su espíritu, la mejor, hasta ahora, de las que existen en el mundo civilizado, la más libre, la más avanzada, y he pensado también en ella como en aquel decreto del Gobierno provisional que a los quince días de venir la República hizo más justicia a la mujer que la hicieron veinte siglos de Monarquía. Pienso que es el primer país latino en el que el derecho a la mujer va a ser reconocido, en que puede levantarse en una Cámara latina la voz de una mujer, una voz modesta como ella, pero que nos quiere traer las auras de la verdad y me enorgullezco con la idea de que sea mi España la que alce esa bandera de liberación de la mujer, la que diga a los países latinos, a los únicos que se resisten, acaso por ese atavismo católico del que yo hablaba antes que diga a los países cuál es el rumbo que debe seguir la latinidad, que no es algo ajeno ni extraño a los demás países. Y yo digo, señores legisladores: no dejad que ese airón latino caiga en el barro o en el polvo de la indiferencia, no dejéis que sea otra nación latina la que pueda poner a la cabeza de su Constitución, en días próximos, la liberación de la mujer, vuestra compañera. (*Grandes aplausos*)”

29 de setembre de 1931:

Esmena a l'article 34 per part del diputat Azcárate

L'article 23 va ser un dels articles que va portar més debat al parlament. El diputat Azcárate va proposar que es suprimís el primer paràgraf que deia; la seva esmena va ser rebutjada en votació ordinària:

“No podrán ser fundamento de privilegio jurídico: el nacimiento, la clase social, la riqueza, las ideas políticas y las creencias religiosas”.

Victoria Kent a favor de l'esmena

Però, no va ser l'únic que va presentar esmenes en aquest article. Victoria Kent, també va proposar una esmena, la qual va causar el primer enfrontament amb la seva col·lega Clara Campoamor:

“En parte, sólo en parte, estoy conforme con el manifestado por el señor Azcárate. El primitivo proyecto de Constitución tal y como estaba redactado en este artículo jamás me satisfizo, pues ni siquiera iba en el camino de mis ideales. Presentado el voto particular por la señorita Campoamor, cuyas luchas por el feminismo todos conocéis y a quien todos rendimos un homenaje de simpatía, voto particular firmado, además, por ilustres maestros del Derecho, surgió la duda en mí ante este aspecto y, bien meditado, tengo que decir que no me satisface, porque en estos momentos quedaría la Constitución, en los puntos que tratan del particular o que más o menos con él se relacionan, de la siguiente manera. En el artículo 2 se dice que todos los españoles serán iguales ante la ley; y este artículo 23 queda ahora estructurado de este modo: *No podrán ser fundamento de privilegio jurídico: el nacimiento, la clase social, la riqueza, las ideas políticas, las creencias religiosas y el sexo*. Pero, señores de la Comisión, ¿qué es lo que quiere significar cuando dice el nacimiento y la clase social? El nacimiento, aquí entiendo yo –puede que esté equivocada- que se refiere a nacer en una cuna proletaria, en una cuna de la clase media o en una cuna de la clase alta. Entiendo, asimismo, que cuando se dice *la clase social* se quiere significar, por lo menos para mi criterio, este mismo concepto: la clase a que se pertenece. Por eso entiendo que queda perfectamente incluido en el nacimiento el sexo, ya que viene después, como cosa inmediata, la clase social.

Ahora bien, la perfecta igualdad no queda clara, no suficientemente garantizada –y yo pregunto a la Comisión si así lo entiende- al sentar este criterio de *no podrán ser fundamento de privilegio jurídico*. Se cierra la puerta a los privilegios; pero, ¿está segura la Comisión de que se establece la igualdad? ¿Está segura la Comisión de que se cierra la puerta a la desigualdad? Yo no estoy segura, y por eso me he permitido molestar la

atención de la Cámara, porque quiero que se haga la luz completamente sobre este problema.

Redactado este artículo en su parte primera como está, y admitiendo la enmienda que he tenido el honor de presentar a la Cámara, resultaría (cerrada esta puerta, que decíamos antes, a los posibles fundamentos, porque además la redacción del artículo *no podrán ser fundamento de privilegio* no tranquiliza mucho) que agregándole después *se reconoce la igualdad de derechos de los dos sexos.*, no habría duda de ninguna clase. Y hubiese admitido, y he de confesarlo ante la Cámara, esta misma redacción: *Se reconoce, en principio, la igualdad de derechos de los dos sexos*, cuando no me hubiese encontrado en el proyecto de Constitución el artículo 34, que dice: *Los ciudadanos de uno y otro sexo, mayores de veintiún años, tendrán los mismos derechos electorales conforme determinen las leyes*; porque sin éste hubiese creído que esa condicionalidad del principio iba derecha al voto de la mujer, y me hubiese tranquilizado, lo he de confesar, porque quizá la Cámara hubiese acordado la procedente en el momento de decidir si la mujer puede o no, ahora, tener el voto en España; pero como me encontré con este artículo, la duda en mí creció con esto”.

Primer enfrontament entre Campoamor i Kent

Clara Campoamor li contesta a Victoria Kent. Aquest va ser el seu primer enfrontament, al Parlament, on ja es podien entreveure les seves diferències envers el vot femení:

“Señores Diputados, para contestar a mi colega, doblemente colega, la señorita Kent –y no es ciertamente una cosa baladí, y yo rogaría que se recogiera en estos momentos lo que flota en el ambiente; no es ciertamente una cosa baladí que dos veces, dos almas de mujer hayan considerado preciso levantarse en la tarde de hoy para afirmar algo importante, algo que late, aunque en presencia no esté a las puertas de la Cámara: la esperanza de la mujer como ayuda de la República, como su más firme sostén-; para contestar a la señorita Kent y decirle que, *en principio*, también, como dice el párrafo segundo, hubieran estado justificados sus recelos, que han sido los míos, porque, en efecto, la frase *en principio* en el segundo párrafo de este artículo, era una trinchera. Yo he pensado en ella, he pensado en este

artículo precisamente cuando en las horas de ayer atravesaba el desfiladero de Pancorbo y me decía que acaso como en él y desde arriba, en la Constitución, se nos pudiera boicotear, se pudiera apedrear a este pobre sexo nuestro, hasta ahora tan alejado de los deberes y de los derechos públicos y jurídicos; se nos pudiera asaetar perfectamente desde allí, a base de esta declaración de *en principio* aplicada a la igualdad de los dos sexos. Pero desde el momento en que se modifica el párrafo primero y se dice que no podrá ser fundamento de privilegio jurídico el sexo, hubiera sido una redundancia de redacción mantener el segundo párrafo borrando aquella incógnita de *en principio* tan aguda y tan amenazadora para las posibilidades de la mujer.

Yo ruego, por tanto, a la señorita Kent que se dé cuenta de que en la enmienda admitida por la Comisión está recogido todo su anhelo, todo su espíritu, todo su deseo, que ha sido el nuestro, que ha sido el mío, en el cual permítaseme decir que no hay tanto de la idea del feminismo como de la idea del humanismo, como de la idea de la ciudadanía, como del deseo de cooperar al restablecimiento de este régimen que se han dado, que nos hemos dado todos los españoles, pero al cual ha contribuido en tantas formas y aspectos la mujer en estas luchas por la República. Lo he recordado ya en otra ocasión; he recordado aquella frase del maestro Unamuno, cuando nos hablaba precisamente de las mujeres del Norte, de aquellas que he visto yo más entusiastas en los días tenebrosos de diciembre, de aquellas que fueron las primeras en acudir a visitar a los presos de las cárceles, en dar el ejemplo y en quitar –perdonadme que lo diga- el apunte de cobardía que había en los hombres por acercarse a aquellos muros (*rumores*). A esas mujeres se refería el maestro Unamuno en una ocasión cuando nos decía, hablándonos de su compañera, que pasaban por la vida apoyadas en el hombro del varón, con un gesto que no se podía saber si era que lo sostenían o era que lo empujaban. Por esas inquietudes, pensando en cuánto ha colaborado la mujer al régimen, fue por lo que mi espíritu se elevó enseguida aterrado y despierto en las discusiones de la Comisión.

Repito una vez más que, a mi juicio, están satisfactoriamente recogidos nuestros anhelos al decir que no podrá ser fundamento de privilegio jurídico el sexo y que agregar después que se reconoce la igualdad de uno y otro sexo sería una redundancia, sería presentar estas tres facetas: primera, los españoles son iguales todos ante la ley; segunda, no son motivo de privilegio jurídico el nacimiento, el sexo, etc., y tercera, se reconoce la igualdad de derechos de uno y otro sexo. Y si bien entre la primera y la segunda hay perfecta coincidencia, porque viene a desenvolver la segunda aquel principio de la primera, *todos los españoles son iguales ante la ley*, la tercera sería pura redundancia, una afirmación completamente inútil, y por ello estima la Comisión que no es necesario recogerla.

Otra aclaración he de hacer a la señorita Kent, en nombre de la Comisión. Nos preguntaba qué privilegio jurídico es el del nacimiento, si es el de la clase, habiendo por ello una repetición en el artículo; y he de decirle que no; se refiere el nacimiento al lugar, se refiere a la región, recoge aquel principio de un artículo, cuyo número no recuerdo ahora, porque, ausente, ignoro al detalle este aspecto, pero creo es el 17 o 18, en que se dice que no habrá preferencia entre los nacidos en una u otra región; se refiera al lugar del nacimiento (*un señor diputado pronuncia palabras que no se perciben*). Que la Comisión haya estado o no afortunada al escoger la palabra es otra cosa distinta (*rumores*). Pero no es sólo el lugar del nacimiento; recogía también, por los posibles desenvolvimientos, la legitimidad o ilegitimidad en el nacimiento, y toda una serie de cosas complejas que van en esa palabra. No se refiera a la clase, y prueba de ello es que a continuación se determina la clase; no refiriéndose, por tanto, a nacer en dorada o pobre cuna.

Para concretar: la Comisión no puede recoger la enmienda que se presenta, porque entiende que, en substancia y en la forma, está contenida, en la que ha aceptado al admitir el voto particular. Creo que la señorita Kent se dará por satisfecha con estas explicaciones; pero si no las considera suficientes, y así lo manifestara, la Comisión está dispuesta a cuantas aclaraciones desee. (*Aplausos*)”.

30 de setembre de 1931:

Clara Campoamor en defensa del vot femení

Clara Campoamor va intervenir al Parlament, per defensar el vot femení amb el següent discurs:

“Señores Diputados, yo lamento vivamente tener que levantarme en estos momentos a pronunciar unas brevísimas palabras. Se está haciendo una Constitución de tipo democrático, por un pueblo que tiene escrito como lema principal en lo que llamo yo el arco del triunfo de su República, el respeto profundo a los principios democráticos. Yo no sé, ni puedo, ni debo, ni quiero, exponer que no es posible sentar el principio de que se han de conceder unos derechos si han de ser conformes con los que nosotros deseamos, y previendo la contingencia de que pudiese no ser así, revocarlos el día de mañana. Eso no es democrático. *(Muy bien. Un señor Diputado: ¡Cómo conocéis el alma de la mujer!)*”.

En otras partes, digo yo, a título de radical, en otras partes está el peligro del cura y de la reacción; no en la mujer. *(Un señor Diputado: ¡Cómo que no!)*.

Señores Diputados, yo hablo en nombre de una convicción, y recuerdo que, allá lejos, en la historia, Breno echa su espada en la balanza para aumentar el precio del rescate, y yo, como prueba de mi convicción, quisiera echar en la balanza y el corazón. Yo no creo, no puedo creer, que la mujer sea un peligro para la República, porque yo he visto a la mujer reaccionar frente la Dictadura y con la República. *(Rumores)*. Lo que pudiera ser un peligro es que la mujer pensara que la Dictadura la quiso traer y que la República la rechaza; ese sería el peligro; porque aunque lo que la Dictadura concedió fue la igualdad en la nada, como me he complacido yo siempre en decir, lo cierto es que, dentro de su sistema absurdo e ilegal, llamaba a la mujer a unos pretendidos derechos y cuando la mujer, al advenimiento de la República, asistió al hombre en la forma que lo hizo... *(El señor Pérez Madrigal: ¿Y la telefonista de Ayerbe?)*. No le dé su señoría el voto, señor Madrigal, córtale la cabeza si quiere. *(Rumores. Un señor Diputado de la*

minoría socialista: ¿Y las que trabajan en las fábricas lo mismo que los hombres no tienen derechos?).

Señores Diputados, como entiendo que esta es una convicción que está muy firme, muy clara, en el espíritu de todos, que nada se va a lograr con palabras y que va a resolverlo por último una votación, me limito a decir lo siguiente: la enmienda que acaba de presentarse es, en primer lugar, una forma de engañarnos nosotros mismos, porque hurtar el problema a estas Cortes, para que una ley posterior a las Cortes futuras lo resuelvan, es una falta de decisión en la Cortes Constituyentes de la Nación; es, si me permitís, una debilidad en la resolución. (*Varios señores Diputados: Exacto*) Resolved lo que queráis, pero afrontando la responsabilidad de dar entrada a esa mitad de género humano en la política, para que la política sea cosa de dos, porque sólo hay una cosa que hace un sexo solo: alumbrar; las demás las hacemos todos en común, y no podéis venir aquí vosotras a legislar, a votar impuestos, a decir deberes, a legislar sobre la raza humana, sobre la mujer y sobre el hijo, aislados, fuera de nosotras.

El doctor Juarros tenía mucha razón cuando decía que nosotras aquí no representamos la voluntad femenina; somos una creación, casi puede que seríamos una ficción, con la cual tratábais de cohonestar nuestra timidez para compartir con la mujer vuestro derecho y vuestro pudor de mostrarse ante el mundo con algún adelanto; casi podría decirse que nosotras, mujeres, deberíamos negarnos a aceptar el derecho pasivo si no concedéis a nuestras hermanas el derecho pasivo si no concedéis a nuestras hermanas activo, porque no debemos prestarnos a contribuir a la farsa. Una mujer, dos mujeres, ¿qué hacen en un Parlamento de 450 Diputados? Dar una nota de color, prestarse a una broma, es decir, contribuir a que rijan ese falso principio de la igualdad de los sexos, ese que, como verdadero, habéis votado ayer, señores Diputados. Nos habéis dicho que el sexo no es privilegio; pues bien, señores Diputados, al votar una Constitución democrática, después de haber afirmado que todos los españoles son iguales, que no hay privilegios de sexo, ¿os atrevéis ahora a que vaya este problema a otras Cortes más decididas que las actuales? Hacedlo, pero

habréis echado en el hemiciclo, en jirones y destrozadas, la lógica y la equidad. (*¡Muy bien! Aplausos.*)”

1 d’octubre de 1931:

Victoria Kent es posiciona contra el sufragi femení

Victoria Kent en nom dels radicals-socialistes pren la paraula, i per fi es manifesta en contra del vot femení:

“Se discute, en este momento, el voto femenino y es significativo que una mujer como yo, que no hago más que rendir un culto fervoroso al trabajo, se levante en la tarde de hoy a decir a la Cámara, sencillamente que creo que el voto femenino debe aplazarse. (*¡Muy bien!*) Lo dice una mujer que, en el momento crítico de decirlo, renuncia a un ideal. (*El señor Guerra del Rio: Los cavernícolas hablan de pastel.*) Quiero significar a la Cámara que el hecho de que dos mujeres, que se encuentran aquí reunidas, opinen diferente, no significa absolutamente nada, porque, dentro de los mismos partidos y de las mismas ideologías hay opiniones diferentes. Tal ocurre en el partido radical, donde la señorita Campoamor figura, y el señor Guerra del Rio también. Por tanto, no creo que esto sea motivo para esgrimirlo en un tono un poco satírico, y que a este problema hay que considerarle en su entraña y no en su superficie.

En este momento vamos a dar o negar el voto a más de la mitad de individuos españoles y es preciso que las personas que sienten el fervor republicano (*¡muy bien!*), el fervor democrático y liberal republicano, nos levantemos aquí para decir: es necesario aplazar el voto femenino. (*¡Muy bien!*) Y es necesario, señores Diputados, aplazar el voto femenino, porque yo necesitaría ver, para variar de criterio, a las madres en la calle pidiendo escuelas para los hijos; yo necesitaría haber visto en la calle a las madres prohibiendo que sus hijos se fueran a Marruecos; yo necesitaría ver a las mujeres españolas unidas pidiendo lo que es indispensable para la salud y la cultura de sus hijos. Por esto, señores Diputados, por creer que con ello sirvo a la República, como creo que la he servido en la modestia de mis alcances, como me he comprometido a servirla mientras viva, por este

estado de conciencia es por lo que me levanto en esta tarde a pedir a la Cámara que despierte la conciencia republicana, que avive la fe liberal y democrática y que aplace el voto para la mujer.

Señores Diputados, no es cuestión de capacidad; es cuestión de oportunidad de la República. Por esto pido el aplazamiento del voto femenino o su condicionalidad; pero si condicionamos el voto de la mujer, quizá pudiéramos cometer alguna injusticia. Si aplazamos el voto femenino no se comete injusticia alguna, a mi juicio. Entiendo que la mujer, para encariñarse de un ideal, necesita algún tiempo de convivencia con el mismo ideal. La mujer no se lanza a las cuestiones que no ve claras y por esto entiendo que son necesarios algunos años de convivencia con la República: que vean las mujeres que la República ha traído a España lo que trajo la monarquía: esas veinte mil escuelas de que nos hablaba esta mañana el Ministerio de Instrucción Pública, esos laboratorios, esas Universidades populares, esos Centros de Cultura donde la mujer puede depositar a sus hijos para hacerlos verdaderamente ciudadanos.

Cuando transcurran unos años y vea la mujer los frutos de la República y recoja la mujer en la educación y en la vida de sus hijos los frutos de la República, el fruto de esta República en la que se está laborando con este ardor y con este desprendimiento, cuando la mujer española se dé cuenta de que sólo en la República están garantizados los derechos de ciudadanía de sus hijos, de que sólo la República ha traído a su hogar el pan que la monarquía no les había dejado, entonces, señores Diputados, la mujer será la más ferviente, la más ardiente defensora de la República; pero, en estos momentos, cuando acaba de recibir el señor Presidente firmas de mujeres españolas que, con buena fe, creen en los instantes actuales que los ideales de España deben ir por otro camino, cuando yo deseaba fervorosamente unos millares de firmas españolas de adhesión a la República (*La señorita Campoamor: Han venido.*), cuando yo deseaba miles de firmas y miles de mujeres en la calle gritando: ¡Viva la República! Y ¡Viva el Gobierno de la República!, cuando yo pedía que aquella caravana de mujeres españolas que iban a rendir tributo a Primo de Rivera, una compensación de estas mismas mujeres españolas a favor de la República, he de confesar humildemente

que no la he visto, que yo no puedo juzgar a las mujeres españolas por estas muchachas universitarias que estuvieron en la cárcel, honra de la juventud escolar femenina, porque no fueron más que cuatro muchachas estudiantes. No puedo juzgar tampoco a la mujer española por estas obreras que dejan su trabajo diariamente para sostener, con su marido, su hogar. Si las mujeres españolas fueran todas obreras, si las mujeres españolas hubiesen atravesado ya un período universitario y estuvieran liberadas en su conciencia, yo me levantaría hoy frente a toda la Cámara para pedir el voto femenino. (*¡Muy bien! Aplausos.*)

Pero en estas horas yo me levanto justamente para decir todo lo contrario y decirlo con toda valentía de mi espíritu, afrontando el juicio y estos sentimientos republicanos que creo tener. Es por esto por lo que claramente me levanto a decir a la Cámara: o la condicionalidad del voto o su aplazamiento; creo que su aplazamiento sería más beneficioso, porque lo juzgo más justo, como asimismo que, después de unos años de estar con la República, de convivir con la República, de luchar por la República y de apreciar los beneficios de la República, tendrías en la mujer el defensor más entusiasta de la República. Por hoy, señores Diputados, es peligroso conceder el voto a la mujer. Yo no puedo sentarme sin que quede claro mi pensamiento y sin salvar absolutamente para lo sucesivo a mí conciencia. He ahí lo que quería exponer a la Cámara. (*Grandes aplausos*)”.

Segon enfrontament entre Campoamor y Kent

Clara Campoamor pren la paraula i amb arguments profundament feministes defensa el vot femení. El posiciona per sobre els interessos polítics exposats pels grups de la Cambra:

“Señores Diputados, lejos yo de censurar ni de atacar a las manifestaciones de mi colega, señorita Kent: comprendo, por el contrario, la tortura de espíritu al haberse visto hoy en trance de negar la capacidad inicial de la mujer (*Rumores*); al verse en trance de negar, como ha negado la capacidad inicial de la mujer. (*Continúan los rumores*). Creo que por su pensamiento ha debido pasar, en alguna forma, la amarga frase de Anatole

France, cuando nos hablaba de aquellos socialistas que, forzados por la necesidad, iban al Parlamento a legislar contra los suyos. (*Nuevos rumores*).

Respecto la serie de afirmaciones que se han hecho esta tarde contra el voto de la mujer, he de decir, con toda la cordialidad necesaria, con toda consideración necesaria, que no están apoyándose en la realidad. Tomemos al azar algunas de ellas. Que ¿cuándo las mujeres se han levantado para protestar por la guerra de Marruecos? Primero: ¿y por qué no los hombres? Segundo: ¿quién protestó y quien se levantó en Zaragoza cuando la guerra de Cuba más que las mujeres? ¿Quién nutrió la manifestación pro responsabilidades del Ateneo, con motivo del desastre de Annual, más que las mujeres, que iban en mayor número que los hombres? (*Rumores*).

¡Las mujeres! ¿Cómo puede decirse que cuando las mujeres den señales de vida por la República se les concederá como premio el derecho de votar? Es que no han luchado las mujeres por la República? ¿Es que al hablar con elogio de las mujeres obreras y universitarias no se está cantando su capacidad? Además, al hablar de las mujeres obreras y universitarias ¿se va a ignorar a todas las que no pertenecen a una clase ni a la otra? ¿No sufren éstas como las otras las consecuencias de la legislación? ¿No pagan los impuestos para sostener el Estado en la misma forma que las otras y los varones? ¿No refluye sobre ellas toda la consecuencia de la legislación que se elabora aquí para los dos sexos, pero solamente dirigida y matizada por uno? ¿Cómo puede decirse que la mujer no ha luchado y que necesita una época, largos años de República, para demostrar su capacidad? Y, ¿por qué no los hombres? ¿Por qué el hombre, al advenimiento de la República, ha de tener sus derechos y ha de ponerse un lazareto a los de la mujer?

Pero, además señores Diputados, los que votasteis por la República, ya quienes os votaron los republicanos, medita un momento y decid si habéis votado solos, si os votaron sólo los hombres. (*Varios señores Diputados: Sí. Otros señores Diputados: No*) ¿Ha estado ausente del voto de la mujer? Pues entonces, si afirmáis que la mujer no influye para nada en la vida política del hombre estáis –fijaos bien– afirmando su personalidad, afirmando la resistencia a acataros. ¿Y es en nombre de la personalidad, que con vuestra repulsa reconocéis y declaréis, por lo que cerráis la puerta a la

mujer en la materia electoral? ¿Es que tenéis derecho a eso? No; tenéis el derecho que os ha dado la ley, la ley que hicisteis vosotros, pero no tenéis el derecho natural, el derecho fundamental, que se basa en el respeto de todo ser humano, y lo que hacéis es detentar un Poder, dejad que la mujer se manifieste y veréis como ese Poder no podéis seguir detentándolo. (El señor Tapa: se manifiesta en las procesiones). En las procesiones, señor Tapia, van muchos más hombres que mujeres.

¿Es que no les remuerde la conciencia a ninguno de los Diputados republicanos presentes de haber pasado a la Historia en fotografías llevando el palio de la procesión? (*Muy bien.*) Pues no hablemos de esas cosas, porque lo que aquí importa es el principio. (*El señor Pérez Madrigal: Lo que importa es la República*). Es el principio; a mí, señor Pérez Madrigal la República me importa tanto, por lo menos –y digo por lo menos por consideración respetuosa–, que a su señoría, y precisamente porque la República me importa tanto, entiendo que sería un gravísimo error político apartar a la mujer del derecho del voto. (*El señor Pérez Madrigal: La Restauración es lo mismo que conceder el voto a la mujer*). Está equivocado su señoría; cuanto su señoría afirma en ese sentido es una hipótesis... (*El señor Pérez Madrigal: Tan respetable como la de su señoría*), y frente a esa hipótesis yo tengo la mía; la de conciencia, la de la fe, la del fervor; no tiene derecho su señoría en nombre de esa hipótesis a cerrar el paso a más de la mitad de la raza española. (*El señor Pérez Madrigal: No se cierra el paso, es cuestión de tiempo: es una cita para el año que viene*)...

Yo ruego a la Cámara que me escuche en silencio; no es con agresiones y no es con ironías como vais a vencer mi fortaleza; la única cosa que yo tengo aquí ante vosotros, señores Diputados, que merezca la consideración y acaso la emulación, es precisamente, defender un derecho a que me obliga mi naturaleza y mi fe, con tesón y con firmeza. (*¡Muy bien! Aplausos.*) No quisiera recoger interrupciones para no alargar la discusión; pero, puesto que he oído en el aire *dentro de un año*, ¿es que creéis que dentro de un año la mujer si iba a estar capacitada? ¿Es que creéis que para esa época vais a conquistar su ideología? Pues, ¿por qué no empezáis la cruzada

rápidamente, para conquistarla antes? ¿Es que para vencer esa naturaleza acaso necesitáis el plazo de un año?

Se lanzaba ayer desde esos bancos (señalando a los de la minoría radical socialista) el nombre de la señorita telefonista de Ayerbe, diciendo que se convirtió en espía; frente a ésa os cito yo como símbolo de otras el de otra mujer, el de Mariana de Pineda. (*Rumores*).

Pero vengamos a la pura esfera de los principios, He de comenzar por decir, señores Diputados, que mi situación especial en la Cámara, precisamente, es un poco la de Saturno, la de devorar mis argumentos; yo no quisiera que sobre la Cámara se sintiera la pesadumbre de la mujer.

De aquí que, en vez de extenderme en refutar por menudo, como podría hacer, los argumentos vertidos, haya de concentrarme, precisamente por temor a cansarnos; a remitirme a los que ayer os dije. Me encuentro en esa posición en que nosotros los abogados hemos visto tantas veces al delincuente en el banquillo de los acusados: le sobran, acaso, razones, argumentos para contrarrestar las acusaciones; pero sólo frente a todos, tal vez cree que debe congraciarse un poco con el silencio, y su timidez vence a su natural obligación de defensa. Por eso he de limitar mucho mi intervención en la tarde de hoy.

No se trata aquí esta cuestión desde el punto de visto del principio, que harto claro está, y en vuestras conciencias repercute que es un problema de ética reconocer a la mujer, ser humano, todos sus derechos, porque ya desde Fichte, en 1796, se ha aceptado, en principio también, el postulado de que sólo aquel que no considere a la mujer un ser humano es capaz de afirmar que toso los derechos del hombre y del ciudadano no deben ser los mismos para la mujer que para el hombre. Y en el Parlamento francés, en 1848, Víctor Considerat se levantó para decir que una Constitución que concede el voto al mendigo, al doméstico y al analfabeto –que en España existe- no puede negársele a la mujer. No es desde el punto de vista del principio, es desde el temor que aquí se ha expuesto, fuera del ámbito del principio –cosa dolorosa para un abogado- como se puede venir a discutir el derecho de la mujer a que le sea reconocido en la Constitución el de sufragio. Y desde el punto de vista práctico, utilitario, ¿de qué acusáis a la mujer? ¿Es de

ignorancia? Pues yo no puedo, por enojosas que sean las estadísticas, dejar de referirme a un estudio del señor Luzuriaga acerca del analfabetismo en España. Hace él un estudio cíclico desde 1868 hasta el año 1910, nada más, porque las estadísticas van muy lentamente y no hay en España otras. ¿Y sabéis lo que dice esta estadística? Pues dice que, tomando los números globales en el ciclo de 1860 a 1910, se observa que mientras el número total de analfabetos varones, lejos de disminuir, ha aumentado en 73.082, el de la mujer analfabeta ha disminuido en 48.096: y refiriéndose a la proporcionalidad del analfabetismo en la población global, la disminución en los varones es sólo de 12,7%, en tanto que en las hembras es de 20,2%. Esto quiere decir simplemente, agrega el autor, que la disminución del analfabetismo es más rápida en las mujeres que en los hombres y que, de continuar ese proceso de disminución en los dos sexos, no sólo llegarán a alcanzar las mujeres el grado de cultura elemental de los hombres, sino que lo sobrepasarán. Eso en 1910. Y desde 1910 ha seguido la curva ascendente y la mujer, hoy día, es menos analfabeta que el varón. No es, pues, desde el punto de vista de la ignorancia desde el que se puede negar a la mujer la entrada en la obtención de este derecho. (*¡Muy bien!*)

Otra cosa, además, al varón que ha de votar. No olvidéis que no sólo sois hijos de varón tan sólo (*risas*), sino que se reúne en nosotros el producto de los dos sexos.

En ausencia mía y leyendo el Diario de las Sesiones pude ver en él que el doctor hablaba aquí de que no había ecuación posible, y con espíritu heredado de Moebius y Aristóteles declaraba la incapacidad de la mujer. A eso, un solo argumento: aunque no queráis, y si por acaso admitís la incapacidad femenina, votáis con la mitad de vuestro incapaz. Yo y todas las mujeres a quienes represento queremos votar con nuestra mitad capaz masculina, porque no hay degeneración de sexos, porque todos somos hijos de hombre y de mujer, y recibimos por igual las dos partes de nuestro ser. Este principio lo oía explicar con clarividencia magnífica al insigne Unamuno, discusión en que esta se hallaba atenazada con el argumento de la incapacidad heredada y, al fin, él dio la salida en este magnífico argumento que luego han desarrollado los biólogos. Somos producto de dos seres; no

hay incapacidad posible de vosotras a mí, de mí a vosotros. Desconocer esto es negar la realidad evidente, Negadlo si queréis; sois libres de ello, pero sólo en virtud de un derecho que habéis (perdonadme la palabra, que digo sólo por su claridad y no con espíritu agresivo) detentado, porque os disteis a vosotros mismos las leyes; pero no porque tengáis un derecho natural para poner al margen a la mujer.

Yo, señores Diputados, me siento ciudadana antes que mujer, y considero que sería un profundo error político dejar a la mujer al margen de ese derecho, a la mujer que espera y confía en vosotros; a la mujer que, como ocurrió con otras fuerzas nuevas en la Revolución francesa, será indiscutiblemente una nueva fuerza que se incorpora al Derecho y no hay sino empujarla a que siga su camino. No dejéis a la mujer que, si es regresiva, piense que su esperanza estuvo en la Dictadura; no dejéis a la mujer que piense, si es avanzada, que su esperanza de igualdad está en el comunismo. No cometáis, señores Diputados, ese error político de gravísimas consecuencias. Salváis a la República, ayudáis a la República, atrayéndoos esa fuerza que espera ansiosa el momento de su redención.

Cada uno habla en virtud de una experiencia y os hablo en nombre de la mía propia. Yo soy Diputado por la provincia de Madrid; la he recorrido, no sólo como cumplimiento de mi deber, sino por cariño, y muchas veces, siempre, he visto que a los actos públicos acudía una concurrencia femenina muy superior a la masculina, y lo he visto en los ojos de esas mujeres la esperanza de redención, he visto el deseo de ayudar a la República, he visto la pasión y la emoción que ponen en sus ideales. La mujer española espera hoy de la República a la redención suya y de redención del hijo. No cometáis un error histórico que no tendréis nunca bastante tiempo para llorar (*rumores*); que no tendréis nunca bastante tiempo para llorar al dejar al margen de la República a la mujer, que representa una fuerza nueva, una fuerza joven; que ha sido simpatía y apoyo para los hombres que estaban en cárceles; que ha sufrido en muchos casos como vosotros mismos, y que está anhelante aplicándose a sí misma la frase de Humboldt de que la única manera de madurarse para el ejercicio y de hacerla accesible a todos es caminar dentro de ella.

Señores Diputados, he pronunciado mis últimas palabras en este debate. Perdonadme si os molesté, considerando que es mi convicción la que habla; que hablo como republicana, pero como republicana que ante un ideal lo defendería hasta la muerte; que pondría, como dije ayer, la cabeza y el corazón en el platillo de la balanza, de igual modo que Breno colocó su espalda, para que se inclinara en favor del voto de la mujer, y que además sigo pensado, y no por vanidad, sino por íntima convicción que nadie como yo sirve en estos momentos a la República española. *(Muy bien. Aplausos)*".

Reaccions a l'aprovació del sufragi femení

Un cop aprovat el vot femení, els diputats pronuncien algunes paraules per tal de justificar el seu vot.

Carrasco i Formiguera, a favor del vot

El diputat Carrasco i Formiguera, del Partit Republicà Catalanista explica el seu vot a favor del vot femení:

"Lo que no puede hacer la República es admitir aquí el principio de igualdad de derechos de los dos sexos y venir después a excluir el derecho de voto a la mitad de los ciudadanos españoles.

Yo soy católico, pero conozco la Historia y sé que muchas veces con el título de la religión se ha sido intolerante y se ha perseguido indebidamente a los que no eran católicos; pero ahora ¿queréis volver la oración por pasiva y queréis que los católicas no tengamos derecho a la vida? *(Nuevos rumores.)* Aquí se ha dicho, ofendiendo nuestros sentimientos católicos, que se daría el voto a la mujer cuando se emancipase del confesionario; y yo digo que, en el buen terreno de la democracia y de la libertad, tenemos derecho al voto todos los que somos republicanos y hemos dado nuestra fortuna y nuestro bienestar por la República y hemos perdido la libertad y estamos dispuestos a dar la vida por la República, aunque después no nos avergoncemos, como no nos avergonzamos, del ante del mundo, de arrodillarnos ante un confesionario, si esto responde a una convicción sincera que, por serlo, debe ser por todo respetada".

Alvárez Buylla, en contra del vot

En canvi, el diputat Alvárez Buylla va justificar el seu vot en contra del vot femení i va reiterar que era una agressió a la República i que seguiria lluitant per impedir l'exercici d'aquest:

“Yo he votado que no, porque creía que conceder el voto a las mujeres, lo digo sinceramente, era dar una arma en contra de la República, y como quiero defender la República, he votado que no. Claro está que al perder esta votación se ha inferido una puñalada, como dijo un hombre eminente de este Parlamento que pertenece a vuestros bancos, una puñalada tramera a la República. (*Fuertes rumores.*) Ahora bien, contra esta puñalada tramera, nosotros tenemos remedio: el peligro de la Iglesia; arrojando a las órdenes religiosas, hemos salvado el peligro de la votación de hoy. Y vosotros habréis de tener en cuenta que con la votación de hoy habéis puesto el fuego a la mecha”. (*Fuertes rumores y protestas, y muestras de aprobación con otros bancos*).

Margarita Nelken, en contra del vot

També, Margarita Nelken, va expressar que compartia l'opinió i el posicionament de Victoria Kent, en contra del vot de la dona:

“...No hay una sola mujer española, católica prácticamente, es decir, una sola mujer que se confiese, que no haya sido interrogada por su confesor acerca de sus ideas políticas y acerca de la inclinación que ha de darles y que ha de procurar dar a las de cuantos la rodean. Disimularse la verdad con el ejemplo de aquellas mujeres que, en estos últimos tiempos, han participado, en España, en la actividad republicana, o han simpatizado ostentosa, visiblemente con ella, es una puerilidad. Una votación no es cuestión de calidad, sino de cantidad. Unas cuantas docenas de muchachas universitarias; unas cuantas docenas de muchachas afiliadas a las juventudes y agrupaciones socialistas, y que como tales han actuado con todo entusiasmo en las pasadas elecciones; unos cuantos millares, incluso, de mujeres proletarias o campesinas, a quienes las dificultades de su vida, por un lado, y, por otro, una estrecha identificación con los varones más próximos a ellas, han impulsado hacia ideales izquierdistas, nada pueden

significar frente a la aplastante mayoría de mujeres directa y patentemente en pugna con los ideales de sus compañeros, de sus padres o de sus hijos... Hoy por hoy, los partidos antireaccionarios sólo deben considerar en España, respecto al voto de la mujer, quiénes son los sectores a los que éste habría de aprovechar. Poner un voto en manos de la mujer es hoy, en España, realizar uno de los mayores anhelos del elemento reaccionario. Este artículo del programa socialista, a quienes de momento habría de beneficiar es a los enemigos del socialismo... Las mujeres españolas realmente amantes de la libertad han de ser las primeras en posponer su interés propio al del progreso de España”.

Resposta de Campoamor a tots als atacs

Clara Campoamor va rebre critiques i atacs per haver guanyat la votació per concedir el vot a la dona. Campoamor va pronunciar on criticava l'actitud dels seus companys alhora d'atacar-la:

“Perdido el control en aquellas memorables sesiones de nerviosismo masculino, que trascendían del Parlamento, floreció contra mí un estado de agresividad parlamentaria acusado en ataques, no de principio y objetivos, sino personales y a veces bufones contra mi intervención, no sé si esperanzados en que la interrupción, la burla y el sarcasmo me hicieran enmudecer. Desconocían mi temple, puesto al servicio de una causa, por lo menos tanto como se desconocían a sí mismos. Por mucho que me doliera su actitud, que no vacilo en apellida frenética, y mucho me dolió, no estaba yo dispuesta a sacrificar a mi legítimo derecho al respeto ajeno, a mi dignidad personal, incluso a mi propio porvenir político, los derechos e intereses de todas las mujeres españolas, que tenía la pesadumbre o la satisfacción de defender en aquellas tormentosas sesiones. Y con todo el malestar que injustamente se me imponía los defendí.

Aislada de todos mis correligionarios y de mis afines en ideas de la Cámara, combatida con animosidad por todos, a veces sospeché que odiada por todos (y por el porvenir me dio lamentablemente la razón en esa sospecha), sostenida tan sólo por la minoría socialista, que a más de votar defendió la concesión, y por algunas personalidades aisladas, sufrí arañazos

o heridas en el trance, pero logré ver triunfante mi ideal. Todo lo doy por bien sufrido.

Fácil era darse cuenta del pensamiento de las diversas fuerzas preponderantes en la Cámara, yo era el eje accidental de los encontrados sentimientos y mi voz podía increpar a los desertores y recordar su deber a los leales. Sin la contemplación de la leal posición socialista,, yo me hubiera posiblemente limitado a una defensa académica, que afirmara y salvara mis principios; pero hubiera renunciado a una batalla, dura e inútil por pérdida de antemano. Con aquel poderoso estímulo, yo cabalgué en mi ideal y vi ampliarse ante mí el horizonte. Pienso que si no mi único, sí mi principal papel fue estimular al Partido Socialista a no flaquear en su lealtad a sus principios, y he creído que sin mi dedicada actitud hubiera podido estar más propicio a caer en la sugestión con que le cercaban los republicanos, que se pasaron dos tardes con el voto juvenil en una mano y el miedo a la mujer en la otra, invitando a los socialistas a caer en la tentación: invitación que con mayor desenfado en cuanto al voto femenino se le hizo dentro de sus mismas filas por contradicciones de altura y desertores de su disciplina a la hora de votar, como Prieto”.

1 de diciembre de 1931:

Peñalba propone una esmena a l'article 34

Matías Peñalba, va proposar una esmena a l'article 34 aprovat el passat 1 d'octubre. Peñalba va proposar que les dones poguessin votar a les eleccions municipals, però no a les eleccions generals.

“Quiero acabar yo íntegramente la responsabilidad de esta iniciativa para algunos miembros del grupo de Acción Republicana, que el día en que se votó el artículo 36 de la Constitución, que será vigente dentro de muy pocos días, formaron el propósito de presentar a la consideración de la Cámara la propuesta que voy a defender.

En aquella ocasión, y al presenciar la coincidencia curiosa de la extrema izquierda de la Cámara con la extrema derecha de la misma, don Honorato de Castro y algunos otros individuos de Acción Republicana, que

constituïm un corro comentarista, convinguem en la necessitat de presentar en el moment oportú un projecte de disposició addicional a la Constitució, que reformara –no que destruïra, sinó que reformara– la que acabava de votar-se. Este propòsit ha quedat complert, millor dit, de primera disposició transitoria, cuya lectura acaban de escoltar els senyors Diputats. Després de presentada, el jefe de la minoria radicalsocialista tingué l'atenció de acostar-se a l'embaixada gratuïta de la senyora Kent, que també tenia formulada una proposició anàloga, y, en efecte, examinades ambdues, convinguem en la coincidència de fons, tan absoluta, que no hi havia més que una lleugera diferència de forma, relativa al punt següent: en la proposició cuya lectura acabàis de escoltar, se diu que hi haurà que esperar-se per a l'exercici del vot per la dona en eleccions legislatives, provincials y regionals a que estiguin renovats, en la totalitat, els actuals Ayuntamientos: la senyora Kent precisava més el concepte exigint que se haguessin realitzat dos eleccions municipals abans del començament de l'efectivitat del vot en les eleccions legislatives per la dona. El propòsit era idèntic, perquè comprendran els senyors Diputats que jo comptava, al fer la meua proposició, que amb les eleccions municipals, que haurien de renovar els Ayuntamientos, haurien de renovar-se dos, posat que estes eleccions son sempre bienals. Havia dos raons: una de tècnica administrativa, en virtut de la qual no es pot renovar els Ayuntamientos totalment, perquè es necessari que quedi sempre una mitat en exercici, enterada de la gestió municipal y que pugui dirigir el seu examen y discussió. Però ademés, havia una raó política, y que jo penso que és evident que a ningú se li acudiria, en les actuals circumstàncies, anar a una renovació de la totalitat dels Ayuntamientos, perquè sobre no tenir en el seu favor la raó que concurriria en la renovació d'abril, de que se feia vuit anys sense eleccions municipals y no havia qui pogués ostentar legítimament la representació del poble, ja que no havia obtingut el sufragi popular, no crec que ningú republicà cometés la insigne locura de pretendre que se vagi a una total renovació dels Ayuntamientos. Per estes raons de pes, jo me allanava a l'opinió de la minoria radicalsocialista y més singularment a la de la seua insígnia

componente, señorita Kent, y formulé una nueva proposición que me voy a permitir rogar a la Presidencia que se lee a la Cámara para que esta proposición, ya que formulada *in voce* sustituya en este momento a la primera que se acaba de leer, y con la venia de la Presidencia y de la Cámara, pasaré a defenderla. No se modifica sustancialmente la proposición, simplemente se refiere a una mención *nominatin* de la nueva ley Municipal, conforme a la cual habrán de verificarse dos elecciones para que puedan intervenir, en el uso del sufragio femenino, sus votantes”.

Campoamor en defensa de la Constitució

Clara Campoamor, no va defensar el vot femení perquè ja havia aconseguit aquest dret per les dones. Campoamor va defensar la Constitució, va defensar l'article en una de les seves millors intervencions a la Cambra:

“La Comisión, cuando llegó el momento de estudiar la propuesta, por medio de una enmienda, de un artículo transitorio a la Constitución, entendió que esta propuesta venía a desvirtuar, a dividir, a transformar, a reformar –el señor Peñalba lo decía al principio de su oración- lo votado por esta Cámara. Y entendiéndolo así, rechazó la enmienda que se presentaba y alguna otra análoga con el mismo espíritu.

Voy a contestar hoy a los argumentos y razones que apoya la enmienda, como primer firmante, el señor Peñalba, y no en realidad a sus argumentos, porque el señor Peñalba ha pronunciado un discurso que hubiera estado en su lugar el día en que se discutió el artículo 23, o el día en que se discutió el artículo 34, hoy ya aprobado. Voy, simplemente, por tanto, a decir por qué nos oponemos a que por algunos proponentes de la Cámara, dentro de la misma Constitución, se eleve, la manera de los lacedemonios, un monumento al miedo. (*Rumores*).

Por haberme confiado mis compañeros de Comisión responder a los proponentes de la enmienda, pudiera creer la Cámara que esto se enlaza con mi posición anterior en la defensa del voto femenino, y me interesa mucho hacer contestar que yo, aunque mujer y convencida de la justicia de ese derecho, no voy a defender el voto. Eso ya pasó. Yo voy a defender la Constitución. Y digo en los principios de estas pocas palabras que a la

mujer, a quien en Cortes no represento, pero cuya voz llevo por millares de ellas que responden a mi voz organizadora; la mujer, digo, no tendría sino felicitarse de que su advenimiento a la política tuviera como lema y como bandera un matiz ético de esta importancia: defender la Constitución votada por el Parlamento y oponerse –lo digo en principio, lo explicaré después- a todas las revisiones, las de la derecha, las de la izquierda y las de la Cámara.

El artículo 23 de la Constitución, votado por la Cámara, dice que no será materia de privilegio el sexo; y el artículo 34, votado por la Cámara, dice a la letra: “Los ciudadanos de uno y otro sexo, mayores de veintitrés años, tendrán los mismos derechos electorales”. (El señor Tenreiro: *Pero son los de uno y otro. –Risas*). El señor firmante de la enmienda puede interpretar esto como le plazca: los demás lo interpretamos de otra forma. Y ha de advertirse que entiendo que en toda la Constitución los derechos son los mismos. Recordará la Cámara que, en momento oportuno, me oponía, yo también a aquello que pudiera parecer un privilegio en favor de la mujer en materia de divorcio. Votado este artículo, repito que no voy a defender el voto; no voy a seguir por ese camino al señor Peñalba; yo voy a decir que no hay manera de dividir, de separar, de modificar, de reformar el artículo 34 como no se reforme en su totalidad. Los que tienen miedo a los resultados electorales, los que nos traen la teoría pintoresca de que es preciso conocer las consecuencias para adoptar el principio –cosa que no sé cómo podrían realizar, y si hubieran cerrado las puertas a la concesión del sufragio universal todavía estaríamos en la época feudal o en la época absolutista-, serían consecuentes si trajeran una enmienda que dijera que los ciudadanos de uno y otro sexo no podrían votar en las elecciones legislativas hasta que estén renovados todos los Ayuntamientos; pero lo que no puede hacer nadie en interpretación jurídica, en servicio de la lógica, en respecto de lo que votó la Cámara, en servicio de lealtad, es decir que los derechos concedidos por el artículo 34 a la mujer tendrán estas etapas, porque el artículo 34, señor Peñalba, no concede ningún derecho a la mujer: regula los derechos electorales de uno y otro sexo en las mismas condiciones. Y habría de ponerse este artículo adicional en la Constitución y

sería impracticable, a menos de interpretarle con una “tranquilidad” ni parlamentaria ni interpretativa, porque los derechos son los mismos.

Pero yo repito que aquí lo que estoy defendiendo es la Constitución; a la mujer, en el terreno práctico, en el terreno de apasionamiento por la política, de servicio a la República, poco o nada, en realidad, le importaría eso. ¡Pues no le habríais dado mala bandera al entrar en política diciendo cómo es su programa, diciendo que va a implantar una nueva ética en la política, que trata de traer otro sentimiento de la administración, otro sentido de la legalidad! ¡No le habríais dado mala bandera a la mujer! Sí recordáis, ¡cómo no! Aquello que ha sido tema de nuestras propagandas electorales para las elecciones del 12 de abril atacando la monarquía. Yo (y esta idea, interpretada de una y otra forma, ha sido tema de muchos discursos), yo recordaba aquellas palabras del tratadista Inglés May, juzgando a Carlos I: *decía que no encontrábamos ante un hombre que no había cumplido nunca ningún compromiso; al que tan fácil le era hacer promesas como faltar a ellas; el que cien veces había dado una palabra y jamás la había cumplid*”. Y dibujábamos de esta manera la felonía de la monarquía, la felonía del rey. ¿Vais a empezar la Constitución deshaciendo lo que habéis votado días antes? Hacedlo si os atrevéis, señores Diputados, pero la responsabilidad será vuestra; la mujer habrá sido vencida materialmente en el disfrute del voto, en el tiempo que ha de ejercerle, pero quién será vencida moralmente e idealmente será la Cámara, serán las Constituyentes, será la Constitución, que nacerá con un vicio de origen, en el que se reforma y modifica, cuando estamos diciendo que somos todos un núcleo unido para oponernos a la revisión de los que llamamos cavernarios y de los que llamamos los anarquistas. ¿Vais a hacerlo así? Hacedlo si lo osáis; yo cumplo mis deberes en la política; y os digo que nunca atacaré esta Constitución más que por el camino legal y cuando se vea que alguna de las cosas aprobadas en ellas son susceptibles de reforma, que no van con el alma del pueblo español, con sus intereses y sus ideales, entonces propugnaré su modificación, pero jamás levantaré bandera ni fuera ni aquí, ni siquiera he caído en la tentación, para demostraros vuestro error (como miembro de la Comisión me bastaría mi firma) de presentar seis o siete votos particulares proponiendo que se

retrasara la expulsión de los jesuitas, que el artículo 24 declara, o, por el contrario, que se disolvieran diez o doce órdenes religiosas más y algunas otras cosas por este tenor. ¿Es que vamos a hacer una serie de artículos adicionales que deshagan todo lo que antes se votó?

Como estamos en horas de sinceridad y de marcar posiciones personales, yo fijo la mía, y voy a contestar, además, a algunos argumentos, y voy a preguntar cuál es la oposición de algunas minorías y de algunos señores Diputados.

La enmienda que acaba de presentarse y defenderse no puede, idealmente, porque el *posum* no lo niega nadie; idealmente no puede votaría la minoría radical socialista. Vamos allá. El señor Gomariz, hablando en nombre de la minoría radical socialista, decía el 26 de noviembre, y consta en la página 8 del Diario de Sesiones, atacando la propuesta de introducir también, y no ya como artículo adicional, sino dentro de la Constitución, que todavía tenía alguna explicación y otro encaje, con motivo de proyecto del Consejo de la República, decía lo siguiente, señores de la minoría radical socialista:

“La minoría radicalsocialista (no hablaba en nombre propio) tiene que subrayar, todo lo respetuosamente, pero todo lo enérgicamente que le sea dable y posible, la anomalía de una discusión constitucional que consiste en traer a colación un problema total y absolutamente juzgado en su momento, so pretexto de la discusión de la forma en que ha de desenvolverse el Tribunal de Garantías constitucionales.” (EL señor Gomariz pide la palabra.) Y añadía: “Es en una o en otra forma venir a parar a aquello que se ha debatido ya en esta Cámara y que por ella ha sido rechazado de la manera más constituyente. ¿Y con qué fuerza de opinión (agrega después) podríamos oponernos a que un Diputado, o dos, o un grupo de Diputados, nos trajeran la reforma del artículo 23 o de otros que hemos ya votado? Nosotros, constantemente, lo hemos rechazado; vosotros no (a los federales); pero tampoco debéis prestarle ahora vuestros votos, porque así lo exige la consecuencia en la discusión constitucional. Y no debemos volver a sobre un acuerdo que hemos adoptado. El procedimiento seguido es total y absolutamente irregular. Podría considerarse, si no conociera como conozco

la magnífica buena fe de los Diputados, que propugnan estas soluciones como una sorpresa. Yo os pido que desechéis estas enmiendas, porque, en definitiva, no son más que desandar un camino ya andado, con todos los peligros que estas revisiones, en la práctica, pueden llevar aparejadas.”

¿Puede votar la minoría radical-socialista esta enmienda? Pues dirá hoy lo contrario de lo que decía ayer (*el señor Armitigas Arpón: Lo mismo que dijo la otra vez. El señor Gordón Ordás: Esto de la enmienda no se ha dicho nunca; es una cosa nueva*). Pida la palabra del señor Diputado; no me interrumpa. (*Risas*).

Hay algo más, hay un firmante de la enmienda que pertenece a la minoría radical-socialista, el señor Abeytúa, que juzgando este mismo hecho de la votación del proyecto de Consejo de la República, comentándolo en “La Voz de Guipúzcoa” dice que: “Los nueve votos por los cuales se perdió la votación han salvado a las Constituyentes de un feo renuncio y a la Constitución de un remiendo anacrónico”. (*El señor Gordón Ordás: Evidente*). Naturalmente. Y como hay para todos en esa minoría, ¿con qué espíritu revisionista se opondrán ahora al voto de la mujer los Diputados de la minoría radical-socialista, respetabilísimos todos ellos, que hace quince días decían en San Sebastián, como De la Villa, que en las mujeres estaba la salvación de la República? (*El señor De la Villa: Insisto en la misma apreciación pero en el momento de votar ya lo explicaré*). Así lo espero.

Pero en esta enmienda, que yo no puedo atribuir a las minorías sino a firmantes de las respectivas minorías (puesto que están mezclados), figura también la minoría de Acción Republicana, y yo tengo que decir que no puede votar esta enmienda por lo menos un grupo de ella, porque don Pedro Rico en la intervención que tuvo, en nombre de la minoría de Acción Republicana, en la sesión del 6 de octubre, página 56 del diario, dice:

“La opinión (se refería a un artículo en que también se proponía una enmienda después de haberlo votado aquí), la opinión, no sé si de toda la minoría de Acción Republicana, pero sí de un grupo de ella, es esta: que a nosotros, después de aprobada la enmienda que fue cause de la modificación del dictamen, nos parece algo poco serio que la Cámara, a los cinco minutos, vuelva a pronunciarse sobre la misma materia, con resultado

diferente.” (El señor Peñalba: *Pero no a los dos meses.*) No es el tiempo lo que da seriedad.

Y seguía: “Como reglamentariamente la Cámara tiene facultades para aprobar o no, en el momento en que la Cámara no apruebe, no es posible que al día siguiente vuelva la Comisión con un nuevo dictamen igual al que ha sido cosechado, sino que la Constitución quedará sin ese artículo. Nuestro criterio en este sentido me parece que es lo justo. El otro, señores Diputados, sería una prueba de poca seriedad de la Cámara.”

Y ha de advertirse antes de continuar que el criterio que se trae aquí hoy fue el que se rechazó en la enmienda que firmaba, entre otros, el señor Guerra del Río, que proponía que quedase la regulación del voto femenino para la ley Municipal y eso es lo que fue rechazado por la Cámara, y eso es lo que se trae hoy, y yo tengo que decir precisamente, porque defino una posición personal y porque entiendo que hay intereses muy sagrados que defender en alguna minoría y porque no puedo atribuir esta enmienda a ninguna minoría, puesto que la firman varias, que mi posición personal es esta: atentamente a las palabras pronunciadas por nuestro jefe don Alejandro Lerroux, en el discurso de Santander, en el cual dijo concretamente “que lo que el Parlamento ha votado tiene que ser respetado”. Pero yo lamentaría fatigar la atención de la Cámara. (*Denegaciones*). Yo ruego que se me escuche, porque en realidad, y creedme lo que os digo con toda sinceridad, yo no defiendo hoy el voto de la mujer; ya está defendido, ¿qué más daba que la mujer votara antes que después? Yo tengo un criterio, que podrá ser equivocado, pero mi espíritu se apena ante la posibilidad de que esta Cámara llegue a hacer una cosa que, a mi juicio, puede tener repercusiones muy graves. Es el único espíritu que me anima ahora; sin él yo no me habría levantado a dirigiros la palabra. Y he de deciros precisamente que lo que ahí se ha dicho por el señor Peñalba es miedo, y frente a un miedo... (*El señor Peñalba: Prudencia, prudencia*). Voy a llamarle también prudencia yo, me da igual que el templo se levante a la prudencia que al miedo; en nombre de la prudencia hay que pensar con otra prudencia mayor, y ya es hora de que se hable claro; yo he de hablar muy claro siempre, pero hoy más. Se está haciendo en las campañas públicas, por Diputados de la Cámara, que no

tienen razón para decir aquí lo contrario, esta sencilla afirmación: “Que la mujer es poco más o menos la hipoteca del confesionario”. Se está diciendo eso en las campañas públicas, y yo os digo que eso se viene diciendo desde hace muchos años y, concretamente, desde 1902; cuando el señor Pi y Arsuaga presentó su promoción para que se diera a la mujer el voto municipal se hizo el mismo argumento, y por ello naufragó la concesión. Entonces, señores Diputados, y por medio de vosotros me dirijo al país entero, ¿qué sucede en este problema? En primer término, ¿es que confundís confesionario con clericalismo? ¿Es que aspiráis, para que se conceda el voto a la mujer, a haber acabado con la religiosidad en España? ¿Os atrevéis a decidir eso? Decidlo, pero si no os atrevéis a decir eso tenéis que decir que lo que sucede, según vosotros, con el confesionario es que hay una invasión de la idea religiosa, un desbordamiento sobre la política y sobre el poderío temporal, que sería la cosa exacta, y si la hay, desde 1902, por lo menos, mirad si soy generosa, desde que se tocó este argumento no habéis hecho nada por deslindar los campos, no lo haríais nunca (*aplausos en la minoría socialista*), porque lo cierto es que es más fácil ser demócrata y liberal “laríngeo” que demócrata y liberal actuante. (*Nuevos aplausos*). Y para hacerlo, señores Diputados, necesitáis –suponiendo que el problema fuese cierto, que a ello iremos luego–, necesitáis estar acuciados por la inevitable urgencia de conquistar a la mujer, porque si no, no os ocupáis de ella políticamente, como no os habéis ocupado desde 1902, y repito que soy generosa en la fecha.

Pero además os digo que eso no es cierto, que es incluso una ofensa a la mujer; lo que os pasa es que medís al país por vuestro miedo; os ocupáis de lo accesorio y no de lo verdaderamente sustantivo y englobáis a todas las mujeres en la misma actitud, acaso –y yo no ofendo a los Diputados, sino que contemplo la situación del país–, acaso mirándola por la intimidad de vuestra vida, en que no habéis sabido hacer la separación entre religión y política.

Y voy ahora al argumento para mí más claro en defensa de mi punto de vista. Decía que la mujer no tiene preparación política. Decía al señor Peñalba, no sé en virtud de que cálculos, que un millón sí la tienen y cinco

millones, no. Y yo me pregunto: y de los hombres, ¿cuántos millones, de ellos están preparados? Exactamente lo mismo, señor Peñalba, y ahí quería yo que llegásemos. Los hombres tampoco están preparados ni ciudadana, ni políticamente en España; tuvo mucho cuidado la monarquía de no prepararlos, y esa es nuestra labor fuerte. Pero yo os voy a decir ahora brevemente esto: en España, recordadlo bien, señores Diputados, cuando ha habido votaciones de entusiasmo, cuando ha habido votaciones que eran una ventana abierta a la regeneración del país, fue en 1898, fue en 1917, fue en 1931, cuando se perdieron las colonias y el pueblo votaba contra la monarquía eligiendo republicanos en Madrid, en Valencia y en Barcelona; cuando el pueblo votaba para librar de la cárcel al Comité de huelga socialista que allí estaba por un movimiento en que salió al frente, votaba cuando, hartos de la dictadura y de la monarquía, en un movimiento de impulso ético, lanzaba a la monarquía en el día 12 de abril. Pero fijaos en esto; como no hay preparación política en el hombre, a todos estos movimientos de entusiasmo ha sucedido la curva descendente, y fatalmente, irremisible en la siguiente votación no se ha mantenido el ideal votado en la primera. ¿Qué quiere decir esto? Que acaso estemos en un momento de peligro en que va a descender la curva. Ahí tenéis las elecciones de Logroño, que no podéis imputar a la mujer, y lo que yo quiero es, precisamente en este instante en que va a decaer el entusiasmo masculino, porque una República no puede traer todos los triunfos ni todas las soluciones, lo que yo quiero, repito, es precisamente traer el aporte del entusiasmo y de la vehemencia femenina, que ama a la República y la defiende, para contrarrestar lo que iba a pasar en las primeras elecciones, porque no habéis tenido tiempo de educar a los hombres siquiera, y claro está que no podéis hablar de educar a las mujeres. Esta es la razón fundamental por la cual yo os digo que meditéis viene lo que vais a hacer. A la mujer poco le importa; la responsabilidad sería solo vuestra; pero aquí habríais clavada la bandera del revisionismo”.

El ambiente va alcanzando gran tensión y tendrá que intervenir el Presidente, Besteiro, para llamar la atención a los Diputados para que no interrumpan y no hablen varios a la vez. Clara Campoamor continúa:

“Pues daba la amplitud que la Presidencia desea dar a este debate, la Comisión se encuentra entonces eximida de continuar, porque es posible que tenga que recoger después alguna alusión. Por tanto, termino, señores Diputados, diciéndoos que meditéis, que midáis vuestra responsabilidad, que veáis si conviene que el país pueda invocar el espíritu revisionista de la Cámara, porque unos dicen que sí y otros que no, pero aquí estamos todos. *(Un señor Diputado: Luego no hay solución.)* La solución no es revisarla. *(Otro señor Diputado: ¡Es un procedimiento para el nombramiento de Presidente! –Rumores).* Mi propósito era levantarme a hablar incluso antes que el autor de la enmienda, precisamente para decir a la Cámara y rogarle que las retirara todas, porque suponían revisión, y lo que invocáis del artículo presidencial, no resiste el más pequeño análisis. *(Un señor Diputado pronuncia palabras que no se perciben, y se producen algunos rumores.)* ¡Dejadme hablar! Digo que no resiste el más pequeño análisis, porque el Presidente, o se vota por esta Cámara o primero que se elijan los compromisos pasará un mes sin elegirla. *(El señor Gordón Ordás: ¿Y qué? ¿No han pasado seis meses?).* Eso, sosténgalo su señoría en una enmienda. *(El señor Gordón Ordás: No hace falta. –Rumores).* En síntesis, señores Diputados, ya está definida mi posición doctrinal. Ahora un consejo, es previsión a todo lo que va a pasar. *(Un señor Diputado: Somos mayores de edad.)* A veces se es mayor de edad y no lo parece. *(Risas).*

Un consejo, a reserva de tener que contestar a algunos señores Diputados. Después de todo lo que os he dicho, no seguéis el trigo verde. Y termino, por si procede, proponiendo a la Presidencia que se ponga a debate primero la cuestión de no ha lugar a deliberar sobre esta enmienda.

Manuel Cordero s'oposa a l'article adicional

Manuel Cordero, de la minoria socialista, va prendre la paraula per oposar-se rotundament a l'article adicional que havia proposat el diputat Peñalba amb el suport d'altres diputats:

“Pero, en fin, es igual; el hecho es que, condicionando el voto de la mujer, nada más que el voto de la mujer, se aplaza en unos años. *(El señor Peñalba: En las primeras elecciones municipales votarán.)*

Lo único cierto es que en la Constitución se otorga a la mujer el voto para todas las elecciones y su señoría lo condiciona, privándola de un derecho que, por acuerdo de la Cámara, se le ha concedido. (*Rumores*). Perdonen sus señorías: yo les he oído tranquilamente, y me parece que no me negará nadie el derecho a razonar nuestro criterio.

Pero, además, hay en esto algo que yo considero verdaderamente anormal y expuesto, y es que, siguiendo este procedimiento que habéis elegido, todas las minorías que se consideren vencidas en diversas votaciones y en distintos aspectos querrán presentar enmiendas y artículos adicionales, condicionando todos los acuerdos de la Constitución. Considero, pues, éste un precedente lamentable, una flagrante contradicción de la Cámara.

Se habla de que la mujer no tiene suficiente capacidad civil para el ejercicio del sufragio. (*Rumores*). Se pone en duda la capacidad civil, o la capacidad política de la mujer. (*Denegaciones*). Corrientemente se habla de la capacidad civil; yo lo he visto expresar en artículos de periódicos, y también en discursos; y pregunto a sus señorías: ¿por qué no hablar también de la capacidad, en todos los aspectos, de los hombres? ¿Es que no conocemos nosotros gran cantidad de casos en los cuales es el hombre el que lleva el hogar a la ruina y la mujer heroica la que salva de la catástrofe a la familia? (Un señor Diputado: *También puede hacerse el argumento a la inversa*. El señor Rey Mora: *¿Qué tiene que ver eso con el sufragio?*) ¡No va a tener que ver! ¡Ya lo creo que tiene que ver!

No admitimos tampoco, señores Diputados, que se siente el hecho de que el hombre, o la mujer, puede tener derecho para ser elegido y no para ser elector. Vosotros sabéis que durante la Dictadura se habló mucho de privar del derecho de sufragio a los analfabetos. (Un señor Diputado. *No oímos*.) Digo que durante la Dictadura, cuando se quiso hacer aquella célebre Constitución, se hablaba mucho de privar del derecho de sufragio a los analfabetos, con lo cual se les infería un segundo agravio y un segundo castigo, porque en España, desgraciadamente, el analfabeto no lo es por voluntad, sino porque no se le han facilitado los medios para alcanzar el grado de cultura que necesita para redimirse espiritualmente y ponerse en

condiciones de redimirse también materialmente. (Un señor Diputado: *Conforme.*) Pues lo mismo digo de la mujer. O tiene o no tiene capacidad de elegir, y si no tiene capacidad para elegir, tampoco la tiene para ser electa. Lo contrario implica una contradicción de conducta que, a mi juicio, no es aceptable.

Y quiero rectificar un juicio que se ha hecho referente a esta minoría en relación con nuestro interés en la defensa del voto de la mujer. Se supone que nosotros vamos tras de la clientela política. (El señor Peñalba: *Sería un interés legítimo.*) Nosotros negamos a pesar de ser legítimo ese interés. Nosotros decimos que defendemos el voto de la mujer aun pensando que en los primeros tiempos pueda sernos negativo, porque lo mismo que hemos hecho en el caso de los trabajadores, aspiramos a realizar en el caso del sufragio se adquiere capacidad y competencia para el ejercicio del derecho y para el cumplimiento del deber. (*¡Muy bien!*) No vamos tras la clientela política vamos tras de redimir a la mujer, de ponerla en un plano en que ella misma, por impulso de su propio sentimiento, se puede redimir; pero, además, yo llamo la atención a los republicanos para que se fijen en que dan un argumento admirable a los enemigos al clericalismo, que va a votar al clericalismo; pero ¿es que tan poca confianza tenemos en nuestra acción y en nuestra influencia en la vida del hogar y en la vida social? (El señor Peñalba pide la palabra.) Discurriendo de esa manera, señores Diputados, os veréis comprometidos en un argumento capcioso y falso. Durante mucho tiempo estuvo diciendo la monarquía que toda España era monárquica, para convencerse al final de que no era monárquica. (El señor Rey Mora: *¡Estaba ya convencida!*) Perdóneme su señoría, yo razono por mi cuenta, no por cuenta de su señoría. Se han pasado muchos años diciendo que España es religiosa, y yo muchas veces me he hecho esta reflexión: en una España en que hay un 45% de analfabetos, ¿cómo se puede hablar de que el país tiene conciencia religiosa? (Un señor Diputado: Precisamente. *¡Vaya un argumento!*) También os vais a encontrar sorprendidos después, cuando os halléis con todo lo contrario, como le ocurrió a la monarquía.

Meditad vuestra resolución y ved bien lo que hacéis, por que sin querer, con vuestro acuerdo, enviáis a la mujer tras de aquellos que van a enarbolar

la bandera de su rendición. Adoptáis una medida de prevención contra la capacidad de la mujer, desconfiando de ella, y como han de ser los adversarios quienes tremolen en adelante esta bandera, la alejáis de vosotros mismos, y os incapacitáis para influir en ella espiritualmente, a fin de que se sume a vuestras ideas. (*¡Muy bien!*)

Nosotros, señores, no queremos mezclar el problema religiosa con el problema del sufragio; creo que hay aquí un grave peligro. Hay que hablarle a la mujer en relación con el ejercicio del sufragio, con la emisión del voto, de los problemas que le interesan para el bien de sus hijos, para el bien de la familia; hay que interesarla en los problemas de la beneficencia, de la cultura, en los medios de buscar modos de vivir en mejores condiciones para que el placer de la familia sea más fácil, y en cuanto entremos a conquistar la voluntad de la mujer explicándole la utilidad del sufragio y los beneficios que en él puede hallar, dirigiendo bien su actuación política, la mujer, si tiene conciencia religiosa, irá al culto, pero en cuando sea una buena mujer cívica pensará que el culto está bien para el sagrado de la conciencia y del templo, pero la ciudadanía para intervenir en la vida administrativa.

Esto es, señores Diputados, lo que esta minoría tenía que decir en este instante, a nuestro juicio interesante, para llamaros a la reflexión, para ver si no caéis en esta evidente contradicción. No condicionéis de antemano ninguno de los acuerdos adoptados por la Cámara. No desconfiéis de la conciencia de la mujer, que la mujer tiene tan vivos anhelos de redención como vosotros mismos. No desconfiéis de su capacidad. Acaso, en contra de su voluntad, por las condiciones de inferioridad en que la ha colocado la sociedad, no tenga la experiencia política que algunos hombres; no que todos los hombres, que algunos hombres; pero es posible que tenga un anhelo y un deseo de redención que la estimulen a ejercitar sus derechos tan libremente y tan dignamente como los hombres que se consideren más capacitados. He terminado”.

Última intervenció de Campoamor sobre el sufragi femení

Clara Campoamor, en la seva última gran intervenció sobre el vot femení, va contestar en nom de la Comissió per defensar la Constitució:

“Señores Diputados, voy a renunciar, en gracia a la necesaria brevedad, a contestar a las diversas respuestas que se dieron a mis palabras, y voy a recoger tan sólo los dos aspectos principales sobre los que ha girado la impugnación que de ellas se ha hecho para sostener la enmienda.

Ha planeado en las manifestaciones de todos los grupos de la Cámara que se oponen al inmediato ejercicio de los derechos de sufragio de la mujer, tal como fue votado por la Cámara en la Constitución, un criterio de *aprovechamiento*, que yo veo con dolor traer a la política. Siento en el ánimo la misma amargura, sin profesar ni practicar las creencias religiosas, que sentía, por respeto a su historia, cuando no hablaban más que de aprovechamiento los elementos que defendían los privilegios de la religión. Hoy se ha dado el mismo caso. Una cuestión de tanta envergadura como la de no cortar el camino del derecho a más de la mitad de la raza, se ha tratado en este sentido; unos: “la mujer votará bajo la égida del confesionario”; otros: “la mujer votará a los socialistas”. Es decir, que condicionáis el voto de la mujer por miedo de que no os vote a vosotros. Ese es todo vuestro contenido filosófico. Yo os digo con dolor: ¡qué suicida es ese contenido! Porque si lo creéis así, debíais haberlo silenciado; pero olvidáis (y con palabras demasiado duras lo decía ahora el señor Peñalba) que los partidos extremos, el partido católico y el partido socialista, tienen un contenido universal, y si rechazáis ahora a la mujer, si la desdeñáis, si la postergáis, si decís, como ha dicho el señor Peñalba, que se opondría al triunfo de las clases medias, porque ellas representan la inteligencia y el trabajo, excluyendo ya a la mujer hasta del trabajo y de la inteligencia... (*El señor Peñalba: No es exacto; no he dicho eso.*) Eso ha dicho señor Peñalba; si no lo ha querido decir, es otra cosa. Yo os digo con dolor que lo que hacéis ahora dejando a la mujer extramuros del derecho al voto, confesando un miedo que, además, no es más que hipotético, pero confesándolo, sembráis en su espíritu, con muchísima justificación, la respuesta que os dará dentro de cuatro años o de ocho años votando a los partidos que la defendieron al recordar que vosotros la habéis rechazado. Nada más”.

